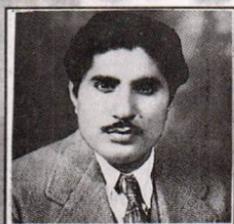

جي تند برابر توريان

شيخ اياز

جي تند برابر توريان

ليڪڪ

شيخ اياز

سهيڙيندڙ

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو

سنڌ ادبي اڪيڊمي ڪراچي

سؤ سرن پائي، جي تند برابر توريان،
اُتل اوڏانهن ٿئي، جيڏانهن پيجل پرائي.
(شاه)

جي تند برابر توريان

جملی حق ۽ واسطاً لیکک وٽ محفوظ

- ڪتاب جو نالو: جی تند برابر توریان
لیکڪ: شیخ ایاز
مرتب: ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو
ڪتاب نمبر: ۷
ڳائیتو: پنج سو
چپائیءَ جو سال: نومبر ۱۹۹۸ع
ڪمپوزرس: پیس ڪمپوزرس - ڪراچی
چپائیندڙ: سنڌ ادبی اڪیڊمی
۵۴۲-سی، سینٽرل ڪمرشل ایریا
پی. ای. سی. ایچ. ایس، ڪراچی.
چاپیندڙ: الجنٽ پریس ڪراچی
فون: 7771320 - 7773380
قیمت: 100 روپيا

ترتيب

۷	ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو	پيش لفظ
۱۰	جمال ابڙو	بي چين اڌما
۱۱	شيخ اياز	خيال احساس امنگ
۱۴	ستار	لفطن جا هار پوئيندڙ ليڪڪ
۴۲	شيخ اياز	ڪهاڻيءَ جي تواريخ
۵۲	ڊاڪٽر قاضي خادم	سنڌيءَ جو بنيادي ڪهاڻيڪار

۵۹	شانتا
۶۴	رفيق
۶۹	ڪلثي
۷۴	ڪارورنگ
۷۹	سهڻي سير ۾
۸۱	نوران
۸۷	پهريون ۽ پويون خط
۹۰	پروچڪي رت
۹۶	هڪ شمع ۽ پروانا
۱۰۰	هي هاري
۱۰۵	جي تند برابر توريان
۱۱۵	چار ايڪڙ ٻني
۱۲۱	رولو
۱۲۷	شرابي

۱۳۲	نظيران
۱۳۷	سفيد وحشي
۱۴۲	واج جا ڪاتئا
۱۴۷	پاڙيسري
۱۵۲	هي شاعر
۱۵۷	مسافر مڪراني
۱۶۱	پنهل کان پوءِ
۱۷۷	مشير نامو
۱۷۹	موٽي آءُ
۱۸۴	اسان جي سنڌ

پيش لفظ

سنڌي ٻوليءَ جي ادب ۾ ڪهاڻي يا افساني جو حقيقت نگاريءَ وارو دؤر ”سنڌو“ رسالي جي اجراءَ کان پوءِ شروع ٿيو، جو اڳتي هلي سن ۱۹۳۷ع کان ۱۹۳۷ع واري ڏهاڪي ۾ ترقيءَ جون منزلون طءُ ڪرڻ لڳو. سنڌي ڪهاڻي يا افسانو نه رڳو هيٺ، فني تجربي، فڪري وڌائتا، ٻوليءَ ۽ جمالياتي لحاظ کان خوبصورت ٿي پاڻ ڀرو بڻيو، پر پنهنجي وجود ۾ سماج جا سور ۽ ماحول جا مامرا به سمائڻ لڳو. ڪهاڻيڪار ۽ افسانه نگار نون کان نون سماجي موضوعن ڏانهن راغب ٿيڻ لڳا. سندن مرغوب موضوع سماج هو، جنهن ۾ ٿيندڙ ناانصافي ۽ پرماريت خلاف قلمي جهاد ۽ جدوجهد ڪرڻ سندن اولين مول هو. گهڻن سماجي مسئلن تي مبني موضوعن کي ٿوري عرصي ۾ سميتي سنڌي ڪهاڻي/ افسانو نه رڳو ادبي حلقن لاءِ رغبت جو موضوع ۽ باعث بڻي، پر عام پڙهندڙ جي مطالعي تائين به رسائي حاصل ڪري ويئي ڇو ته ان دؤر تي نگاهه وجهي ته معلوم ٿيندو ته عام جنتا ۽ پڙهندڙ طبقو ناٽڪ منڊيلن ۽ ناولن ڏانهن اکيون موهرڙ ڪريو ويٺو هو، جنهن کي ڪهاڻي ڪرڻي پاڻ ڏانهن متوجهه ڪرايو. ”پنج“ (عثمان علي انصاري)، ”سرد آهن“ (گوبند پنجابي)، ”سنڌي ڪهاڻيون“ (بهاري لال ڇاٻڙيا) ۽ ”اسانجي سنڌ“ (شيخ اياز) جهڙن ڪهاڻين جي مجموعن هڪ دم پنهنجو اثر ظاهر ڪري ڪايا پلٽ ڪري ڇڏڻ وارو ڪم ڪري ڏيکاريو. جيڪا ٿوري گهڻي تشنگي باقي رهي، تنهن کي ”سنڌو“ رسالي پورو ڪيو. چئيتارم وليجا جي ”سريت جو خون“، شيخ جي اياز جي ”ٻروچڪي رت“، بي. ڊي. هيراننداڻيءَ جي ”شاعر جي جائداد“ سڳن آهوجا جي ”بهار ۽ بنگال“ ۽ ڪرشن هميراجاڻي جي ”عمدو دان“ جهڙيون ڪهاڻيون ”سنڌو“

جي صفحن جي ڪئناس تي اڀريون. ”سندو“ جو آخري پرچو (جولاءِ- آگسٽ ۱۹۴۷ع) ”خاص ڪهاڻي نمبر“ ٿي نڪتو، جنهن ۾ بولچند آشا، ماڌو آچاريه، جيوت لالواڻي ۽ موتي ڇاٻڙيا جون بهترين ڪهاڻيون ڇپيون.

ان دؤر ۾ ادب ۾ نوان لاڙا رونما ٿيا. حقيقت نگاري، جدت پسندي ۽ ترقي پسنديءَ جي روپ ۾ سامهون اچڻ لڳي ۽ ليکڪ ادب براءِ ادب جي نظريي کان بغاوت ڪري، ادب کي زندگي جو آئينو ڄاڻي هڪ تحريڪ ٿي اڀريا ۽ اٿيا جو ادب جي افق تي سج جيان چمڪڻ لڳا. ٿوري عرصي اندر شيخ اياز جي ڪهاڻين جو مجموعو ”سفيد وحشي“ منظر عام تي آيو، جنهن ننڍڙي شعور جي ڳنڍڙي، ڪيترن جا ڪاپاٽ کولي ڇڏيا. ادب جي ان ”ترقي پسند تحريڪ“ جي عمل اڃان وڪڙي مس ڪئي ته به قومي نظريي تحت ملڪي نقشي ۾ ڌار پيو. نتيجي ۾ هندستان ۽ پاڪستان وجود ۾ آيا. پاڪستان قائم ٿيڻ سبب سنڌ جا سنڌي هندو اديب پنهنجي جيجل جنم پوميءَ تان اباڻا ڪڪ ۽ پرين جا پڊ ڇڏي جلا وطن ٿيا. ٻوليءَ ۽ ادب جي ترقي بيهي ويئي. ٺڌ پلاڻ ۽ افراتفريءَ سبب ادبي دنيا ۾ راکاس گهمي ويو ۽ پنج- ڇهه سال ساندھ تخليق جو عمل تڪڙو ٿي نه سگهيو. ان علمي، ادبي ماٺار کي محسوس ڪندي، اهي ئي نئين نظريي جا علمبردار اديب اڳتي وڌيا. ”باغي آهيان، باغي آهيان تنهنجو آءُ سماج!“ جا نعرا هڻندا، نوان نيارا رستا وٺي اڳتي وڌيا. ان وقت اهڙو ڪوبه سرڪاري ادارو ڪونه هو، جو ادب جي سرپرستي ڪري سگهي. ان ڪوت کي پورو ڪرڻ لاءِ ”اڳتي قدم“ پبليڪيشن شڪارپور ۽ ”حبيب پبليڪيشن“ سکر جهڙا خانگي ادارا وجود ۾ آيا، جي پنهنجي مدد پاڻ جي اصول تي منقطع ٿيل ادبي اشاعتي سلسلي کي ڳنڍي اڳتي وڌائڻ لڳا. شڪارپور مان ”اڳتي قدم“ نالي ماهوار رسالو جاري ٿيو، جنهن عمومي طور تي ادب جي هر هڪ صنف ۽ خصوصي طور ڪهاڻي يا افساني کي تقويت ڏني. ”حبيب پبليڪيشن“ سکر پاران وري ڪتابن ڇپائڻ جو سلسلو جاري ڪيو ويو. سن ۱۹۸۴ع ۾ شيخ اياز جي ڪهاڻين جو مجموعو ”پنهل کان پوءِ“ جي نالي سان شايع ٿيو.

شيخ اياز جي مٿين ٻنهي مجموعن ۾ اياز جون منتخب ڪهاڻيون پڌريون ٿينديون رهيون. انهن ڪهاڻين کان سواءِ هن مختلف ڪتابي سلسلن ۽ ”اڳتي

قدم” جي پرچن کان سواءِ ”سنڌو“ رسالي ۾ به ڪهاڻيون لکيون. جي نه رڳو اياز جون بهترين ڪهاڻين آهن، پر سنڌي ٻوليءَ جي ادب جو به اڻ مٽ سرمايو آهن. اهي ڪهاڻيون هڪ ڀيرو ڇپجڻ کان پوءِ وري ٻيهر ڪونه ڇپيون، جو اها مڃتا حاصل ڪري سگهن ها يا ادبي تاريخ جي محققن ۽ نقادن آڏو مقام پائي سگهن ها. مون ڪوشش ڪري شيخ اياز جون اهي سڀئي ڪهاڻيون هٿ ڪري هن مجموعي ۾ شامل ڪيون آهن.

ڪهاڻين کان پوءِ اڀياس واري ڀاڱي ۾ اياز جي ترتيب ڏنل ڪتاب اسانجي سنڌ جو پيش لفظ ڏجي ٿو. ”اسانجي سنڌ“ جو پهريون ڇاپو جون ۱۹۴۷ع ۾ ”هندستاني ساهتيه آستان“ ڪراچيءَ پاران پڌرو ڪيو ويو هو ۽ ان جو ٻيو ڇاپو اپريل ۱۹۷۲ع ۾ ”سهڻي پبليڪيشن“ حيدرآباد پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو هو. ان کان علاوه شيخ اياز جي ڪهاڻين تي شايع ٿيل تنقيدي مقالن مان محترم ڊاڪٽر قاضي خادم جو مقالو: ”شيخ اياز- سنڌي ادب جو بنيادي ڪهاڻيڪار“ ۽ محترم ستار پيرزادي جو مقالو: ”لفظن جا هار پوئيندڙ ليکڪ“ سندن ٿورن سان شايع ڪجن ٿا.

آخر ۾ محترم ستار پيرزادي جا ٿورا مڃان ٿو، جنهن ”سنڌ ادبي اڪيڊمي“ ڪراچيءَ پاران هن ڪتاب جي اشاعت ۾ خاص دلچسپي ورتي ۽ مسودي لاءِ گهڻو وقت اوسيئڙو ڪيو. گڏوگڏ سنڌ جي عظيم شاعر شيخ اياز جو احسان مند آهيان، جنهن پنهنجي هنن املهه ڪهاڻين جي اشاعت جي کلي دل سان اجازت عنايت ڪئي ۽ ڪتاب نظر مان ڪڍي به اکر لکيائون. اميد اٿم ته اسانجي محنت پڙهندڙن آڏو مان لهندي.

ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو

اعوان محلو شڪارپور

تاريخ ۲۲ جنوري ۱۹۹۷ع

بي چين آتما

شيخ اياز جهڙي وڏي اديب، اسڪالر، شاعر ۽ فلسفيءَ تي ڪجهه لکڻ لاءِ به ايڏي لياقت ۽ اهليت ڪپي ٿي، جيترو هو پاڻ عظيم هو. مان ته سندس پيرن جي نشان مثل به نه آهيان. محترم عبدالستار پيرزادي مون تي اهو بار رکيو ته مان شيخ صاحب جي ڪهاڻين متعلق ڪجهه لکان. شيخ صاحب جيترو عظيم شاعر هئو، اوترو ئي عظيم نثر نويس به هئو. سندس نثر ۾ به سندس شاعريءَ واري جهلڪ نظر ايندي. حقيقت ۾ سندس نثر به شاعريءَ جهڙو آهي، اهوئي سوزوگداز اهائي نفاست ۽ لطيف جذبا ۽ اهيئي منظر بندشون، محاورا ۽ نفيس جذبا، بي چين آتما.

سندس عظيم شاعريءَ جي ڪري، سندس افسانه نويسيءَ وارو پهلو، ماڻهن کان اوجھل رهيو. مون کي موجوده دؤر جي ڪهاڻيءَ جو ابو سمجهيو يا سڏيو وڃي ٿو. حقيقت ۾ اهو سهرو به شيخ اياز تي آهي. مون ڪاليج وارن ڏينهن ۾ 1941ع کان 1947ع دوران سندس ڪهاڻيون، ”سفيد وحشي“، ”ڪلٽي“، وغيره پڙهيو جن مون تي اهڙا ائمت نقش ڇڏيا جو اڄ تائين، اڌ صدي گذرڻ بعد به نه مٽيا آهن.

اياز جهڙو پاڻ نفيس، مخلص، هڏوڪي ۽ گوندر گڏيو هئو، اهڙائي سندس جذبا لطيف، نفيس ۽ اخلاص سان پرپور آهن. شاباس هجي سندس مداحن کي جو سندس ڪهاڻين جو مجموعو ڇپائين پيا، پاڻ پڙهي ڏسو، پاڻ ئي فتويٰ ڏيو.

منهنجيون سڀ ڪهاڻيون، اياز جو هڪڙو ”مشير نامو“.

جمال ابڙو

70/1 فيز-5

خيابان بادبان

ڊي. ايڇ. اي. ڪراچي

24 فيبروري 1998ع

خيال احساس امنگ

مان نه پاڪستاني آهيان، نه اڪنڊ هندستاني، نه سماج جي سطحي رسم ۽ رواج جو پابند، نه انقلابي طبقي جي اجائي جوش سان شامل، نه ساھتية جي جھوني، يڪرنگي تصوير جو قائل، نه ڏيونگي ترقي پسندن جي جنسي (Sexual) اگھاڙپ جو مشتاق.

منھنجي راھ الڳ آھي، منھنجو سياسي ۽ سماجي تصور علحدو آھي، منھنجا خيال ۽ احساس، امنگ ۽ آڌما ھر ڪنھن رڪاوٽ کي ٺڪرائيندا پنھنجو رستو تلاش ڪندا آھن ۽ جي اھا نہ ھندي آھي تہ منھن جي بغاوت بہ رتيون زور ٿي ويندي آھي پوءِ اھا رڪاوٽ سماج ھجي يا سياسي طاقت، مذهب ھجي يا رسمون روايتون، ترقي پسند يا غير ترقي پسند.

سنڌي اديب ۽ شاعر، ساھتڪار ۽ ڪلاڪار چئن تہ غير سنڌي آھي. ھو سنڌي وايو منڊل، تھذيب، رھڻي ڪرڻي، ٻول چال، آت ويھ، ريتن رسمن، خامين خوبين کان بہ غير واقف آھن يا تہ نفرت ڪن ٿا. ڪائي بہ سنڌي ڪھاڻي ڪٿو لکڻو ۽ مھارشترا ۽ بينگال جي پس منظر ۾ نظر ايندي. ايتري قدر جو اداڪارن جا نالا بہ سنڌي ناھن. مون اھا ڪمي پوري ڪئي آھي. منھنجي نظر ۾ سنڌي ھڪ جدا قوم آھن. سندن زندگي، سڀيتا، روايتون، ٻولي، نالا، مطلب تہ سيڪجھہ هندستان جي ٻين پرڳڻن کان علحدو آھي. جي ساھتية تي اثر آھي ٻاھرين ماحول جو، ليڪڪ جي اندرين جذبن ۽ احساسن تي، تہ سنڌ جو ادب بہ ھڪ خاص شخصيت رکندو، ھڪ خاص رنگ ۽ ادا جو مالڪ ٿيندو ۽ جي اھا خصوصيت ۽ رنگ ڪنھن ڪھاڻي ۽ ۾ نہ ھوندي تہ اھا ڪھاڻي ڪانو جئن مور جي رفتار ڏسي پنھنجي چال وساري ويھڻ جي مثال ٿيندي.

ھن ڪتاب جو مضمون رولو (جو ڪھاڻي نہ بہ چئجي) سنڌ جي انھيءَ محبت سان ڀر آھي. سندھ اداڪار ”رولو“ پنھنجي وطن جي ڪنڊ

ڪڙڇ سان دلچسپي رکي ٿو، سندس نظر تنگ يا محدود نه آهي، پر ان حب الوطنيءَ جي جذبي جي پيدائش آهي، جو ڏسي رهيو آهي ته مادرِ وطن هڪ ڦير گهير جي دؤر مان لنگهي رهي آهي ۽ ممڪن آهي ته ان ڦير گهير ۾ سندس شخصيت باقي نه رهي، سندس ٻولي هندي ۽ اردوءَ جي جهڳڙي ۾ ناحق ناس ٿي وڃي، سندس سرسبز ڪيٽ، پاڪستان هندستان جي سوال تي پنجابين بهارين جو نذرانو ٿي وڃن.

سنڌ ۾ راييل انڊين نيوي جو مظاهرو ۽ قرباني هندستان جي ايندڙ انقلاب جو شروعاتي قدم هيو. سنڌ کي فخر آهي ته غير جي چنبي مان پاڻ ڇڏائڻ لاءِ پهريون ڦٽڪو سنڌين کڏو آهي. جنگ کان پوءِ سنڌي جنتا جي جاڳرتا جو نظارو مون ”سفيد وحشيءَ“ ۾ ڪڍيو آهي. عوام سياسي معاملن جي مونجهارن مان نه ڄاڻي، هنن جي سمجهه سنڌي سنڌين آهي ته اسان جي پيٽ تي لت اچي رهي آهي ۽ لڄا لتجي رهي آهي. ان سادي پر سخت بناوٽي احساس جي تصوير آهي، ”سفيد وحشي“.

مون کي افسوس سان لکڻو ٿو پوي ته منهنجا هندو دوست، مسلمان جي زندگي، سندن مقامي مسئلن، (Local problems)، سندن سماجي پستي، سندن اوڻاين، اوڇاين، ڏک سک کي ڪهاڻين ۾ نه ٿا آڻين. مون ته جيڪا ڪهاڻي ڏني آهي، سا هندن جي ڏيتي ليتي جي مسئلي تي هوندي آهي. آسانند مامتورا ان لاءِ ڪيرون لهڻيون، هنن جي ڪهاڻي ”ڪاري“ سنڌي ساهتيه ۾ هڪ نئين ڳالهه هئي. ”غفور منشي“ (نظيران) سنڌي مسلمان جي هيٺين وچولي طبقي (Lower middle class) جي سماجي جيون جو واقعو آهي. ان پڙهيل، غريب مسلمان چوڪرين جو عام وڪرو ٿي رهيو آهي. روز هڪ نه ٻي صديقي جي ٻڪري پيٽ چڙهائي ٿي وڃي، نه رڳو اهو، پر عورتن سان حد درجي جي بي رحمي وارو سلوڪ ڪيو ٿو وڃي. عورت کي ٻوهاري ٿانوءَ، ٽپي، ماني ۽ نيپاڇ لاءِ بيدرديءَ سان وهايو وڃي ٿو، سو ته ٺهيو، پر مٿن گاهه بيگاهه مار موچڙو، ٿڪ لعنت اسان کي ڪيترو نه انسانيت تان ڪيرائي ٿي، اهو ڏيکاريو آهي مون ”غفور منشي“ جي ڪردار ۾ ۽ اها آهي منهنجي ترقي پسندي!

پر.....

ليڪڪ جي دل جي دنيا سندس ٻاهرين دنيا کان زياده وسيع آهي. سندس ڪائنات کي انت آد نه آهي، سندن جذبات تي روڪ توڪ نه آهي، سندس تجربن تي جهل پل نه آهي. منهنجي جذبن جي رواني منهنجي احساسن جي پٺت، منهنجي ڳوڙهن، گاڏڙ ڪل، منهنجو زندگيءَ جي رڳ رڳ ۾ دڙو، منهنجو انسان جي اڇيت (Un conscious) خيالن جو چيد، منهنجو ڪائنات جو تصور ڪٿي ڪٿي مون کي پنهنجي ترقي پسند همعصرن (Contemporaries) کان گهڻو اڳتي ڪڍي وڃي ٿو (ڪوئي به چئي سگهي ٿو ته پوئتي ڇڏي وڃي ٿو).

منهنجون باقي ٻه ڪهاڻيون ”ڪارو رنگ“ ۽ ”شرابي“ ان ادب جو مثال آهي، جنهن کي يورپ ۾ سوريلزم (Surrealism) يا ”حقيقت کان دوري“ چيو وڃي ٿو.

شرابي هڪ غير معمولي شخصيت جي سڀاءَ جي ترجماني آهي. دنيا جي ”اوند جو ڳولائو ۽ روشنيءَ جو پاڇوڪڙ.“

”ڪارو رنگ“ هڪ گهٽ معمولي (Sub normal) انسان جي طبيعت جي ڦير گهير جو نه وسرندڙ احساس آهي. انهيءَ ڪهاڻيءَ کي ڪنهن غير ترقي پسندي، ذهن جي بي معنيٰ قلابازي، وهر جي ميرانجهڙي تصوير ڪوليو ته مون کي ڪو عجب نه لڳندو، پر مون اها لکي آهي، نه رڳو لکي آهي، پر ڏٺي آهي ۽ منهنجي شاهديءَ کي ڪوئي روڪي ٿوڪي، جهلي پلي نه ٿو سگهي، پوءِ اها ترقي پسندي هجي يا غير ترقي پسندي.

مان پنهنجي بيان، ٻولي، محاورن تي ڪجهه لکڻ نه ٿو چاهيان. اها ڪمي ٻيا پوري ڪندا، پر انهن ۾ خامي آهي يا خوبي، پستي يا بلندي، اجائي نوائي يا سجائي سجاڳي، گهٽ ۾ گهٽ مون کي ايترو فخر آهي ته مون سنڌ اڳيان سنڌي ڪهاڻيون رکيون آهن.

شيخ اياز

لفظن جا هار پوئيندڙ ليڪڪ

سنڌي ادب، هن وقت جنهن دور مان گذري رهيو آهي، يا سنڌي ادب، اڄ جنهن مقام تي پهتو آهي، ان مقام تي پهچائڻ وارن جي هڪ وڏي ڪيپ آهي. جنهن پنهنجي ذات، ڏانءُ، فني فڪر، دانشمندي ۽ سياسي مثبت خيالن جي ڪري، ادب کي ڪهنِي فڪر مان ڪڍي، سنواري سڌاري، اسان تائين پهچايو آهي. انهن ۾ ڪيترن ئي اديبن، شاعرن، دانشورن، مفڪرن ۽ محققن، پنهنجي پوريءَ سگهه سان جاکوڙ ڪئي آهي. انهن دانشورن جي، سنڌ ۽ سنڌي عوام ۽ سنڌي ٻوليءَ تي گهري نظر هئي. هو پنهنجي ڄاڻ مطابق، سنڌ جي مسئلن تي گهري ۽ گوڙهي سوچ ويچار ڪندڙ، سڌ جا سڄاڻ ۽ هڏ ڏوڪي آهن. جن پنهنجي پنهنجي فڪر ۽ ڄاڻ کي عام ماڻهوءَ تائين نه صرف جيئن جو تيئن پهچايو آهي. پر ڪافي جاين تي سندن سياسي رهنمائي پڻ ڪئي آهي، کين پنهنجي مسئلن کان آگاهه پئي ڪيو آهي ۽ مسئلن جي حل لاءِ مثبت واٽون پڻ ڏسيون آهن.

اهڙن گهڻگهرن اديبن، شاعرن، دانشورن ۽ محققن جي هڪ ڊگهي قطار آهي ۽ ان قطار ۾ اڄ ڪلهه نمايان طور نظر ايندڙ شخص محترم شيخ اياز آهي. جنهن پنهنجي ذهني، مطالعاتي، مشاهداتي ۽ قلم جي حاصلات سان سنڌي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾ ڪيئي گوهر وجهي سنڌي ٻوليءَ کي مالا مال ڪري ڇڏيو آهي. سندس هر لکڻي، ادب ۽ فن، فڪر ۽ مسئلي تي گهري نظر جي شهڪار هوندي آهي. پوءِ اها شاعريءَ جي ڪائي صنف هجي، ڪهاڻي هجي، مضمون يا مقالو هجي يا ڪٿي سندس ذهن جي تهه خانن مان هرئي جيان ڇال ڏيندڙ ڪي يادون هجن. هن جنهن به صنف تي قلم کنيو، ان سان پرپور نباهه ڪيو. سندس هر لکڻيءَ ۾ جيڪڏهن تاجي فن آهي ته پيئي ۾ فڪر ۽ مسئلي جي گهرائي ۽ ان جا ڪي حل شامل ضرور هوندا آهن.

هو جڏهن نثر جي صنف ڪهاڻيءَ تي لکڻ ويهي ٿو ته ”پنهنل ڪانپوءِ“ جهڙو شاهڪار جڙي راس ٿئي ٿو، جنهن ۾ جتي ”ڪلشي“ جو ڪردار آهي ته اتي ”سفيد وحشيءَ“ ۾ صديق مهاڻي جو ڪردار به آهي. جتي ”مسافر مڪرائيءَ“ جو ڪردار آهي، اتي ”هي شاعر“ جو ڪردار، ان دؤر جي شاعرن جي حالت جي عڪاسي ٿو ڪري. آءٌ سندس انهيءَ ڪتاب جو اڀياس پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس ۽ دوستن کي شيخ اياز جي لفظن ۾ ڪيل عڪاسيءَ جي ٿوري جهلڪ ڏيکاريندس. هنن ڪهاڻين بابت شيخ اياز، پنهنجي ليکي لکي ٿو ته: ”مان هن وقت انهن ڪهاڻين کي ڪاڻي اهميت نه ٿو ڏيان، ڇو ته اهي منهنجي ادبي زندگيءَ جي ان دؤر جون لکيل آهن، جڏهن مون نثر ۾ لکڻ جي ابتدا ڪئي هئي.“ اڳتي لکي ٿو ته: ”ممڪن آهي ته انهن جو مطالعو منهن جي ذهني ۽ ادبي اوسر جي جائزي ۾ مددگار ثابت ٿئي.“

”پنهنل ڪانپوءِ“ ڪتاب جي پهرين ڪهاڻي، ”نوران“ آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ نري مڪيه ڪردار آهن، جن تي ڪهاڻي ڦري آهي، جيڪا سڄي بيانبا انداز ۾ لکي وئي آهي. شيخ اياز هونءَ ته لفظن جو صراف آهي. موتين جهڙا لفظ، مالهاڻن ۾ پوئڻ جو ڏانءُ، هن وٽ چڻ ڊنگ آهي. هيءَ ڪهاڻي ٻن نوجوانن امنگن جي ڪهاڻي آهي. جهن وٽ محرومين جا مڻ مقدر ۾ لڪيل آهن، رضيه چاهيندي به عزيز جي بشجي نه سگهي ۽ عزيز جي من جي مراد ڪڏهن به پوري نه ٿي سگهي. هن بيانبا جملا ڪيڏا نه تز ۽ دل تي اثر ڪندڙ، حقيقت تي منبي ڪتب آهن. هڪ هنڌ لکي ٿو. ”پيار ٻنڌڻن ۾ نه ٻڌبو آهي. دنياوي رسم رواج ٻن دلين جي وچ ۾ ديوارون ڪڙيون ڪندا آهن، پر پيار جهل ٻل نه ڏيندو آهي. ان تي ڪاڻي روڪ توڪ نه آهي.“

سندس مردائي ذهينت جي مشاهدي جي پرک ۽ عورت جي عورت ٻئي ۾، ماءُ بڻجڻ جي تمنا جو ڪهڙي نه پياري ريت اظهار ڪيو اٿس ته: ”ائين ڇو آهي ته مرد شاديءَ جي برخلاف هوندا آهن ۽ عورت شاديءَ جي فائدي ۾ مرد پوئڻ وانگر هوندا آهن ۽ گل گل جو واس وٺي رهندا رهندا آهن ۽ عورتون چاهينديون آهن..... الاڻي جي چاچا چاهينديون آهن.“

ان ئي ڪهاڻي ۾ عورت جي فطرت کي ذهن ۾ رکي، جيڪا تشبيهه عورت لاءِ چونڊي اٿس، اها ڪيڏي نه دل ڪش آهي ته: ”سڀ عورتون گهريٽريون ٿينديون آهن.“ هن ڪهاڻيءَ ۾ به سنڌ جي روايتي ماحول مطابق عزيز، رضيه سان بيحد چاهت هوندي به ڪيس ماڻي نه ٿو سگهي پر هن ۾ ”اياز“ هڪ نواڻ اها تخليق ڪئي آهي ته نوران، جا اڳ عزيز کي چيڻيندي هئي، اها اسلمر جي اچڻ ڪري، عزيز ڏانهن رويو ٽرم ڪري وئي. اسلمر جي رضيه سان شاديءَ جي مخالف بشجي وئي ۽ رضيه کي سمجهاڻن لڳي ته: ”ترس عزيز موٽي ايندو. هن جي روح توسان لائون لڏيون آهن. تون هن کان ڪڏهن به وسري نه ٿي سگهين.“ ها نوران کي پڪ هئي ۽ نوران عزيز جي اکين ۾ جو ڪجهه ڏٺو هو، ان هن جي روح کي ريجهائي وڌو

هو. باقي سامهون ته هوءَ روايتي پوڙهي ۽ ماءُ جي حيثيت ۾ رضيه تي ان طرح پنهنجي وڏائپ جورعب ويهاريندي هئي. جيئن ته شيخ اياز، بنيادي طور تي شاعر آهي. هن جي سوچ ۾، ذهن ۾، ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۾، هميشه موزو نيت بکندي رهندي آهي. هنجي واتان لفظ، خود بخود موزون ٿيندا نڪرندا آهن ۽ جڏهن اهي لفظ سندس قلم جي نوڪ مان روشنيءَ جي ڪرڻن جيان نڪري، پني تي اڪيرجي، پڙهندڙ جي سامهون ايندا آهن ته انهن لفظن ۾ ساھ پئجي ويندو آهي. پڙهندڙ ڪيڏي به توائي هئڻ ڪري انهن لفظن جي جهرمتن ۾، لفظن کي پاڻ سان سرگوشيون ڪندي، ڪڏهن وڏي واڪ، ڪڏهن تهڪن ۾، ڪڏهن مرڪن ۽ مينڊن ۾، ڪڏهن ڊڪڊاڪ لهجي ۾، ته ڪڏهن خوشيءَ جي عالم ۾، هن سان مخاطب ٿيندا آهن. سندس لفظن جي روپ ۾ ڪر آندل اشارا، محاورا هر ڪوپاڻ ڏانهن ۽ پنهنجي ٻاران پائيندو آهي. اهڙي ئي ٻولي، منظر نگاري، اهڙا اشارا ۽ ڪنايا، هن پنهنجي ڪهاڻي ”ڪلڻي“ ۾ به خوب ڪتب آندا آهن، شيخ اياز ”ڪلڻي“ جو اهڙو ڪردار خالقو آهي، جيڪو سنڌي ادب ۾ شايد ئي وري تخليق ٿي سگهيو آهي. هيءَ ڪهاڻيءَ جيڪڏهن حقيقت ڪري پانٽجي، ته ان تي پورو پورو گمان ٿي ٿو.

”ڪلڻي“ جي ڪردار نگاري ڪندي شيخ اياز هن ڪهاڻيءَ جي شروعات ئي ڪيڏن خوبصورت ۽ دل تي گهرو اثر ڪندڙ جملن سان ڪئي آهي. ”هن جي سادگيءَ ۾ چالاڪي هئي، چالاڪيءَ ۾ سادگي.“ اهو جملو پڙهڻ سان ئي ڪهاڻي پڙهڻ جو اشتياق وڌي ٿو. ۽ جڏهن، پڙهندڙ اها ڪهاڻي پڙهي ٿو ته سندس لفظن ۽ جملن جي جادوءَ ۾ في الحال پاڻ وڃائي، ان ڪلڻيءَ جي ڪل پرکونجي ٿو وڃي. هن ان ڪلڻي جي ڪل ۾ زندگي ۽ زندهه دلي سمائي ڇڏي. هوءَ جا هميشه ڪلندي ئي هئي. هروقت ڪل سندس مڪ ته هوندي هئي، ان ڪل جي تعريف ڪندي ڏسو ته اياز ڇا ٿو لکي. ”هوءَ هميشه ڪلندي هئي ۽ سندس ڪل ۾ چڻ سڄي دنيا جي سنگيت سمائجي ويندي هئي. سندس تهڪير چڻ معصوميت ۽ شرارت هت ۾ هت ڏئي، نچنديون غائب ٿي وينديون هيون.“ اهڙي ڪردار سان سچ بچ ته هر ڪنهن کي محبت ٿي وڃي ۽ اياز به ان کان رهي نه سگهيو. لکي ٿو؛ ”مان ته ساڻس نفرت ڪندو هوس، جو مون کي هن سان محبت هئي ۽ محبت انڪري ڪندو هوس جومون کي هن سان نفرت هئي.“ جنهن چوڪري جي لڙڪن ۾ به تهڪ شامل هجن ۽ تهڪن ۾ لڙڪ، ته ڪهڙو ڪافر آهي، جيڪو اهڙي ڪردار تي اڪن چڪن نه ٿئي. پر اها ته سنڌي معاشري جي بدقسمتي آهي، جنهن ۾ پيار ڪندڙ دليون ورلي ڪو پاڻ ۾ ملنديون آهن.

ڪهاڻي جي پڄاڻيءَ ۾ ان ڪردار کي، اياز جي ٻارڙي جي ماءُ سڏائڻ جي خواهش جا هن جي من ۾ لڪل هئي، اها سندس، هن کي، ٻار جي پٺي سڏڻ تي، سندس، منهن لڪائي سڏ ڪا ڀرڻ مان نمايان ٿيو پوي. اياز لکي ٿو ته؛ ”اڄ شايد

پهريون پيرو هو، جو تهڪ ۽ لڙڪ دوستي چني جدا ٿيا هئا. زندگي کل جو سهارو وٺي نه سگهي هئي ۽ ڳوڙها ان تي قابو پاڻي ويا هئا. خوشي غم کي چميون ڏئي الوداع ڪئي هئي. ”سندس انهن چرچي طور چيل لفظن ۾ ڏسو ته ڪيڏو نه غم آهي. ڪيڏي نه چاهت آهي، جڏهن هو ”مائي ڪاراڙ!“ ۽ پوءِ وري ”هل سجا تون ڇا ڪارائيندين.“ چئي، ۽ پڇي وڃي ٿي.

انسان ۾ جيڪي خصلتون هونديون آهن، اهي ئي کيس چڱو يا منو بڻائينديون آهن. ماڻهو انهن خصلتن جي ڪري ادنيٰ مان اعليٰ ۽ اعليٰ مان ادنيٰ بڻجي ويندو آهي. ظاهري رنگت يا ڏيک وڪ ۽ ڊيل ڊول به ڪڏهن متاثر ڪندڙ ضرور ٿيندا آهن، پر عام چوڻي آهي ته: ”سهڻا ٿوه، پتن تي پيا آهن.“ ”توه“ واقعي ڏسڻ ۾ سهڻو لڳندو آهي، پر ان جو تاثير، ماڻهو جي برداشت کان ٻاهر هوندو آهي. ”ڪارو رنگ“ ڪهاڻي جو دارو مدار، جن ان چوڻيءَ کي واضح ڪرڻ لاءِ لکي وئي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ئي مکيه ڪردار آهي. جنهن جو به ”ڪٿيءَ“ جي ڪردار جيان ڪو به نالو ناهي. هوءَ صرف ڪاري آهي. يا ڪوئل. هن ڪردار سان شيخ اياز کي تيسين چاهت آهي يا هن جي دل ۾ ڪاريءَ لاءِ، ڪاري رنگ هئڻ ڪري، ڪنهن به قسم جي نفرت يا ڌڪار ناهي. هن جي خاموشيءَ، هن جي نمائڻي هن جو گهٽ ۽ سريلو ڳالهائڻ ۽ ڳائڻ، اياز جهري ماڻهوءَ جي من ۾ بيهي ٿو وڃي ۽ هن جي ان ڪاري رنگت ۾ به هڪ مخصوص قسم جي خوبصورتِي نظر ٿي اچي. لکي ٿو ته: ”مان هن کي خوبصورت سمجهندو هوس. اهو چئي نه ٿو سگهان ته هن جي خاموشيءَ ۾ خوبصورتِي هئي يا خوبصورتِي ۾ خاموشي. پوءِ ڀل ته پوري دنيا کيس بدصورت سمجهندي هجي.“ هر من، هر انسان جي مت نرالي ٿيندي آهي. اسان جي سنڌ جي معاشري مطابق، اها ئي عورت، جنهن لاءِ شيخ اياز خوبصورت لکي آيو آهي، پر اها ئي عورت جڏهن معاشري ۾ اخلاق جي بلنديءَ تان ڪري ٿي ۽ خاموشيءَ ۽ سائتيڪي طبيعت مان بدلجي، ٽهڪ ڏيندڙ، ڏاڍيان ڳالهائيندڙ ۽ تنگ وڳو پهريندڙ هڪ عورت ٿي بڻجي، جيڪا پنهنجي خواهشن جي ڪري پاڙي جي ڪنهن مرد سان لاڳاپا رکي ٿي ته ان ئي ڪردار لاءِ اياز لکي ٿو ته: ”هن مون ڏي ڏسي مرڪيو. ڪارو رنگ، پهريون پيرو بدصورت لڳو.“

هيءَ ڪهاڻي ايڏي متاثر ڪندڙ ناهي، پوءِ به معاشري جي هڪ برائيءَ کي برائي ڪري ظاهر ڪيو اٿس ۽ اهوڄاڻائڻ ۾ ڪامياب ويو آهي ته صورت ئي سڀ ڪجهه ناهي. پر سنڌ ۾ سيرت جو وڏو مان آهي. سنڌ ۾ اڃا به ڪيترائي ماڻهو اهڙا هوندا، جيڪي جانورن سان پيار ڪندا رهندا آهن، پر شيخ اياز جو هي ڪردار، جيڪو ”شرابي“ ۾ چٽيو ويو آهي، انهيءَ کي صرف ۽ صرف هڪ ڀليءَ جي پونگڙي سان ئي محبت آهي ۽ ٻي بي جان شراب سان، جنهن لاءِ لکي ٿو ته: ”هو پئڻندو هوتو جيئندو هونو ته سندس زندگي موت جيئن خاموش هوندي هئي.“ عجيب قسم جو ڪردار آهي، جنهن کي هونءَ زندگي جي هر خوبصورتِيءَ سان

ڪو لڳاءُ ناهي. ڪنهن به ماڻھو ڪرڻ واري شيءِ کان وٺي ٿو وڃي. پر اهوئي ڪردار جڏهن شراب پي ڌت ٿو ٿئي ته کيس گيت جا ٻول، سنگيت جا سر ۽ عورت جو حسن پاڻ ڏانهن ڇڪي ٿو. اها سندس لاشعوري ڇڪ چڱي يا شراب جي نشي ۾ بي هوشيءَ جي حالت ۾ هو بي قابو ٿي عجيب حرڪتون ڪندو آهي. هونءَ ته سندس زندگي صرف ٻن شين جي چوگرد ڦرندي هئي پر جڏهن هو پي، ڪنهن خمريل ڪپ ۾ اچي ويندو ته: ”سندس دل ٽيندي هئي ته وڃي سمند جي ڪناري تي ڏوڙو پايان. صبح جو پوئين رنگ جي جهلڪ چني وٺان، جهولان، لهرايان ۽ ناچ ڪريان.“ شراب ۾ اها ڪهڙي ڪيفيت هئي جا، هن جي من ۾ ڪر ڪندي هئي؛ جو هو پنهنجي حقيقي زندگيءَ ڏانهن موٽي ايندو هو. کيس شراب خانو خراب کان وڌيڪ هيءَ انياءَ واري دنيا، نا انصافيءَ واري دنيا ۽ بد انتظاميءَ واري دنيا خراب لڳندي هئي.

ڪهاڻيءَ جو اهو ڪردار، جنهن کي دنيا ۾ ٻليءَ جي پونگڙي ۽ شراب کانسواءِ ڪنهن سان به دلچسپي نه هئي، ان ۾ اڃانڪ شراب جو واهيو گهٽائڻ جو خيال اچي ويو. بنا ڪنهن اهڙي اتفاق جي، بنا ڪنهن اهڙي سوچ جي، جو هو شراب مان جند ڇڏائڻ لاءِ آماده ٿي ويو. جڏهن ته هن جي آس پاس ٻيو اهڙو ڪو به ڪردار اڀاريو ٿي نه ويو آهي، جنهن جي ڪري هن شراب پيئڻ کان پاسو ڪيو ۽ آهستي آهستي شراب جو واهيو گهٽائيندو ويو. هڪ بوتل، چار پيگ، ٻه پيگ، هڪ پيگ ۽ پوءِ کيس دنيا ۾ حسن، شعر ۽ فن ۾ خوبصورتي محسوس ٿيڻ لڳي. ان ڳالهه جو ڪو به، ان لڪو به، ڪو حوالو نه آيو آهي. وري، اهو ڪردار، جنهن کي پاڻ کان وڌيڪ ٻليءَ جي پونگڙي جي اون هجي ۽ ان کي ڦٽيل ۽ رتور تيل ڏسي، هن ڪو به رد عمل جو اظهار به نه ڪيو هجي. ڪهاڻي، اڃانڪ ئي پوري ٿيو وڃي ۽ پڙهندڙ جي پياس رهيو وڃي.

سنڌ ۾ ته ڇا، سڄي اڪند ڀارت ۾، اڃا به پوري دنيا ۾، مرد ۽ عورت جو گهر ۾ هلڪو ڦلڪو ۽ ڪڏهن گنڀير جهيڙو عام مشهور آهي. ان تي سون جو سهاڳو وري اهڙين عورتن سان ڪجهه وڌيڪ ئي ٿيندو آهي، جيڪي يا ته ڏي وٺ جي حساب سان پرڻيل هجن، يا وري انهن کان وڌ ته جيڪي ننڍيءَ وهيءَ ۾ ئي چوريون چميون ٿي ويون هجن ۽ انهن لاءِ به محشر هوندو آهي، جيڪي ٽڪن تي آيون هجن.

شيخ اياز جي ڪهاڻي ”نظيران“ جو مکيه ڪردار نظيران، جيتوڻيڪ غفور جي سڱ ۾ سوت هئي، جنهن سان هو ٻالاڻي ۾ ڪيڏيو به هجي. پر جڏهن هو سندس گهر ۾ آئي آهي ته چوري چني ٿيڻ کانپوءِ غفور جي رويي ۾ جيڪا تبديلي آئي آهي، اها آهي وات جي ڪڙائي ۽ هٿ جي چوٽائي. نظيران جيتوڻيڪ ساڻس بيحد پيار به ڪري ٿي، ان حد تائين جو سندس ٻي ٻي وڳي رات تائين بنا کاڌي انتظار ڪندي رهي ٿي. سونهن ۾ به ساڻس ورلي ڪا برميجي اچي ٿي. ان جي

باوجود به، غفور جو هن کي مارڻ، ان جو ثبوت آهي ته کيس چوڻ وارو، يا نظيران جي ڀر وٺندڙ، ڀرجهلو، هن دنيا ۾ باقي نه رهيو آهي. ماڻهوءَ کي، هوش تڏهن ايندو آهي، جڏهن يا ويل ٿري ويندي آهي يا اهو ماڻهو، جنهن سان زيادتيون ڪيون وڃن، اهو دنيا ۾ باقي نه رهندو آهي. غفور کي، نظيران جي ياد، جيءَ ۾ جهوراڻا وجهي ٿي ڇڏي ۽ ان سان ڪيل زيادتين کي ساري، پشيمان ٿيندي، سوچي ٿو ته ٿو: ”جيڪڏهن هاڻ نظيران هجي ته کيس اصل نه ماريان.“ پر وقت سندس هٿن مان وڃي چڪو هو، هاڻ گهڻي دير ٿي چڪي هئي. هيءَ ڪهاڻيءَ به بيانبا انداز ۾، ٿرڊ پرسن ۾، لکيل آهي. غفور جهڙا ڪردار، اڄ به جيئرا جاڳندا اسان وٽ موجود آهن. جيڪي پنهنجي ڪيل زيادتيءَ جو ان وقت، ڪو نه ڪو جواز ڳولي وٺندا آهن ۽ پڇتائيندا تڏهن آهن، جڏهن نظيران جهڙا ڪردار، سندس زيادتيون برداشت ڪري، کانئن دور دور، ايترو دور هليا ويندا آهن، جو سندن خيال به اوستائين پهچي نه سگهندو آهي. هر ظلم ۽ زيادتيءَ جو انت، پڇتاءَ تي ٿيندو آهي ۽ آخر غفور به پنهنجي زيادتي ۽ نظيران کي ياد ڪري چوي ٿو ته: ”نظيران جي سونهن ته ٺهيو، پر سپاءَ ته ڏس! ويڃاري به سڌا ڪا پري، نڪ سڻڪي، ڪم ڪار ۾ لڳي ويندي هئي.“ ڇاڪاڻ جو هن جو ڪوئي ڀرجهلو هن دنيا ۾ باقي نه رهيو هو.

اياز لفظن جو جادوگر آهي. هن وٽ لفظ قطار در قطار، سندس قلم رستي، پني تي لکبا آهن ته ذهن ۾ هلچل مچائي ڏيندا آهن. دلين کي گرمائي ڇڏيندا آهن ۽ جسمن ۾ هڪ نئون ساهه ڦوڪي ڇڏيندا آهن. سندس تشبيهون تز، ٺهڪندڙ، وقتائيتون ۽ ڪردارن سان جوڙ ڪائيندڙ هونديون آهن. سندس هيءَ تشبيهه ته ڏسو: ”جيئن لنگر پيڙيءَ مان اچلبو آهي ۽ وڃي واريءَ ۾ رکيندو آهي، تيئن گلان سندس دل ۾ کپي وئي هئي.“ ”سفيد وحشي“ ڪهاڻي، ان دؤر جي ڪهاڻيءَ آهي، جڏهن انگريزن جي خلاف هندستان جي عوام ۾ نفرت، پنهنجي چوٽيءَ ڏانهن وڌي رهي هئي. اها نفرت جي باهه هوريان هوريان، پڙهيل ۽ چسن ماڻهن جي دلين ڏانهن منتقل ٿيندي ٿي وئي. پهرين ٿيندڙ زيادتين جو ايترو نوٽيس ورتو ئي نه ويندو هو، جيترو پوءِ ورتو وڃڻ لڳو، ماڻهوءَ کي جيسين خبر نه هوندي، تيسين هو گهڻو ڪجهه برداشت ڪندو آهي، پر جڏهن کيس اها ڄاڻ پئجي وڃي ته هاڻ ساڻس زيادتي ٿي رهي آهي ته پوءِ، سندس رت ۾ ولوڙ پوڻ شروع ٿيندي آهي.

هن ڪهاڻيءَ جو مکيه ڪردار، صديق به جيسين اڻ ڄاڻ هو، تيسين صرف حسن جي ادائن ۾ کويل هو. کيس گلان، ڪنهن ننڍي سرمئي مڇيءَ جيان، چلڪندڙ ۽ چلڪندڙ محسوس ٿيندي هئي ۽ هو ان کي پاڻي، پنهنجي دنيا آباد ڪرڻ گهرندو هو ۽ کيس گلان سان گهرائي، هنجي تنهائي پسند طبيعت مان اڀاڻڪائي ۽ اڪيلائيءَ جي احساس کي پڇائي ڇڏيو ۽ هو پوءِ پنهنجي نئين نسل لاءِ سوچڻ تي مجبور ٿيو.

اڃانڪ هن کان هڪ وڏو ڏوھ سرزد ٿيو ۽ ان جو جواز هن جي سامهون

جڙي آيو. جنهن جي لاءِ هو جاگندي خواب ڏسندو هو. جنهن سان هن پنهنجي زندگي گذارڻ جو پڪو پهه ڪيو هو. جنهن جي هر ادا هن جي من جي گهرائين ۾ پيهي وئي هئي. انهيءَ کي پنهنجي اکين سان، ٻين جي هٿ وڪڻندو ڏسي، هن جي غيرت پڙڪا ڏئي، چيون ڪري هن کي ساڙي پسر ڪري ڇڏيو ۽ هو بي اختيار چاقوءَ جا وار ڪري هڪ گوري سپاهيءَ کي ڪيرائي ٿو رکي. کيس اها باهه ان ڪري به شدت سان وڪوڙي وئي جو هو اڃا ان مهل عيد گاهه ميدان ۾ گورن خلاف نفرت پيريل نمرا ۽ سندن زيادتين بابت تقريرون ٻڌي موٽيو هو.

ان نفرت سان گڏوگڏ هيءَ ڪهاڻيءَ ان دور جي اقتصادي حالت ڏانهن پڻ اشارو ڪري ٿي. گلان جو پيءُ ڪلفتن تي ڪوڏ وڪڻندو آهي ۽ چار اٺ آنا ڪمائيندو آهي. انهن مان ٽن پاتين جو ڪهڙو گذر ٿيندو هوندو. انهيءَ پيٽ جي دوزخ کي اجهائڻ جي لاءِ نه ڄاڻ ڪيتريون گلان، گورن جي وحشت جي ور چڙهيون هونديون. صرف پنجن رپين ڏهن رپين جي عيوض، هيءَ ڪهاڻي ان دور جي تاريخ جو هڪ باب آهي. هيءَ ڪهاڻي نفرت ۽ محبت جو ميلاپ آهي.

”واچ جا ڪانٽا“ ٻن پيار ڪندڙ دلين جو داستان آهي. ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته عشق انڌو ٿيندو آهي. محبت ۾ گهڻو ڪجهه جائز بڻايو ويو آهي. هن ڪهاڻيءَ جو پلاٽ حقيقت ۾ ان ئي محبت تي ٻڌل آهي. تمام گهٽ پگهاردار ڪلارڪ جي ڪهاڻي، جيڪو پنهنجي محبت ۾ رت جا رشتا، جيڪي اٺوٺ رشتا ٿيندا آهن. جن لاءِ چيو ويو آهي ته رت دانگيءَ تي به ورنڊو آهي. پر نظير، عجيب قسر جو ڪردار آهي، جيڪو پنهنجي محبت ۽ پيار تي پيءُ ماءُ ۽ پيڻ جهڙا رشتا به ڇڏڻ لاءِ سوچي ٿو. ايملي، يل ته ڪرستان آهي، پوءِ به هو پنهنجي سيڪيولر خيالن جي آڌار، ان سان پنهنجي زندگي وابسته ڪرڻ لاءِ ڪوشان آهي ۽ پنهنجي خاندان جي غربت جو خيال به ذهن تان ميسارڻ جو سوچي ٿو.

عشق ۽ محبت، انسان جو بنيادي حق آهي. انهيءَ کان ڪنهن کي به انڪار ناهي، پر ان جو اهو به مقصد ناهي ته انسان پاڻ تي رکيل اخلاقي ۽ معاشرتي حقن کي ٻئي ڏئي ڇڏي. انسان کي جن پيدا ڪري هي ڏيهه ڏيکاريو آهي، جن جي رات ڏينهن نندون، سک ڇڏي، هڪ گڏي جيتري پيدا ٿيل ٻار کي، پنهنجي پيٽ تي پٿر رکي پالي، وڏو ڪري ۽ سوچڻ سمجهڻ جي لائق بڻائي. ڇا ان تي ايترو به انهن والدين جو حق ناهي ته کين ٻن ويلن جيترو ڏئي. جيڪڏهن ائين هجي ها ته پوءِ ڪا به ماءُ ۽ دنيا جو ڪو به پيءُ، اولاد جي تمنا دل مان ڪڍي ڇڏي. هڪ ڪلارڪ جيڪو نوي رپيا يا ڪيترو به ڪمائيندو هجي. اهو سگريٽ چڪڻ، چانهه پيئڻ ۽ سئينما ڏسڻ کي، پنهنجو حق ٿو ڄاڻي ته اهو ڪيئن ٿو وساري ويهي تي ان ماءُ جنهن نو مهينا پنهنجي پيٽ ۾ رکيو هجيس ۽ پوءِ سندس وڏي ٿيڻ تائين پنهنجي رت ست مان پيدا ٿيندڙ کير پياريندڙ هجيس ۽ سندس هر اهنج ايڏاڻ تي پاڻ تربوي پوندي هجي، ان لاءِ هو سوچڻ ڇڏي ڏئي ۽ هڪ جسر لاءِ چڪ ۽ پياس لاءِ ماءُ جي

مامتا به قربان ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃي.

ڪو به سوشلسٽ، ڪو به اشتراڪي، دنيا کي بدلائيندڙ خيالن جو حامي ڪردار، ڪڏهن به پنهنجي والدين کان بي نياز ۽ بي خبر رهڻ پسند نه ڪندو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪي مجبوريون هن کي انهن کان پري رکن. هن ڪهاڻيءَ ۾ شيخ اياز نظير کي والد جي وفات جي تاريخ کان پوءِ کيس والد جي موت تي ڪو ڏک جو احساس نه ٿو اڀاري، ان جي پيٽ ۾ کيس ايمليءَ کي اطلاع ڏيڻ بنا ڳوٺ وڃڻ وڌيڪ سوچڻ تي مجبور ٿو ڪري ۽ انهن ئي خيالن ۾ سندس ايڪسيڊنٽ ٿو ٿئي. اهڙي ڪردار لاءِ شيخ اياز، پڙهندڙ جي ذهن کي هن سان همدردي ڪرڻ لاءِ آماده ڪرڻ ۾ ناڪام رهيو آهي.

باوجود ان جي، هو پيار وٺيندڙ دلين جي ميلاب بابت جيڪا هنن جي ذهني ڪيفيت چٽي آهي، اها دل کي لڳائيندڙ آهي. ٻئي هٿ ۾ هٿ ڏئي، لهرن ۾ اڏامندا ٿي ويا، ٻه فطرت جا جزا ٻه سيون، دنيا جي ڊڪ درد کان پري، پور هڻي ۽ پگهر کان دور ٻه روح، اسمر جسم کان آزاد، ٺاهه ٺوهه کان آجا، رسم رواج کان بي نياز! ڪراچيءَ ۾ مڪراني هڪ ڊگهي عرصي کان آباد آهن. سندن معاشي حالتن ۾ سڌارو به انهيءَ ڊگهي عرصي کان اچي نه سگهيو آهي. جيتوڻيڪ سندن خاندان، زالنن مڙسين محنت مزدوري ڪندا آهن. شيخ اياز، ”مسافر مڪراني“، ڪهاڻي به انهن جي زندگيءَ جي هڪڙي جهلڪ تي لکي آهي. ننڍڙو مسافر (هي ٻار جو نالو آهي) هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي ڏسي حيران ٿيندي، هن ٺاهه ٺوهه ۽ اڏنبر کان متاثر ٿيڻ جي بجاءِ، هن تي ٺٺوليءَ طور ”اوسالي بابو جي“ چئي پنهنجي روايتي انداز ۾ هن کي چيڙائڻ ٿو چاهي. پر سندس اهو انداز کيس ايترو ته وڻي ٿو وڃي، جو هو، ٻيهي سندس اهو مور جيان بود ۾ ڀرجي نچڻ ڏسڻ ٿو بيهي. انهيءَ مان سندس ٻارن لاءِ پيار جي پروڙ پوي ٿي. ٻار جون هٺو شيون، هن جو ڦيريون پائڻ ۽ ٻاتڙو ڳائڻ، سندس دل تي غصي بدران هن لاءِ پيار پيدا ٿو ڪري. هن جا گهٺڙيون وار، هن جا ڀريل ڳل، ڦٽيل ناسون ۽ کنڊڙيل چڱون، سندس دل تي هڪ عجب قسم جو اثر ڪن ٿا ۽ هو هن ڏانهن هٿ ٿو وڌائي، سلام ٿو ڪري، غصي بدران، پيار ڀرين نظرن سان ٿو ڏسي ۽ کيسي مان هڪ اٺوڪيڏي ٿو ڏئي ته ٻار به سندس ان عجيب روش تي حيران ٿيو وڃي. ڇاڪاڻ ته مسافر به سندس اهڙي روش جي اميد ٿي نه پئي رکي سگهيو.

شيخ اياز، مڪرانيءَ جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، جيڪي هن جا وصف بيان ڪيا آهن، اهي هر پڙهندڙ کي اهڙي ٻار ڏانهن ماڻل ٿا ڪن. سندس مک جي مرڪ، هن جي معاشي بدحاليءَ تي فتح هئي. سندس ماءُ پاران ڌڙڪو ڊاڀ ۽ چڙب جي شڪست هو سندس ناچ.

مسافر مڪرانيءَ سان سندس اها پيار پري روش، ان ڌڙيل، ڌڪاريل ۽ معاشي بدحاليءَ واري ماحول کي متاثر جي هڪ ڊيبل ڊيبل تمنا هئي. جنهن کيس

ان ڏانهن مقناطيس جيان ڇڪي نيو ۽ پوءِ کيس انسان ذات جا ابهر نظر اچڻ لڳا. بيارا بيارا ٻار، قدرت جا مڙا مڙا ميو پياسڻ لڳا.

پر جڏهن، هو اها خبر ٻڌي ٿو ته ”مسافر“ کي نمونيا ٿي پئي آهي ته سندس دل ڪهڪاءِ کان ڀڄي ٿي پوي ۽ هو پهريون ڀيرو سندس گهر کيس ڏسڻ ٿو وڃي. سندس ڏسڻ، سندس ڳالهائڻ، هن جي لاءِ زندگيءَ جي ياد بڻجي ٿو وڃي.

هن ڪهاڻي ۾ شيخ اياز ڄڻ ته بنهه شاعري ڪئي آهي. سندس لفظ، جملا ۽ پٿرا گراف، ڄڻ ته شاعريءَ جا نظريا پياسن. هن ڪهاڻيءَ ۾، نثر ۽ نظر جو جيڪو گڏيل چس آهي، اهو من تي گهرو اثر ٿو ڇڏي. عورتن جي ڪم ۽ ان پوري مزدوري کي ڏسي، هن کي جيڪو خيال ٿو اچي، ڏسو ته ڪهڙن لفظن ۾ بيان ٿو ڪري؛ ”پوڻي پوڻي اڏايان، ڳوٺي ڳوٺي جلايان.“ ان زيادتيءَ تي سوچيندي لکي ٿو ته؛ ”ساري دنيا هڪ گدام آهي، جنهن ۾ ڪجهه جون پوڻيون پڪڙيل آهن، بس هڪڙي چٽنگ، هڪڙي تيليءَ جي ضرورت آهي ۽ پوءِ ڇپيون ڇرڪنديون نظر اينديون. دنيا جرڪندي نظر ايندي. انسانيت مرڪندي نظر ايندي.“ انهن انگ اگهاڙن ۽ پيٽ بکين کي اڀاري ٿو ته اٿو، اتي انهن گودامن ۽ ڪرن تي قبضو ڪريو، توهان جو انهن تي حق آهي.

هونءَ ته تاريخ ٻڌائي ٿي ته سنڌ انگريزن جي اچڻ کان اڳ تائين سڪي ستابي هوندي هئي. جنهن جو وڏي ۾ وڏو مثال سنڌ جي مهمان نوازي آهي. عام طور تي، اهي ماڻهو يا قومون وڌيڪ مهمان نواز ٿينديون آهن جيڪي معاشي طور مستحڪم هونديون آهن. سنڌ کي تاريخ ۾ سون جي ڇڙيا جي نالي سان پڻ ياد ڪيو ويو آهي. سنڌ تي مختلف قومن جون ڪاهون نه رڳو.... سنڌو درياءَ جي ڪري، هميشه سڪي ستابي، سونا سونا سنگ اڀائيندڙ رهي آهي ۽ ان ڳالهه ڌارين کي ڪاهون ڪري، سنڌ جي زمين ۽ مال ملڪيت تي قبضي جي لالچ، کين سنڌ تي هلان ڪري اچڻ لاءِ پئي للچايو آهي. ”هي شاعر“، ان دؤر جي ڪهاڻي آهي، جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ۽ سنڌ جي سمورن قدرتي وسيلن تي يا ته سڌو سنئون انگريز بهادر جو قبضو هو، يا وري رهيل ڪهيل حصو، پنهنجي وفادارن يا ڪئي ائين چئجي ته سنڌين سان غداري ڪرڻ وارن کي جاگيرن طور زمينون انعام ۾ ڏنيون ويون. ان سان عام ماڻهو بدحال ٿيندو ويو ۽ صورتحال اها وڃي بيٺي جو، ماڻهن کي ڪڏهن ويلو کائڻ لاءِ به يا نصيب. اهڙي هڪ ماڻهوءَ جي هيءَ ڪهاڻي آهي. بدقسمتي اها جو هو شاعر به آهي ۽ سندس شاعريءَ جو هڪ ڪتاب ڇپجي چڪو آهي. هر شاعر، روايتي طور، ڪنهن نه ڪنهن ناريءَ جي عشق ۾ مبتلا هوندو آهي. هاڻ هن ڪهاڻيءَ جي مکيه ڪردار سان جنهن عورت بي وفا ٿي ڪئي آهي، اها سندس ڪم عقلي چئجي يا عقلمندي. ظاهر آهي، عورت کي سماجي تجربن سان گڏوگڏ، معاشي چڱ ڀلائي پڻ درڪار هوندي آهي پيٽ ڏيڍ خدا آهي. جنهن جي دوزخ ۾ مسجد جي ٻانگ ۽ گرجا جا گهنڊ به سڙي پيسر ٿيو وڃن،

اهڙي حالت ۾ ڪائي عورت، فقط ٻن پيار جي ٻولن خاطر، زندگي بکي ڏکي نه ٿي گهاري سگهي. اهڙيءَ حالت ۾ عورت کي بي وفا چوڻ، هن سان انصاف نه ٿيندو. شاعر، جيڪو بک جي آنت مانت ۾، منتشر ٿيل خيال، هڪ طرفو سوچي رهيو آهي، اهو چوي ٿو ته: ”چاندي چاندي آهي ۽ شعر شعر آهي، سڪي کي سو سلام ۽ صفحي تي لک لعنت.“

کيس جڏهن ذهن جي پردي تي پنهنجي محبوب سان گهاريل گهڙيون، سهانيون سامون ياد ٿيو پون، هن انهن لمن کي پنهنجن ئي نظمن ۾ قيد ڪيو هو. اڄ اهي نظر ڏسي، کيس پنهنجي بدحاليءَ بدران، انهن نظمن تي ڪاوڙ کي، هو نظمن ۽ ان ڪتاب جي صفحن کي ڦاڙي، ڪجهه جهڪو ٿو ڪرڻ چاهي. هن ان محبوب جي ياد ۾ چيل پهريون لفظ پڙهي تهڪ ڏنو، ڪڙو، ڪجسو تهڪ ۽ پوءِ ٻيو ڦاڙي ڦٽي ڪيو، پر ان سان سندس حالت ۽ بيت جي بک ۾ ڪنهن به قسر جو گهاتو نه ٿو ٿئي. سڄو ڪتاب ڦاٽي ٿو وڃي پوءِ به سندس بيت، ائين خالي ۽ بڪايل ٿو رهي. سندس خيال وري ان تي ٿو اچي ته: ”مون جيان ٻيا به ته بڪايل آهن. انهن جي بک جو سبب شاعري ته ناهي.“ ان جي باوجود به هو ڪجهه ڪرڻ جو نٿو سوچي. جيتوڻيڪ، سندس محبت نفرت، ڏک سک، پيار پڇتاءُ جا شعر، سندس روح جو سات سهارو ناس ٿيو پوي. پوءِ به نه سندس بک اجهائي ۽ نه ئي ڪنهن بکي جي بيت ڀرجڻ جو ڪو آسرو مليو. اڪند ڀارت ۾ ٻن قومن جي نظر ئي ۽ انگريز بهادر جي چال، جڏهن هڻي وڃي هنڌ ڪيو ته ماڻهن جي ذهنن ۾ عجيب سوال ڪر ڪڻ لڳا. سنڌ ۾ جنهن عوام جي دلين تي صوفين جي گهري چاپ هئي، انهن تڏهن سوچڻ شروع ڪيو، جڏهن ڀارت جي مختلف علائقن ۾، هندو مسلم فسادن ڪر ڪيو ۽ اهي اخبارن رستي، سنڌي ماڻهن تائين پهتا، تڏهن، هندو مسلم، الڳ ٿلڳ نه هوندي به، اوڙي پاڙي پاڙي ۾، جنڊو جنڊي ۾ هوندي به، هڪ ٻئي جي اهڃڻ ايڏائڻ، خوشين ۽ شادمانين ۾ گڏجي رهڻ جي باوجود به سندن ذهنن ۾ ڪجهه سوالن، جوابن جي ڳولا شروع ڪري ڏني. پوءِ اهي سوال، مختلف وقتن تي، مختلف هنڌن تي، دڪانن ۽ دريائن تي، اوطاقن ۽ ڪچهرين ۾، هڪ ٻئي کان پڇيا رهيا. هر ڪو پنهنجي پنهنجي سمجهه آهر سوال ڪندو ۽ جواب ڏيندو وٺندو رهيو. اهڙن ئي ڪردارن جي ڪهاڻي آهي ”پاڙيسري“ اصل ۾ هن ڪهاڻي جا مکيه ٻه ڪردار آهن. خانو حजर ۽ سيٺ شامنداس، سيٺ، جيڪو خانوءَ کان سيرب ٺهرائڻ واسطي آيو آهي، اهو خدائي خدمتگارن جي پريڊ ڏسي، هيسجي ٿو وڃي ۽ هڪ سوال هن جي ذهن ۾، زمين جي ٻوٽي جيان اڀري ٿو اچي ته: ”ا هي فساد ڇا ته نه ڪندا؟“ اهو سوال هن جي ذهن ۾ اچڻ بي معنيٰ نه آهي، ڇاڪاڻ جو ان دور ۾ هندستان جي ڏورانهن علائقن ۾ هندو مسلم فساد چڙهي چڪا هئا، هنڌن جي اڪثريت وارن علائقن ۾ هنڌن مسلمانن کان نفرت جو اظهار ڪندي، کين پنهنجي جنم ڀوميءَ تي تنگ ڪري، قتل و غارتگري مچائي ڏني هئي. ان ڪري، هتي

سنڌ جي هندو، خاص ڪري سنڌي ۽ زميندارن جيڪي اهو جهڙو، ان پڙهيل مسلمان سنڌين سان ويل وهايا هئا، انهن مان ڪين خوف ٿيڻ لازمي امر هو، پر سنڌ جو سنڌي ڀت، جنهن کي صوفي بزرگن جو، هندو مسلم ڀائڻيچاري وارو سبق برزبان ياد هو، انهن جي دلين ۾ هنن لاءِ وري به محبت جا ڪٿا موجود هئا. انهيءَ ڪري ئي خانو حجر جي سوچ هن ريت ٿي ڪم ڪري ته: ”چا اسان بهاري مسلمانن جي خون جو بدلو وٺنداسون؟ مثال طور مان هنن سڀني جو پاڪيءَ سان گڏوگڏ لاهي ڇڏيندس؟ اهو خيال ايندي ئي خانوءَ جي بدن ۾ دهرڙي اڀري وئي.“ ان وقت به سنڌي مسلمان ايترو بي حياءِ ۽ بي رحم بڻجي نه سگهيو هوجيترو پنجاب جو پنجابي مسلمان. انهيءَ ڪري خانو حجر کي، ان ساميواڻي هندوءَ جا اهي لفظ ذهن تي گهرو اثر ٿا ڇڏين ته ”مان اڏيپور ۽ چڻپور جي هنڌن سان گڏ رهڻ بدران، سنڌي مسلمان پائڻ جي هٿان مرڻ وڌيڪ پسند ڪندس. منهنجون هنن ديس سان روح جون ڳنڍيون آهن. هتي جي ڪنڊ ڪڙڇ رستو رستو، ڏس، گس، بٺ باغيچا منهنجي روح ۾ رمي ويا آهن. منهنجي هستي سنڌ کان سواءِ موت برابر آهي.“

جڏهن، سندن پاڙيسڙ، بيسوءَ ماءُ، هن کي پاڻ وٽ پناهه ڏيڻ لاءِ چوي ٿي ۽ هو کيس مذاق طور اهو ٿو چوي ٿو ته مان مسلم ليگي آهيان ته هوءَ کيس ڪيڏيءَ نه پڪ مان ٿي چوي ته: ”تون لڪ ڪٿي مسلم ليگي هجين ته به اسان لاءِ اهو ئي پاڻو خانو آهيان. اسان کي ڪيئن ماريندؤ؟“ ان ”ڪيئن“ ۾ هڪ پختي آس آهي هڪ آسيس آهي ۽ خانو کي جڏهن اهو ٿي چوي ته: ”پر جي ميس ته گهوريس، توهانجي هٿان ته مرنديس نه.“ تنهن مهل خانوءَ جو ذهن ضرور چڪرائجي ويو هوندو ۽ هو سوچي ٿو ته: ”چا، عورت سندس اجهو طلبي رهي آهي، تنهن کي هو ماريوندؤ؟“ تڏهن، هن جي اندر جي ڪنهن گهراڻيءَ ۾، ذهن جي ڪنهن پراهين پردي مان پٽائي ۽ سچل سرمست جو پيغام نڪري نروار ٿو ٿئي. سنڌي ماڻهوءَ لاءِ، انسانيت اول ۽ مذهب پوئين حيثيت رکندو آهي.

مان مٿي به لکي آيو آهيان ته شيخ اياز لفظن جو شهنشاهه آهي. هن لاءِ گونگا لفظ ڳالهائڻ شروع ڪندا آهن ۽ جڏهن، هو پنهنجي جادوگريءَ سان لفظن کان ڳالهائيندو آهي ته پڙهندڙ جو ذهن ۽ من اڇلون ڏيڻ لڳندا آهن. اهڙا جادوءَ ڀريل لفظ، جملا ۽ پڙاگراف هن جي ڪهاڻي ”جي تند برابر توريان“ جا آهن. هيءَ ڪهاڻي پڙهڻ کانپوءِ شيخ اياز جي نثر تي سؤ سيڪڙو نظر جو گمان ٿو ٿئي ۽ سندس جملا بي ترتيب نظر جا خيال ٿا يامن. ”راڳ جون چوليون چوه مان آيون ۽ چر ۾ بدلجي ويون.“ اهي به جملا، جنجي وچ مان ۽ ڪڍي ڇڏجي ته ڪير چوندو ته انهن ۾ نظر جي موسيقي رجيل ناهي. شيخ اياز وٽ، تشبهن جي کوٽ ناهي، سندس تشبهنون دل ۾ تيرن جيان چينديون آهن ۽ دماغ تي گهرو اثر ڪنديون آهن. هن ڪهاڻيءَ ۾ ڪجهه تشبهنون هن ريت آهن: ”جوڙيون فرش تي ترڪنديون، رقص ڪنديون، ائين ٿي ويون، گويا هنج پاڻيءَ تي لهووارا وڃي رهيا

هئا. ”سج کي پاڻيءَ ۾ پنهنجو پاڇو ايترو ته وڌيو جو ان کي آغوش ۾ آڻڻ لاءِ پاڻي ۾ غوطو هنيائين ۽ پنهنجي پاڇي سميت ٻڏي ويو.“

”هن شمع کي قريب آڻي. هن جي اکين کي ڇهيو. ٻه سهڻا سرد ڪنول ڪنهن سرور ۾ ٻوڏجي ويا.“ ”شمع جي چهري تي ڪجهه اداسي ڇانيل هئي. گويا هوءَ پهرئين ٻيهر ۾ پندرهن جي ڇنڊ وانگر ٿي لڳي.“ ”ٻه ٻيهر ڪنهن ڳيرو مهاڻي وانگر جهڙ کي جهاڳي رهي هئي ۽ ننڍڙيون ڪڪريون چوڌاري چارين ڪارين وانگر پکڙيل هيون. اوچتو ڪجهه گيڙو رنگ جا ڪڪر آسمان ۾ ائين ڏوڪيندا آيا، ڇڻ ڪنهن جوڳيءَ جي من جا امنگ.“ هي ڪج تشبيهون آهن. جن تي مون کي هميشه نظر جو گمان ٿيندو رهيو آهي. رقص ڪندڙ جوڙين کي پاڻيءَ تي لهوراو ترندڙ هنجن سان ڀيٽ ڏيڻ، اها شيخ اياز جي مشاهدي جي سران آهي. جيڪا لفظن ۽ جملن کي گهڙي گهڙي، ٺاهي ٺوڪي، جڏهن سڀني تي اڪيريندو آهي ته ساري ڪائنات هن جي آغوش ۾ هلي ايندي آهي. کيس لفظ ايلاز ڪندا آهن ته: ”اي شاعر! اي ڪائنات جا پارکو، امين، اسان سان انصاف ڪر ۽ اسان کي اهڙن جملن ۾ جڙي ڇڏ. جتي سدائين لاءِ امر بڻجي وڃون.“ ۽ هو سندن صدائن کي سڻي، جڏهن هن سان ڀرپور انصاف ڪندو آهي ته اهي لفظ ههڙن جملن جو روپ ڌاريندا آهن: ”ماضي، حال ۽ مستقبل ٿي زندگيءَ جي تاجي پيٽي ۾ ڳنڍيل آهن. باقي ائين ضرور آهي ته زندگي اهڙي ست جو تاجي پيٽو آهي جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي ماضيءَ جي پٽ جون تارون آهن.“ ”مشاعريءَ کي ڏسڻ لاءِ واقعي هي اڪيون ضروري نه آهن مون شاعريءَ کي بنا ڏسڻ جي ڏسي ورتو.“

هن ڪهاڻيءَ جو حقيقي ڪردار، سنڌيءَ جو برک شاعر آهي. جيڪو وڪالت به پاس ڪري چڪو آهي. پر هو وڪالت جي بدران، شاعري ۾ پنهنجو روزگار تلاش ڪرڻ توڙي گهري ڇاڪاڻ جو سندس خيال آهي ته: ”جيڪڏهن شاعريءَ ۾ دولت ناهي ته دولت ۾ به ته شاعري ناهي.“ جنهنجو فلسفو چوي ٿو ته: ”خوشي حسن آهي ۽ حسن خوشي آهي؟“

هڪ ڊگهي عرصي کان شاعر، اديب، دانشور ۽ فلسفي، شراب واپرائڻ جا عادي رهيا آهن. يا اڃا به ڪٿي ائين چئجي ته آڳاٽي دؤر کان اڄ تائين شاعرن جو شراب واپرائڻ ڪنهن حد تائين فيشن رهيو آهي. انهيءَ حساب سان، هن ڪهاڻيءَ جو ڪردار به شراب پيئڻ خاطر بار ۾ آهي. جتي نشي جي سرور ۾، کيس پنهنجا پراڻا پيار پريائڻ لاءِ آنا آهن. هو جڏهن به پيئندو هو تڏهن هن کي دور دور جون صدائون اينديون هيون، ڪائنات جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ناد وڃندا هئا، هن جا خيال ديوداسين وانگر رقص ڪندا هئا ۽ هن جو من- مندر جهونڀن مورتن سان سڃايو ويندو هو. هن جا دوست جهومندا ۽ نچندا هئا ۽ پنهنجي پنهنجي جوڙيدار جا جسم چاهيندا هئا. هو پيئندا هئا. جيئن اها ۽ انهيءَ شراب جي نشي جي سرور ۽ جام جي چولين جي ڏولين ۾، سندن ذهن جي گهري کان گهري ڪنڊ جي وڪڙ

مان، ڪاٺي مورتِي، جام مان نيٺ ڪڍي نهارڻ لڳندي هئي. اهڙي حالت طاري ٿيڻ کانپوءِ، سندس ذهن ڪجهه ٻيو هجڻ ۽ ڪنهن ٻئي هنڌ هجڻ لاءِ سوچيندو هو. ”شراب، پل ڪٿي ڪيترو به برو هجي، پر ڪنهن دؤر ۾، ڪنهن به شاعر، ان کي برونه سڏيو آهي. شراب پيئڻ کي (جواز) Justify ڪرڻ لاءِ هن لکيو آهي ته:

” هو غم کان نجات پائڻ لاءِ شراب پيئندو هو، پر شراب کيس وڌيڪ غمگين ڪري وجهندو هو. هن هڪ ڀيري لکيو هو ته: ”جڏهن خدا ڪائنات خلقي، خوشي ۽ غم پيدا ڪيو، تڏهن ٻنهي کي چيائين ته پنهنجا پنهنجا دوست چونديو. هن جو ايترو چوڻ ۽ ساري مخلوق جو خوشيءَ سان ساٿ ڏيڻ. هر ڪوئي وڃي خوشيءَ جي پاسي ۾ بيٺو ۽ ٻئي طرف غم ويچارو اڪيلو رهجي ويو. خدا فيصلو ڪيو ته غم جي قسمت ۾ تنهائي آهي. جڏهن سڀ مخلوق تڙي پڪڙي وئي ته چوريءَ چوريءَ شراب غم جي ويجهو آيو ۽ هن کي سس پَس ڪري چيائين ته تون غم نه ڪر، مان ظاهري طرح ته خوشي سان آهيان، پر دلي طرح توهان آهيان. اڄ هن جي زندگيءَ ۾ شراب غم سان اهو ازلي قول تباهي رهيو هو.“

شيخ اياز جي، هن ڪتاب جي، يا سندس سڀني ڪهاڻين مان ”جي تند برابر توريان،“ ڪهاڻين جي راڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ شيخ اياز، شاعري، فلسفو، پيار ۽ پاڻ جو جيڪا پالوت ڪئي آهي، انهيءَ جو مثال سنڌي ادب ۾ ورلي ڪو ملي سگهندو. هن ڪهاڻيءَ جو اهڙو ڪو به جملو مونکي نٿو ملي، جنهن لاءِ ڪي ائين لکجي ته هي جملو هي لفظ هي ڊائلاگ، هي منظر يا هيءَ تشبيهه هتي درست ناهي.

گوبند مالهيءَ پنهنجي آتم ڪٿا جي ٻئي ڀاڱي ”سنڌڙي منهن جي جندڙيءَ“ ۾ شيخ اياز جو ذڪر هنن جملن سان ڪيو آهي. ”شيخ اياز، مبارڪ علي شيخ جي نالي سان پهرين کان شڪارپور ۾ لکندو هو. شعر، مون هن جو ”ساورڪر“ تي به شعر پڙهيو هو. ”ريگستاني قول“ ۾ شايع ٿيڻ کان پوءِ، اياز ۽ هن جو دوست ”راز“ جو به شيخ هو، مون وٽ آيا، عبدالستار جي نالي شايد رنگ ڏيکاريو. اياز پنهنجا انقلابي شعر، ڊزن کان مٿي پڙهي ٻڌايا. مان ڪافي متاثر ٿيس. هن مون کي مسلماني ٽائپ اصولن ڪهاڻين، مضمونن ۽ شعرن چيائين جي صلاح ڏني. سوڀو، اياز جا شعر ٻڌي ڪيڙن ۾ نه پيو ماڻي، هن به اياز جي صلاح جي تائيد ڪئي. مان پٺيان ٿو، ”پر هه ڦٽي“، مجموعي جي شروعات ئي اياز جي انقلابي گيتن سان ٿي. اياز ادبي ڪلاسن جو به. مک انگ بڻجي ويو، ”راز“ جا شعر به ڇپيا، شايد ”ارجن شاد“ جا به، شاد به ان زماني ۾ اسان جي ويجهو آيو. هو ۽ اياز، سوڀي ۽ ابراهيم جويو جي صحبت ۾ باشعور ٿيندا ويا. جويو، اير. اين. راءِ

جي ويچارن جو هو. اياز خاص طور انهن ويچارن سان همراء ٿيندو ويو. ”
 گویند مالهيءَ جنهن دؤر جو ذڪر ڪيو آهي، اهو دؤر ۱۹۴۰ع کان
 ۱۹۴۲ع جو هو. جنهن زماني ۾ شيخ اياز ظاهر آهي ته نوجوانيءَ ۾ پير پاڻي
 چڪو هو، يعني شيخ اياز ان وقت ۱۸ کان ويهه سالن جي پيشتي ۾ هوندو.
 جڏهن ته سوپو، گویند مالهي ۽ ابراهيم جويو، شيخ اياز کان ڪجهه سال
 وڏا ضرور هئا. انهن ڏينهن ۾ سوپو گيانچنداڻي هڪ ڪهاڻي ”حليما“ نالي
 لکي، جيڪا ”ريگستاني قول“ ۾ عبدالستار شيخ جي نالي سان ڇپي. انهيءَ
 دؤر ۾ شيخ اياز ڪهاڻيون به لکڻ شروع ڪيون. سندس شاعريءَ کي ته
 ”نئين دنيا“ ۾ جاءِ ضرور ملندي هئي، پر پوءِ هن جون ڪهاڻيون به ڇپجڻ
 لڳيون. انهيءَ ئي دؤر جي هڪ ڪهاڻي آهي، ”شانتا“.

”شانتا“ حقيقت ۾ هڪ وئشيا جي ڪهاڻي آهي. وئشيا هن مهذب
 سماج جي ناسورن مان هڪ ناسور آهي. معاشري جي اڻ برابري ۽ انيائءَ جو
 جيئرو جاگندو مثال آهي. هي معاشرو، ڪيترو به کڻي پاڻ کي مهذب سڏائي
 پر هو پاڻ وٽ وئشيا کي ڪڏهن به جوڳي جاءِ ڏئي نه سگهيو آهي. هن کي
 ڪڏهن به عزت جي نظر سان ڏسڻ لاءِ تيار نه آهي. ڇاڪاڻ جو هي معاشرو
 مردن جو معاشرو آهي، هُو عورت کي مجبور ڪري ۽ وئشيا بڻائي ٿو ۽ پوءِ
 پاڻ کان پاڻ نفرت ڪرڻ بجاءِ ان عورت سان نفرت ڪرڻ لڳي ٿو، جنهن
 کي ڪالهه هن پاڻ ئي، اهڙيون حالتون پيدا ڪري، ان جاءِ تي پهچايو هو.

هڪ نوجوان عورت، جنهن جو مڙس، هڪ ٻار ٿين کان پوءِ فوت ٿي
 وڃي، ان لاءِ هن معاشري ۾ عزت جو گذارڻ ڪيڏو ڪئن آهي، ان جي پوري
 وارتا شيخ اياز هن ڪهاڻيءَ ۾ چئي آهي. هيءَ عورت، يعني ”شانتا“ جنهن
 جي والده کي سندس پيءُ ڇڏي ويو ۽ وڃي ڪنهن ٻي ڪرسيچن چوڪريءَ
 جي ڪچ گرم ڪرڻ لڳو ته سندس والده وٽ ان کان سواءِ ڪو چارو به نه
 رهيو ته هُو پيشو ڪري ۽ پنهنجو ۽ شانتا جي پيٽ جي دوزخ کي ڪن
 گهرن جا چندا هڻي سگهي. جنهن لاءِ شيخ اياز لکي ٿو ته: ”سندس ماءُ کي
 پهرين لوڪ لڄا جو خيال ٿيندو هو ۽ چوريءَ ڇپيءَ عصمت وڪڻندي هئي.“
 هڪ پاڪستاني پنجابي فلم ”لائسنس“ ۾، هڪ عورت پنهنجي روزي
 ڪمائڻ لاءِ نانگو تي هلائي ته کيس چيو ٿو وڃي ته:

”توڪي ڪوئي تي ويهڻ جو لائسنس ته ملي سگهي ٿو پر نانگي هلائڻ جو نه.“ مرداڻي معاشري ۾ اڪيلي عورت جي جياپي جو واحد طريقو ”ڪوٺو“ آهي ۽ پوءِ جڏهن ڪا عورت، ڪنهن مجبوريءَ هيٺ، ڪنهن بڪ جي بيحاليءَ ڪري، ”ڪوٺو“ وسائي ٿي ته معاشرو هن ڏانهن آگر به ڪٿي ٿو ۽ هن وٽ وڃي پنهنجي جنسي بڪ به ٻجهائي ٿو.

شانتا ۾ شيخ اياز واهه جي فنڪاري ڏيکاري آهي. هن ۾ خوب تشبيهون ڏنيون آهن ۽ معاشري ۾ پنهنجي پيدا ڪيل ڪنهن برائيءَ کي پڌرو ڪري ڏيکاريو آهي. هيءُ تشبيهه ته ڏسو: ”صبح جو اٿي هوءَ ٿڌي پاڻي سان منهن ڌوئيندي هئي ته چڻ سڄي رات جو گناهه ۽ گندگي ڏوٻي ويندو هوس.“

وئشيا وٽ ڇا هوندو، قوال، ڌڪڙ، گهنگهرو، شراب، ناز، نخرا ۽ گاهڪ. گراهڪ جن جي اکين ۾ انبور هوندا آهن ۽ وئشيا جي ٻوٽي ٻوٽي ڇڙڙي ڪائڻ لاءِ آتا هوندا آهن ۽ ٻين جي منهن تي ٿو ٿو ڪندا ۽ توبهه توبهه، ڪندا، پاڻ کي عزتدارن جي پهرين صف ۾ بيهارڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

هڪ ڏينهن ان شانتا کي، ان وئشيا کي، پنهنجي ڪرت کان نفرت ٿيڻ لڳي ٿي ۽ هڪ ڀيڻيءَ تي هن جي دل اچي ٿي وڃي ۽ پاڻ هن سان ڀڄي وڃڻ لاءِ ۽ ان روز جي نفرت امير زندگيءَ مان چوٽڪارو حاصل ڪرڻ جو سوچي ٿي. ان لاءِ هوءَ رامون کي هر روز بچيل مٺائي ڏيندي، رامونءَ وائان ”چندا ديس پيا ڪي جا“ ٻڌندي هن تي دل ٿي اچي وڃي. جڏهن هوءَ رامون کان سندس نالو ٿي پڇي ۽ هو نالو ٻڌائي، ڪنڌ جهڪائي، مٺائي وٺي رهندو تو رهي ته: ”سندس دل ۾ خوشي ۽ غم لامارا ڏئي رهيا هئا. هڪ عجيب، انوڪي، بي معنيٰ، چورا ڪورا کيس بيتاب بڻائي رهي هئي ۽ هن وهائي ۾ ڪٿي مهن لڪايو. جڏهن اٿي ته سڄي سيراندي آلي ٿي پئي هئي.“ اها ڪهڙي ڪيفيت چئي سگهجي ٿي، هڪ عورت جي لاءِ، ڪنهن مرد کان ڪو سوال ڪرڻ کان پوءِ؟ انهيءَ جو ڪو نالو ڏئي سگهجي ٿو. جيڪڏهن ها، ته پوءِ ان کي پيار يا محبت جو نالو ئي سونهندو.

”ڪارو ڪنوارو هانءُ، جهن ۾ نينهن ٿيو پر گهٽ“ ۽ پوءِ ”سارو ڏينهن

بي چينيءَ ۾ گذريس ۽ رات به ناچ کان ڪيڀايائين پئي. ”جڏهن دل جهلي، هڪ پيري رامونءَ کي ڀڄي هلڻ لاءِ چيائين ته رامونءَ ورائيس ته: ”مان غريب توکي ڪٿان پالي سگهندس. ٻيو مون کي نيات وارا ڇا چوندا.“ هن جي من کي هڪ ڌوڏو آيو. هن جي ذهن ۾ مانڌان ۽ من ۾ زلزلو اچي ويو، ڄڻ ڪيئي جوالامڪي هڪ وقت ڌماڪي سان ڦاٽي پيا. هن سوچيو: ”هن کي نيات وارا ڇا چوندا؟ هن کي نيات وارا چوندا ته تو وئشيا آندي آهي، ڪميني، ذليل، وئشيا! هي پنگي جنهن کي ساري ڪائنات اڇوت ٿي سمجهي، سو به مون سان ڇوت ڇات پيو ڪري، مان پنگيءَ کان به خراب آهيان.“ ڪڏهن ڪڏهن انسان پنهنجي نظرن ۾ پاڻ ئي ڪري پوندو آهي ۽ ڪڏهن ڪنهن جي ڇيل هڪ جملي تي پاڻ تي جڪ کائڻ لڳندو آهي. اها حالت ان وقت شانتا جي ٿي هئي.

ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان اڳ، ملڪ ۾ جيڪي سياسي ڌريون ملڪ جي آزاديءَ لاءِ ڪم ڪنديون هيون، انهن ۾ اهڙيون ڌريون به هيون جيڪي ملڪ ۾ سوشلسٽ نظام لاءِ جاکوڙي رهيون هيون. اهڙين ڌرين جي هڪ ڌر جي ٻن ڪارڪنن جي ذهني هڪجهڙائيءَ تي ٻڌل نه صرف سياسي جاکوڙ پر ٻن ذهنن ۽ دلين جي پيار ڪهاڻي آهي ”رفيق“. هن ڪهاڻيءَ ۾ شيخ اياز اهو ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ڪيئن سياسي ڪارڪن ڪم ڪندا هئا. جن ۾ مرد ۽ عورتون، پرولتاري انقلاب لاءِ گڏجي سڏجي ڪم ڪندا هئا. جن ۾ هندو ۽ مسلم، مرد ۽ عورتون گڏ ڪم ڪندا هئا. انهن مان موهن ۽ نجما جو نه صرف سياسي سڀڻو هو، پر سندن دلين جو سڀڻو تنهان ئي پختو بڻجي ويو هو، پر ٻنهي جي بدقمستي اها هئي ته هڪ هندو ٻيو مسلم. نجما، هڪ اهڙي خاندان جي پڙهيل ۽ شاگرد پيشي چوڪري هئي. جيڪي ان دؤر ۾ عورت کي ايتري آزادي ته ڏئي پئي سگهيا ته اها ڪنهن ڪاليج ۾ پڙهي، پر ڪنهن چوڪري سان هن جو ڏينهن جو ملڻ جلڻ، يا سياسي ڪمن ڪارين ۽ گڏجاڻين ڪري راتين جو ملڻ ته بنهه پسند نه هو. چوڪريءَ جي ماءُ ڪنهن حد تائين نرم دل ته رکي پئي، پر سندس ڀاءُ، جيڪو نوجوان هو، اهو اها ڳالهه برداشت نه پئي ڪري سگهيو ته ڪو نجما، ڪنهن هندو چوڪري سان ايترو رائل مائل ٿي هلي. جو هو جڏهن

قانوني گرفت جي ڪري جيل ۾ هو تڏهن به نجما کيس ملڻ لاءِ ويندي رهندي هئي. هن ڪهاڻيءَ تي، نجما جو موهن سان دلي سُبُنتَ واضح ڪندي شيخ اياز لکي ٿو ته: ”هي جيل جون شيخون تنهن جي منهنجي وچ ۾ اچي نه سگهنديون، مان جڏهن به تنهنجو تصور ڪندو آهيان، تڏهن تون منهنجي اکين اڳيان هوندي آهين.“ هي پيار، اها چاهت ۽ اها جسر جي جسر کي چڪ، رڳو موهن نه، پر نجما به محسوس ڪندي هئي. هن هڪ ڀيري موهن جي هٿ کي زور ڏيندي ۽ ڳهن کي اڏامندي ڏسي، چيو هوس ته: ”هل ته اسين به هلون، هن فاقه ڪشي ۽ عصمت فروشيءَ جي دنيا کان دور!“ جنهن جو مقصد هو ته ٻئي پاڻ ۾ شادي ڪن. پر نه صرف ان دور ۾، پر اڄ به اهو ڪٿي ممڪن آهي ته هڪ مسلم چوڪريءَ جا والدين ان ڳالهه تي راضي ٿي وڃن ته پل اها پنهنجي چاهت جي لحاظ ڪري ڪنهن هندو چوڪري سان شادي ڪري. ايئن ڪرڻ سان نه ڄاڻ ڇا ڇا خطري ۾ پئجي ويندو. پوءِ پل ته ٻئي ڪيترا به وڃن ڪري چڪا هجن، ڪيتري به محبت هنن جي دلين ۾ موجزن هجي. اهو ته مسلمانن جي ٻن ذاتين لاءِ ئي ڪٿي ڪٿي مسئلي جو سبب بڻجيو پوي.

ان ڪهاڻيءَ ۾ شيخ اياز جتي نجما ۽ موهن جي ذهني ڳانڍاپي جي واکاڻ ڪئي آهي، اتي ٻنهي جي حُسن جي پڻ تعريف ڪئي آهي. جتي موهن ۾ مرداڻي سونهن هئي اتي نجمه به عورتاڻي خوبصورتيءَ جو مجسمو ڏيکاري اٿس. ڪهاڻيءَ ۾ منظر نگاري، موهن جي انقلابي سوچ ۽ ملڪ جي آزاديءَ سان گڏوگڏ مزدور طبقي جي خوشحاليءَ لاءِ تڙپ جو به خاصو نڀاهه ٿيل آهي. پر آخر ۾ نجمه جي ڀاءُ پاران، موهن ۽ نجمه کان انتقام وٺڻ ۽ نجمه کي گهر مان نڪرڻ کان جهلڻ جو انتهائي هيٺيون طريقو استعمال ڪيل لڳي ٿو، جيڪو سونهندڙ نه ٿو لڳي. نجمه، موهن وٽ علي الصباح آئي ۽ هن کي روئندي پنهنجو مٿو ڏيکاريو ته ڪيئن سندس ڀاءُ هن جا وار ڪتري ڇڏيا ”رات منهنجي ڀاءُ ننڊ ۾ منهنجا وار ڪتري ڇڏيا.“ ان جي باوجود موهن هن کي پنهنجو پيار ٿو سمجهي ۽ چوي ٿو: ”نجمي تون منهنجي زندگيءَ جي رفيق آهين، منهنجي محبت جو بنياد تنهنجي رفاقت تي آهي ۽ نه تنهن جي سونهن تي.“

وقت وقت جي ڳالهه آهي. ان دؤر ۾ اهڙي روڻداد جو هجڻ ۽ پيش اچڻ سپاويڪ به آهي، پوءِ به ڪهاڻيءَ ۾ اهڙو چس نامي، هي ڪهاڻيون، شيخ اياز جون اوائلي لکيل آهن، اڃان به جڏهن سنڌ ۾ ايترا گهڻا ڪهاڻيڪار به نه هئا. هي سندس شروعاتي ڪهاڻين مان هڪ آهي.

جڏهن لکنڊڙ کي اها پڪ هجي ته هو جنهن شخصيت تي لکي رهيو آهي، اهو ڄاڻ جو سمنڊ آهي ۽ پاڻ (لکنڊڙ) قطري سمان، ته ان مهل لکڻ ۾ ڏاڍي ڏڪيائي ٿيندي آهي. قلم هلندي هلندي، بيهي ويندو آهي ۽ سوچ ٻوسائجي ويندي آهي. اهو حال آهي مون سان شيخ اياز تي لکڻ ويل. مان مٿي لکي آيو آهيان ته شيخ اياز جون هن ڪتاب ۾ آيل اڪثر ڪهاڻيون ورهاڱي کان اڳ جون لکيل آهن. ان وقت شيخ اياز اڃا ڳيرو هو، ان هوندي به سندس سوچ، ڄاڻ ۽ مشاهدي ۾ ڪافي پختگي ته آهي. باقي ڪجهه ڪهاڻين ۾ اوترو چس رس پري نه سگهيو آهي. ماڻهو جيئن جيئن عمر ۾ وڌندو آهي، دنيا ۽ ديس جي همعصرن ۽ پاڻ کان اڳ جي ڏاهن ۽ دانشورن، شاعرن ۽ اديبن جو مطالعو ڪندو آهي. پنهنجي ديس ۽ دنيا جي ملڪن جو مشاهدو مائيندو آهي، تيئن تيئن سندس سوچ سگهاري ٿيندي ويندي آهي. اها سگهاري سوچ اوهان کي شيخ اياز جي ڪهاڻي ”جي تند برابر توريان“ ۾ خوب ملندي. هيءَ ڪهاڻي، ”سهڻي سير ۾“، شيخ اياز جي مطالعي جي ميراث مان جڙي آهي. جڏهن هن ڀٽائيءَ کي پڙهيو ۽ ڀٽائيءَ جي دؤر جي ديسي شاعرن جو مطالعو ڪيو. سکر ۽ روهڙيءَ وٽان درياھ شاهه جي دهشت ڏٺي، شڪارپور ۾ سنڌ واھ ۾ تڙڳيو، تريو ۽ تپيون ڏٺي، پاڻيءَ جي زوراوريءَ جو بذاتِ خود مشاهدو ماڻيو، ته کانئس ”سهڻي سير ۾“ لکجي وئي.

شيخ اياز جي مشاهدي جي هڪ جهلڪ هن ڪهاڻيءَ ۾ به خوب آهي. ٻهراڙيءَ جي هڪ سرد انديري رات جو منظر هن نموني چٽي ٿو: ”اٿسهيڻ اونڊاهي هئي، آسمان تي تارا هڪ ٻئي کي عشق جا اشارا ڪري رهيا هئا. زمين تي ٽانڊاڻا تاريخيءَ ۾ تمڪيا ٿي، جيئن ڪنهن نازنين جي ڪاري پوتيءَ تي ستارا.“ يا وري درياھ ڪناري سرديءَ جي روڻداد هن ريت بيان ڪئي اٿس ته: ”سردي به چوي اڃ نه پوان ته ڪڏهن پوان. ڏند پئي

ڪڙڪيا، لونءَ لونءَ پئي ڪانڊاري، لُون ۽ لائن مان هوا سوسات پئي ڪيا. رڪي رڪي بدن مان سيسڙاٽ پئي نڪتا. ”اهي پئي منظر اسان جي شهري شهزادن لاءِ ته بنهه نوان هوندا پر پهراڙيءَ جو ٻار ٻار به ان مان واقف هوندو. ان تي صرف سوچڻ سان ئي بدن مان سياندو ٿو نڪري وڃي.

”سهڻي ۽ مهيار“ جي ڪلاسيڪي داستان کان ڪير واقف نه هوندو. ”سهڻي مهيار“ جو اهو داستان، سنڌ ۽ پنجاب ۾ هڪ جيترو مقبول آهي. سنڌي ۽ پنجابي ان داستان کي پنهنجي پنهنجي ڌرتيءَ جو داستان سمجهندا آهن. ان داستان جي پس منظر ۾ وڃڻ ۽ ان جي چنڊ چاڻ ڪرڻ جو مون تي ٺيڪو نه ناهي، پر ايترو ضرور چوندس ته جيڪڏهن پٽائيءَ جي ”سر سهڻي“ ۾، سهڻيءَ جي مڙس جو نالو ”ڏم“ ڏيکاريو ويو آهي، ته پوءِ اهو نالو پنجاب جو ٿي نٿو سگهي، ”ڏم ڏيهڙي ڏڪندو، سنگهر وٽ سنگهار.“ يا وري؛ ”ڏم ڏم پيرا ڏينهن ۾، ڏئي ڏوراپا ڏم.“

هيءَ ڪهاڻي انتهائي مختصر آهي، پر ان جي منظر نگاري ئي هن ڪهاڻيءَ جي خوبي آهي. باقي تمام ٿورا مڪالما آهن. جن مان هڪ هي مڪالمو ڏسو، سهڻيءَ کي سرتيون سمجهائي ۽ ڏم جو غصو ۽ غيرت ياد ڏياري رهيون آهن؛ ”ڏم کي ڏاهم پيئي ته نڙيءَ تي ننهڻ ڏيندء.“ پر سهڻيءَ جواب ڏنو؛ ”پرواهه ناهي، ساجن لاءِ سر ويو ته گهريو.“ عاشق جو ڦول نه ٿيڻ ڪپي. ان تان جان جُسو قربان ٿيو ته چڱو ٿيو؛ شاهه عنايت شهيد چواڻي؛

”سر در يار فدا شد چه بجا شد
اين بار گران حق ادا شد چه بجد شد.“

(يار جي در تي سر فدا ٿي ويو ته چڱو ٿيو.)

ائين هر هر ڪرڻ سان حق (فرض) ادا ٿيو ته چڱو ٿيو.)

”هڪ شمع به پروانا“ به شيخ اياز جي مطالعي جي ميراث آهي. شهزادو سليم ۽ انارڪلي يا مهراننساء جو قصو هندو پاڪ جي تاريخ جو اڻ وسرندڙ حصو آهي. هيءَ ڪهاڻي ان قصي تي منحصر آهي. جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته شهزادي سليم جو حقيقت ۾ عشق مهراننساء سان هو پر انارڪلي، جا هونءَ ته سندن ٻانهي هئي ۽ مهراننساء ۽ سليم جي وچ ۾ رپارڻ جو ڪم ڏيندي هئي. هونءَ سندس سونهن ۽ جوانيءَ ۾ به خوب ڪشش هئي.

شهزادو سليم، هڪ ته شهزادو هو، ٻيو مرداڻي سونهن هن جي جوانيءَ تي چار چنڊ لڳايا هئا. هي به تاريخي قصو ۽ حقيقت تي مبني واقعو آهي، جنهن کي شيخ اياز پنهنجي قلم جي نوڪ مان ڪڍيو آهي.

هن ڪهاڻيءَ ۾ به شيخ اياز جي مشاهدي ۽ مطالعي جو امتزاج آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ هن تشبيهه سان به خوب نٻاهه ڪيو آهي. ”شاهي سڙڪ جي ٻنهي پاسن تي جوڙي ۽ ٻاجهريءَ جا چؤنڪ ڪنهن خوبصورت رقاڻن جيان هوا ۾ لڏي ملي رهيا هئا.“

هن ڪهاڻيءَ ۾ شيخ اياز ٻن عورتن جو عشق هڪ مرد سان ڏيکاريو آهي. هڪ مرد جي من ۾ ٻنهي عورتن لاءِ ڪافي نرم گوشو ڏيکاريو آهي. ”هو پريت جو پياسي، ڪنهن چنڊ تي چريو هو، سو ڪٿي ٿو گوش ڏئي. مهرانساء جي زلفن جي زنجير کيس قرب ۾ اهڙو قابو ڪيو هو جو هوءَ کانئس هڪ ڀل به نه ٿي وسري. ڀلا وسري به ڪيئن!“ ٻي ڀڙا ۾ انارڪليءَ جي محبت جي ڪليءَ جي سگند تي به هن جو پونرو من پينلجي ٿو ۽ اياز لکي ٿو: ”ڪڏهن ڪڏهن سليم جي بي تاب دل ۾ انارڪليءَ جي الفت جي ياد به چٽنگ جيان تڙبي، وسامي ويندي هئي.“

شيخ اياز پاڻ به هن دنيا جي انساني باغ جي گل گل جو واس ورتو آهي. هو به پنهنجي وقت ۾ شزادي سليم کان گهٽ نه رهيو آهي. شهزادو سليم ته هڪ وقت ٻن جي محبت ۾ مگن هو پر شيخ اياز تي هڪ ئي وقت نه ڄاڻ ڪيتريون پنيوريون پيرا ڏينديون رهنديون هيون. جن جو ذڪر هن جي آتم ڪهاڻيءَ ۾ بار بار آيو آهي. هنن ڪهاڻين ۾ شيخ اياز تاريخي حقيقت نگاريءَ سان گڏ جيڪا منظر نگاري ڪئي آهي، تنهن جو جواب ناهي. هن ڪهاڻيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ انارڪليءَ کي اڪبر بادشاهه جيئري ديوار ۾ مڙهائي ڇڏيو. ان وقت جلاد يا جلاد نما رازي هن کان سندس آخري خواهش پڇي ته ”هن سرد ساهه ڪنيو ۽ چيو ”هڪ وار سليم کي ڏسان به ڳوڙها سندس گلن تان ڳڙي مٽيءَ ۾ ملي ويا.“

”عشق نه پائنج راند، جيئن ڪيڏن ڳيرو،

سسي نيزي پاند، اڇل تان مرآة ٿئي.“

”تباڻي“ يا ”پوست مين“ کي اسان جي معاشري ۾ هرو ڀرو به گهٽ

نگاه سان ڏٺو ويندو آهي. حقيقت ۾ ”تپالي“ هڪ اهڙو ايماندار شخص ٿيندو آهي، جيڪو ٻن دلين جي ڌڙڪڻ کي، ڪاغذ جي ٽڪرن سان ٻڌي ويندو آهي.

اهڙيءَ طرح پکين ۾ ڪانءُ يا ڪانگ، ٻچڙو پکي به ڪوٺيو ويندو آهي ۽ وري پنهنجي پيارن جي اچڻ جي خبر پهچائيندڙ جي حوالي سان به مشهور هوندو آهي. جنهن دؤر ۾ تپال جو رواج نه پيو هو ته به پياروند ڪانگ کي قاصد ڪري موڪليندا هئا. ڪانگ يا ڪانءُ، سندن ٻولي ڪيئن سمجهندو هو ۽ سندن نياپو سنيهو ڪيئن پهچائيندو هو، اهو ته چئي نه ٿو سگهجي پر ان ڳالهه جي تصديق شاھ لطيف جي شاعري ۾ عام ملندي:

ڪري ڪانگ ڪورنشون، پيرين پرينءَ پئيج،
 آءُ جي ڌيانءَ سنيهڙا، ساري پرينءَ کي ڏيج،
 چوانءِ ايئن چئيج، ته ڪنياڻا خوش هوئين.“

پر اسان وٽ، هن دؤر ۾ پرينءَ جا پيغام پهچائڻ وارا جديد طريقا ايجاد ٿي پيا آهن، جن رستي ترت ملاقات يا ڳالهه ٻولهه ٿيو وڃي، اهي آهن ٽيلي فون، وائرليس ۽ هاءِ ته سيٽ لائيت ۽ انٽرنيٽ آهي. ان هوندي به تپال وارو کاتو اڃا تائين جيئن جو ٿيڻ جاري آهي ۽ ڪم ڪري رهيو آهي. اسان وٽ اڃا به ڪيتريون ئي ڌڙڪندڙ دليون، تپاليءَ جون منتظر رهن ٿيون. هيءَ به هڪ اهڙي شخص نثار جي ڪهاڻي آهي، جيڪو ان ملازمت سان واڳيل آهي. هو هر ڪنهن کي سندس ڏوراهين قريبن جي خیر خيريٽ جي خبر پهچائيندو ٿو رهي، پر کيس هڪ حسرت آهي ته کيس ڪوئي به خط نه ٿو لکي. کيس خط لکي به ڪير؟ هو هڪ ننڍي ڳوٺ جو واسي آهي، جنهن جو ڪوبه قريبن سندس ڳوٺ کان ٻاهر آهي ئي ڪونه، نه ئي هو پاڻ ڪڏهن ڪو ڳوٺ کان ٻاهر رهيو آهي، جو ڪي سندس ڄاڻ سڃاڻ ۽ لڳ لاڳاپن جو دائرو وسيع ٿئي. هو ڪيترن کي ته سندن قريبن جا خط پڙهي به ٻڌائيندو رهندو آهي.

هو اڪيلو هو، نه گهر نه ٻار، نه يار نه اڃيار، نه مت نه مائٽ. بس بيت گذر لاءِ هيءَ نوڪري هيس ۽ ڏهه سال ٿيلهو ڪلهي ۾ وجهي پاڻ پيرين پنڌ، ڳوٺ ڳوٺ جي گهٽي گهٽي لتاڙي، امانت باسلامت مالڪن کي پهچائڻ

۽ ڪن کي ته پڙهي به ٻڌائڻ سندس نيم هو ۽ ان سلي ۾ کيس ملندا هئا سڄا سارا پنجويهه رپيا. اڳتي هلي شيخ اياز هن کي پوست مين جي يونين سان سلهاڙيو آهي. هو ان يونين ۾ وڌي چڙهي حصو وٺي ٿو. کيس نه رن نه روڳڙي، نه گهر نه ٻار، خطرو ڇاجو؟ جيتوڻيڪ کيس پوست ماسٽر جي زال، ان ڪنٽراڪٽ ۾ پوڻ کان جهليو به هو. جيڪا کيس بهشت مان پارسل ٿي آيل حور لڳندي هئي. نيٺ نثار ان تحريڪ ۾ خوب نانءُ ڪمايو ۽ هڪ ڀيري هن پنهنجي مطالبن جي حق ۾ هڪ تقرير به ڪئي، جا سندس تصوير سان اخبارن ۾ ڇپي. انهيءَ جي حوالي سان، سندس تقرير جي ڇپجڻ کان پوءِ، پوست مين جا مطالبا ڪجهه اگهامڻ جي خوشيءَ ۾ کيس ڪراچيءَ مان ڪنهن ساٿيءَ مبارڪ باد جي لاءِ هڪ خط يا پوست ڪارڊ موڪليو. اهو سندس پهريون خط هو جو هن پاڻ کي پاڻ پهچايو ۽ پاڻ کي پاڻ پڙهي ٻڌايو. لکيل هو:

”ڪامريڊ نثار،

اسين توکي پوست مين جي اسٽرائيڪ ۾ اهڙي جوش خروش سان بهرو وٺڻ لاءِ مبارڪباد ٿا ڏيون. اهڙو چاهه ۽ اتسام مليو ته گهرجون ضرور پوريون ٿينديون.

”توهان جو .....“

ان مبارڪ باد جي خط ۽ سندس ڪيل تقرير، هن لاءِ سٺو سؤڻ ثابت نه ٿيا. کيس ۱۵ ڏينهن پوءِ نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو. هڪ ڏينهن هن اهو خط ڪاوڙ ۾ اچي ڦاڙي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو.

ماڻهو ڪنهن به زندگيءَ جي ڏؤنس ۾ اچي، ان ڏؤنس جو ڊڪ مٽائڻ لاءِ نشي ۾ نجات ڳولڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. نثار به پنهنجي اها ڏؤنس مٽائڻ جي لاءِ آفيم جو روڙو کائي، باغ جي هڪ بئنج تي لپي ٿو پوي ته کيس رات پئجيو وڃي.

هن ڪهاڻيءَ ۾ شيخ اياز انهيءَ دؤر ۾ اهو ڏيکارڻ چاهيو آهي ته ڪيئن نه عام ماڻهن ۾ سياسي شعور اچڻ لڳو هو. هيءَ ڪهاڻي آگسٽ ۱۹۴۷ع ۾ ”آگي قدم“ مئگزين ۾ ڇپي هئي. هن مان گهٽ پڙهيل سنڌيءَ جي شعور ۽ شيخ اياز جي پنهنجي شعور جي اڏام جي پليءَ پت پروڙ پوي ٿي.

شيخ اياز جي هڪ ٻي ڪهاڻي آهي، ”پروچڪي رت“. هيءَ ڪهاڻي به جنوري ۱۹۴۷ع ۾ ”سندو“ رسالي ۾ ڇپي هئي ۽ ان وقت شيخ اياز اير. اي ۽ ايل. ايل. بي ڪري چڪو هو. ممڪن آهي ته ان وقت هن تازو تازو وڪالت ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي هجي. ڇاڪاڻ ته هيءَ ڪهاڻي وڪالت جي ڌنڌي سان ڪافي گهرو لاڳاپو رکي ٿي.

هيءَ ڪهاڻي هڪ اهڙي چور جي ڪهاڻي آهي، جيڪو چوري ڪندي پنهنجي دل ٽرائي وٺيو. بهراڙين ۾ اڳ ڪات جي چوري ڪرڻ عام جام هوندي هئي. سانوڻ رت ۾ ڪات جي چوري ۽ وري سياري ۾ مال متاع جي چوري، هڪ عام رواجي ڳالهه ڄاتي ويندي هئي. هيءَ ڪهاڻي به اهڙي ڪردار تي مبني آهي. جانو، جيڪو پروج آهي، اهو ڪات جي چوري ڪندي پڪڙجي پيو. انهيءَ پڪڙجڻ جي روءداد شيخ اياز هن ريت بيان ڪري ٿو: ”جانو ڪهاڙيءَ ۾ هٿ وجهي، در ڏانهن ڀڳو، وچ ۾ سندس گوڏي سان ڪت ٽڪرائي ۽ ٿاهو کائي وڃي پٽ سان لڳو ۽ اڃا پاڻ سنڀالي هليو مس ته دلي تي ٿاهو کاڌائين ۽ وڃي ڌرتيءَ تي ٽهڪو ڪيائين. دلي مان پاڻي هارجي سندس ڪپڙا پسانئي ڇڏيا. پر ساهه جي پوکاڻ اٿي کڙو ٿيو ۽ ٻر مان اڃا نڪتو مس ته نڪاءَ ٿي ويس مغز واري لوڙهه. بس پوءِ ته هن کي ڪا سرت نه رهي.“

لڳي ٿو اهو سڀ ڪجهه شيخ اياز تي پاڻ وهيو واپريو هجي، چور جي چرڪ ۽ ڊپ ۾ اها حالت ڪا حقيقي چور ئي ڄاڻي سگهي ٿو جا شيخ اياز ڪهڙي نه پيرائڻي وارتا سان بيان ڪئي آهي. سواءِ هڪ ڳالهه جي، جو شيخ اياز ”ڪات“ کي ”ٻر“ ڪوٺيو آهي. اسان وٽ ”ٻر“ ان کي ڪوٺبو آهي، جيڪو زمين ۾ اندر هجي، جيئن ڪٺي جو ٻر، نانگ جو ٻر، پر چور هميشه پٽ ۾ ڪات هڻندو آهي. ان کي ”ڪات“ ”سوراخ“ يا ”برگهل“ ڪوٺبو آهي. ظاهر آهي، شيخ اياز ڪنهن ٺيٺ بهراڙيءَ جو باشندو ته نه رهيو آهي.

باقي وارتا ۽ واردات پوري بيان ڪئي اٿس. ان ڪهاڻيءَ جو ڪردار ”ديلان“ به عجيب آهي. هونءَ عام طور تي بهراڙين ۾ نوجوان عورتون، پنهنجي ورن سان پوکي راهيءَ تي وينديون آهن ۽ گهرن ۾ وڏڙيون رهنديون آهن. جيڪي ڌڻو وڏڙي مال متاع ڏهي، پوءِ مانيءَ ڊگڙيون ٽڦي، لسيءَ جي

گهاگهر ۽ مانين جي ڇهي مٿي تي رکي، فصلن ۽ ٻنين ۾ ڪم ڪندڙن کي پهچائينديون آهن، پر ڊيلان، جيڪا اڃا ڪنوارو ويا، نوجوان ناريءَ کي اڪيلي سر گهر ۾ ڇڏي، هرڪو ڪم ڪارين نڪريو وڃي، جڏهن کين خبر آهي ته گهر ۾ ڌاريو ٻڌو پيو آهي. جيڪو نه صرف ڌاريو آهي، پر چور به آهي.

ڊيلان جڏهن ڳائي ٿي ته جانوءَ جو من موهي ٿي ڇڏي. شيخ اياز لکي ٿو ته هن جڏهن ڀٽائيءَ جو بيت راڻي مان آلاپيو ته: ”بس، حد ٿي چڪي! ڄڻ باهه ۽ پاڻيءَ جون لهرون ڳلي مان اڀريون، ڄڻ زمين ۽ آسمان آواز جي لس لپت ۾ ٻڏي ويا.“ پوءِ ٿيو ڇا، ”جانوءَ کان پنهنجو ڌڪ ڄڻ وسري ويو.“ پوءِ ته: ”سڄو وايو منڊل حسن، راڳ، ناچ ۾ گهوتجي ويو هو.“ پوءِ ته چور جانو، پنهنجي دل ڊيلان هٿان ڪسائي ويٺو.

پوءِ جي سموري وارتا بيان ڪيل ڏاڍي عجيب ٿي لڳي، حقيقت ۾ ايئن ٿيندو ناهي. بهرحال ڪهاڻي ڪهاڻي آهي، حقيقت جو گمان ٿيڻ به ڪهاڻيءَ جي خوبيءَ ۾ شمار ٿيندو آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ اسي سيڪڙو حقيقت آهي. آخر ۾ ڊيلان سان جانوءَ جا مڪالمه سڀاويڪ نه ٿا پاسن. باقي جانوءَ جي من ۾ ڊيلان کي ڀڄائي وڃڻ وارو خيال ضرور سڀاويڪ آهي. آخر ۾ ڊيلان جو جانوءَ کي ماني ڪارائڻ ۽ پنهنجي گهر جي سموري حقيقت ٻڌائڻ به عجيب ٿو لڳي ۽ هن سان شاديءَ جي باري ۾ ڳالهائڻ حقيقت کان ڪجهه پراڻهون آهي.

چور جي لاءِ ايئن ڪهڪاءُ کائڻ ۽ بنا اڳ پوءِ سوچڻ واري ڳالهه هن لاءِ دل ۾ نرم گوشي جي اڀرڻ جو ڏس ڏئي ٿو. ڊيلان هن کي چوڙي خلاص ڪري ڇڏي ٿي، ۽ ماڻهن جي اچڻ تي هو ڀڄي وڃي ٿو. ان کان پوءِ جي پروڙ ئي نه ڏني وئي آهي. هن ۾ ڏيکارڻ اهو چاهيو ويو آهي ته چور جو من به موهجي سگهي ٿو. حُسن آخر حُسن آهي. جواني ديواني آهي. مرد جو من مين ٿيڻ لاءِ نوجوان عورت جي جواني ڪافي آهي. اهي لاهوتي ئي ڪي ٻيا ٿيندا هئا جن لاءِ ڀٽائي چيو هو:

”جي چورين ڏنا ڇال، ته به لاهوتي لنگهي ويا.“

بهرائين ۾ توڙي شهرن ۾ ڪي ماڻهو اهڙا به ٿيندا آهن جن کي جهيڙي

بر مزو ايندو آهي ۽ اهو جهيڙو سندن زبان ڪرائيندي آهي. ڪنهن کي چرچ ڏيندا، ڪنهن کي توڪ هڻندا، ڪنهن جي گلا ڪندا ۽ ڪنهن جي اجائي تعريف ڪري ٻئي کي شرمائي، هر ويرو جي دشمني وڌائي ڇڏيندا آهن. پوءِ پيا تماشو ڏسندا، اهڙن ماڻهن جي به ڪوت نه هوندي آهي، جن کي پرمٽريا ڪوٺيو ويندو آهي. اهي به نه ڏسن اڳ نه پوءِ، نه ڪن جاچ نه جوچ، بس چاهي تي لٽ جو نڪاءُ ڪندا. اهڙن ماڻهن مان هڪ هو شمن موچي، جنهن صالح نالي هاريءَ کي وڏيري جي ماڻهن هٿان مار ڪرائي، خود بي ڏوهو بڻجي، توپي نراڙ تي رکيو ٿي وتيو. صالح هڪ هاري هو، هن وٽ شوق جي پاليل ڏاند هو، جيڪو گوئر به هو. کيس زال به هئي، جهڙي حور، صالح به عام بهراڙيءَ جي هاريءَ جيان هاري هو ۽ پنهنجي زميندار جي اوطاق جي تهل تڪور به ڪندو هو ۽ ٻني ٻارو به واه جي ڪندو هو. اڃانڪ سندس ڏاند چوري ٿيو ۽ کيس سجاڳي ٿي ته پير کڻي وڃي وڏيري جي اوطاق تي پهتو پوءِ هو جهلجي پيو ۽ پوليس ۾ ڏياري کيس وڏيري خوب ڪٽايو، هن جي مڙي کي ضرب اچي وئي ۽ ان ۾ ئي چار مهينا لڳي ويس. ان وچ ۾ زالنهس پنهنجا گهڻا گنا ته وڪيا، پر پوءِ به صالح نيڪ نه ٿيو ته هوءَ پئسن لاءِ ۽ صالح جي علاج لاءِ وڏيري جي ور چڙهي وئي، ان وچ ۾ صالح جو اهو ڏاند، جنهن لاءِ هن جو چوڻ هو ته: ”دنيا ۾ ٻن شين سان سر لڳندو آهي، هڪ گهرواريءَ ۽ ٻيو ڏاند سان. ڏاند ته نه هو، پڪي هو پڪي!“

اهو پڪي ڏاند هن جو چوري ٿي ويو، جڏهن ڪڙڪ پيس ته فلاڻي حُر وٽ آهي ته نه ڪيائين هن نه تر، وڃي ڏاند راتو واه ڪاهي آيس. ان تي شمن موچيءَ هن کي توڪ هڻندي چيو هو: ”مال موتائڻ وڏي ڳالهه ناهي، کڙو اهو، جو زال موتائي، پر ڪنهن ۾ غيرت به هجي.“

هيءَ ڪهاڻي نيٺ بهراڙيءَ جي ڪردارن تي مبني آهي. ڪهاڻيءَ جا ڪردار، انهن جي گمٽگو، هنن جو غصو، هنن جي چرچ، هنن جو هڪٻئي کي ويڙهائڻ، ڪنهن جي لنگهڻ تي کيس توڪ هڻڻ ۽ توڪ به اها جا ذهن ۽ دل تي سڌو گوليءَ وارو اثر ڪري. اهڙو اثر شمن موچيءَ جي تير پتير جي مڪالمي صالح جي سيني تي ڪيو. نتيجو ڇا نڪتو، پنهنجي حور جهڙي زال جي منڍي، گجر وانگر ڪهاڙيءَ جي هڪ ڌڪ سان لاتائين ۽ پوءِ ان ئي شمن

موچيءَ جي لوڙهه مٿي ۾ جهلي بولاتي کائي ڪريو. ”شمن کي صالح سان وير ته اڳ ئي هو.“ هن ڪهاڻيءَ ۾ وڏيري جي ڪردار ۽ خاص ڪري پنهنجي وير، ڪنهن ٻئي جي آڌار پاڙڻ وارن جي شيخ اياز واهه جي عڪاسي ڪئي آهي. وڏيرو سدائين بچي ويندو آهي. چواڻي آهي ته: ”گدرو ڪري ڪاتيءَ تي ته به گدرو مٽو ۽ جي ڪاتي ڪري گدري تي ته به گدرو مٽو.“ ڏنجهه ۽ زخهه، ڪنهن به حالت ۾ غريب هاريءَ کي رسي. هاري وڙهي زميندار سان ته به هاري مارجي ۽ جي زميندار وڙهي هاريءَ سان ته به هاري مارجي. اها ويڌن تي صالح سان. پنهنجي زال به ڪٽائين، پاڻ به حڪيم وٽ، مٿي جي گهري گهاءَ ڪري وڦلي رهيو هو ۽ وڏيرو، جنهن جا ڪيترائي واهرو، اهو پنهنجي گهر، اهي ئي مڇون وٽيندو ۽ ٻين جي ننگن ۾ اڪيون وجهندو وٽي.

پنهنجي هڪ لکيل مضمون ”ڪهاڻيءَ جي تاريخ“ ۾ شيخ اياز لکي ٿو ته: ”ڪڏهن ڪڏهن ڪهاڻيون خطن ۽ ڊائرين جي ذريعي به لکيون وينديون آهن.“ سندس ڪهاڻي ”موتي آءُ“ به خط جي پيرائي ۾ لکيل هڪ ڪهاڻي آهي. جنهن جي نائڪا انتهائي هيٺين طبقي سان تعلق رکندڙ چوڪري آهي، جنهن لاءِ هو لکي ٿو ته: ”تون چوري چئي هئينءَ، منجهند تائين سنڌي اسڪول ۾ پڙهندي هئينءَ، توکي پاڻي نه هوندي هئي جو ميت وٺي ڦرهي ميسارين ها ۽ ماستريائي توکي روز ماريندي هئي ته ڦرهي چونه ميساري اٿئي؟“ ان مان پڙهندڙ کي ان ڪردار بابت پوري ڄاڻ ملي ٿي وڃي، هن ڪهاڻيءَ ۾ اياز صرف هڪ ڪردار جي ڪردارنگاري ڪئي آهي ۽ کيس پنهنجو ماضي ياد ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيئن ته ڪهاڻي هڪ طرفي آهي ۽ ان جو سمورو ڪٺواس نائڪا کي سمجهائڻ ۽ احساس ڏيارڻ تي مبني آهي، تنهن ڪري ان عورت ڪردار پاران سندس سمجهائڻ تي ڪنهن به قسم جي ردعمل جي ڪابه جهلڪ نظر نه ٿي اچي، هو کيس ايترو به سمجهائي ٿو ته: ”تون پ - سان شادي ڪري رهي آهين؟ ڇالاءِ ته هو دولتمند آهي، هو موجوده سماج جو هڪ بيٺل فرد آهي. تون اهو نه ٿي سمجهين ڇا ته اهو شخص جنهن سان تون شادي ڪري رهي آهين، اهو ان نظام جو زبردست حامي آهي، جنهن نظام تنهنجي روح کي مفلسيءَ ۾

ڪچليو هو، تنهن جي همت تي پاڻي هاريو هو ۽ توتي لعنت ملامت ڪئي هئي؟“

هيءَ ڪهاڻي ان ڪردار کي سمجهائڻ لاءِ لکي وئي، جيڪو مفلس هوندي ۽ ڄاڻندي به اهڙي ماڻهوءَ سان پاڻ کي واڳڻ ٿو گهري، جن جا طبعا، جن جي سوچ هڪ ٻئي کان نرالي آهي. پر دولت، جنهن نه ڏئي هوندي آهي، ان کي ان جي چاهت ضرور هوندي آهي. اها انسان جي فطرت آهي ته جا شي کانئس پري پڇندي آهي، انسان ان کي پاڻ لاءِ پنهنجي نهن چوڻيءَ جو زور لڳائيندو آهي. پر هيءَ ڪهاڻي جنهن دؤر ۾ لکي وئي آهي، ان دؤر جي تقاضا طبقاتي جدوجهد هئي. جيتوڻيڪ ان عورت کي هو پاڻ (لڪندڙ) انتهائي حد تائين چاهي ٿو، ۽ عورت به کيس گهٽ نه ٿي چاهي. پر هڪ انگريزي ڦول آهي ته: ”جنهن سان پيار ڪجي، ان سان شادي نه ڪجي ۽ اهو ضروري ناهي جنهن سان شادي ڪجي، ان سان پيار به ڪجي.“

هن ڪهاڻيءَ ۾ لڪندڙ پنهنجي پيار جا سمورا واسطا ڏئي، پنهنجي ماضي ياد ڏياري، پنهنجي ۽ سندس چاهت جي يادگيري ڏيارڻ جي رپورٽ ڪوشش ڪئي آهي. جڏهن هو گڏ ڪاليج ۾ پڙهندا هئا ته هڪٻئي کي ”رفيق“ ڪري پڪاريندا هئا. ڇاڪاڻ جو لفظ رفيق ۾ هزار اميدون ۽ آسرا هئا، پر نائڪا جي، ”پ“ - سان شادي ڪرڻ ڪري اهي سمورا آسرا، اميدون ۽ خوبصورت خواب، پنهنجي ساڀيا پاڻن کان محروم رهجي وڃن ها.

هن ڪهاڻيءَ ۾ صرف ٻه ڪردار آهن، جن جي چؤڦير هيءَ ڪهاڻي ڦرندي رهي آهي. باقي ماءُ جو ڪردار ”پ“ جو ڪردار، بس ڀرتي ڪندڙ ڪردار آهن، جن جو انتهائي هلڪو رول آهي. هن ڪهاڻيءَ ۾ نه ناهي ڪي ميٽر منٽ آهي. هڪ چاهيندڙ پاران سمورا وس ڪيل آهن جي ڪنهن کي موتي اچڻ لاءِ ڪري ٿا سگهجن. نائڪ يا لڪندڙ پنهنجي آخري اها راءِ به ڏني آهي ته: ”توڪي هتي دولت ته ملندي، پر محبت نه ملندي، نفس پرستي ملندي، حُسن پرستي نه ملندي.“

پر جيئن ته هيءَ ڪهاڻي صرف هڪ طرفي اظهار ۽ هڪ طرفي سمجهائڻ تي مبني آهي، ان ڪري عورت پاران ڪنهن به قسر جي ردِ عمل جي ڳالهه ئي ناهي. ليڪڪ يا نائڪ هڪ غريب شاعر آهي، جنهن وٽ جذبا

ته آهن پر دولت ناهي. محبت جو اظهار ته آهي، پر عورت جي گهرجن جو پوراڻو هن وٽ ممڪن ناهي. اهائي هڪ ڳالهه ٿي سگهي ٿي ان عورت جي ڪنهن اهڙي مرد سان شادي ڪرڻ جي، جيڪو هن جي خيالن ۽ سوچن جي انحراف ته آهي، پر عورت کي شاديءَ کان پوءِ مستقبل جو اونو اوس ٿيڻو هوندو آهي. کيس پنهنجي مستقبل سنوارڻ جو خيال اوس ٿيڻ هو. نظام جي خرابيءَ کي چڱائيءَ ۾ بدلائڻ، هروپرو کي ٿوريون عورتون پنهنجو ذمو سمجهنديون آهن. ڪاش! هوءَ موٽي پوي ها ۽ سماج کي ڏوڏڻ ۽ سامراج کي لوڏڻ ۾ شاعر جو ساٿ ڏئي ها.

ڪهاڻيءَ جي تواريخ

ڪهاڻي جي تواريخ ايتري قديم آهي، جيتري انسان جي. ذرا تصور ۾ آڻيو! جڏهن انسان آبهوا جيئن قدرت جو عنصر هو، قدرت جيئن بي حجاب، بي خوف، بي پرواهه! نه کيس اٿي لٿي جو الڪو، نه چير چني جو فڪر، نه ريتيون رسمون، نه رشتا ناتا، نه ننڍائي وڏائي، نه وڻيون ويڃا! اڃا به پٺ تي مٿو، هزارين سال پٺ تي، Neolithic دور ۾. ڪهاڙي ڪلهي تي، تير ترڪش ۾ کنيو، انسان جهنگ جبل جهاڳي، شڪارڪري، نهر مان پاڻي پي حياتي گذاريندو هو. نه هڻي کيس بولي، نه قوميت، نه سڀيتا!

هر ڪهاڻي ماحول جي اثر جو اظهار آهي ۽ ارد گرد جي فضا جي پيداوار آهي. ان وقت جون ڪهاڻيون اسان کي تصويرن ۾ ملن ٿيون، جي غفائن ۽ غارن ۾ چٽيون ويون هيون ۽ زندگيءَ جي ضرورتن جو انساني جذب ۽ خيالن تي اثر ڏيکارن ٿيون. اگر اسين انساني تمدن جي ابتدائي وارتا متعلق مذهب، اخلاق، قانون، رسم رواج، ڪيتي، رقص ۽ ٻين لطيف فنن (Fine Arts) تي گهري

نگاه اچلينداسين ته ان ۾ اسانکي ڪئين ڪهاڻيون نظر اينديون. انسان جي محبت ۽ نفرت، حرص هوس، ترقي تنزل جون ڪهاڻيون.

مذهبي جذبات جي پيدائش، جادو، قرباني (هليدان) زمان مڪان جو قديم تصور اسان کي هڪ عجيب غريب دنيا ۾ وٺي وڃي ٿو.

جڏهن پهريون ڀيرو انسان خواب جي پراسرار حقيقت تي غور ڪيو هوندو ته ڪيئن نه سندس عقل چرخ ٿي ويو هوندو ۽ ڪيتريون نه ڪهاڻيون ان جي باري ۾ ٺاهيون هونديون؟

جڏهن ٻوليءَ ترقي نه ڪئي هئي تڏهن انسان جي جذبات رقص ۽ نقاشي ۾ چٽي ويندي هئي. نقش ۽ رقص ۾ به ته ڪهاڻيون هيون، غم غصي، حيرت ۽ هيبت، پيار پڇتاو جون ڪهاڻيون. ٻوليءَ ترقي ڪئي ته دنيا ۾ داستان گو پيدا ٿيا ۽ پنهنجي حيرت انگيز حافظي، چتر زبان ۽ ڊرامائي عمل (Dramatic action) سان ٻڌندڙن کي وندرائڻ لڳا.

تحرير (لکت) جي فن جي ايجاد ٿيڻ بعد انساني زندگيءَ ۾ جي تبديليون آيون. تن مان شعر ۽ ادب جي پيدائش مڪيه آهي. قديم مصري ادب ڏسبو ته ان ۾ جادو، ٿوٺي، ٿوٽڪي، منتر، تناسخ (جوٺ)، روح متعلق ڪيئي ڪهاڻيون ملنديون. سڀني کان زياده مشهور ۽ دلچسپ ڪهاڻي هئي ته ڪيئن موت کان پوءِ روح جامو بدلائي Osiris (آسي رس) وٽ پهچي ويندو هو، جو مصري ديومالا (Egyptain mythology) موجب سڀ کان وڌيڪ مقدس ديوتا هو.

آريه قوم زمين تي سرڪندي، وڌندي، ڦهلندي وئي. ان ڀڃڻ، گيت، ڪيرتن پيدا ڪيا. جن ۾ نرت، سنگيت، ڪوتا جو ميل جول هو. اڀرندڙ، رامائڻ، مهاڀارت وغيره ۾ ڌرمي ڪهاڻيون جن ۾ ان سمي جي سياسي ۽ سماجي جيوت، راجائن جو رعب داب، پرڃا جو ڏک سک، وهم وسوسا، ريتيون رسمون چٽيون ويون، سي ان وقت جي غلاميءَ جي پورهئي تي ٻڌل سڀيتا جو عڪس آهن.

يوناني ادب ۾ اليبڊ ۽ اوڊيسي مڪيه جڳهه والاري ٿو. ان ۾ پنهنجي ماحول جي عڪاسي آهي ۽ ان وقت جا اخلاقي قدر (Moral values) محبت نفرت جا جذبا، رزم بزم جو رنگ ڍنگ ڏنو ويو آهي. ساڳيءَ طرح ٻڌ ڌرم

هندومت جي سخت گيري (Rigidity) سان ٽڪر کاڌو ۽ گوتتر ٻڌ جي زندگيءَ کي ڪهاڻين ۾ پيش ڪري سندس آدرش جي ڦهلاءَ لاءِ ڪتب آندو. عيسائي مذهب ۾ به ڪهاڻيءَ جي رنگيني ۽ دلڪشي گهٽ نه آهي. سڪندر، سيزر، ڪلوپيٽرا وغيره ته تصور جا رنگ محل آهن جن ۾ انسان جا گهري ۾ گهرا امنگ آتما آندا ويا آهن ۽ سندس ادبي روح جي تسڪين لاءِ نوان ذريعا پيدا ڪيا ويا آهن. اسلامي حڪومت به ساڳي چاشني چڪي آهي. خود قرآن ۾ احسن القصص (Sublime stories) آندا ويا. الف ليليٰ ته دنيا ۾ مشهور آهي ۽ نه رڳو اميرائي زندگيءَ جي شيرين خواب جي تصوير آهي پر غريبائي حياتي جي وقلندڙ، وٽ ڪائيندڙ، پاسا بدلائيندڙ سڀني جون جهلڪيون به منجهس نظر اچن ٿيون. انهن ڪهاڻين ۾ ظاهري طرح ته حسن عشق، شاهائي شوڪت، رنگ روپ، ناچ گاني جون ڳالهيون، جن پرين، پوتن پريتن جا داستان، تقدير جون تدبير تي جلهون ۽ ٺٺوليون چٽيون ويون پر سچ پچ ته اهي افسانا پنهنجي ماحول جا ترجمان هئا، ڪنهن به ڪهاڻيءَ جي ته ۾ نظر ڊوڙائي ته اسان کي طبقاتي حقيقت (Class-reality) نظر ايندي. چوڏهين صديءَ جي يورپي ادب تي نظر اچلائي ته اسان کي بوڪشيو (Boccasio) جون ڪهاڻيون ڇمڪ ڌمڪ سان نظر اينديون ۽ اسان کي حيرت ۾ وجهي ڇڏينديون ته ڪيئن انهن ۾ زندگيءَ جي بي نقاب تصوير ڪڍي ويئي آهي ۽ جاگيرداري نظام سان سرمايداري نظام جي ڪشمڪش ڏيکاري. ڇاهه ۽ اتساهه سان نئين آزادي جي طلب ڪئي وئي آهي.

تهذيب ۽ تمدن ترقي ڪندي رهي، انسان جهالت جون ڪاريون گهرايون چيري اڳتي وڌيو ۽ قدرت جي ڪارسازيءَ تي راضي نه رهي، سندس راز سلجهائڻ لڳو ۽ سندس طاقتن تي غالب پوڻ لڳو. صنعتي تهذيب (Industrial Civilization) پهرين ڪني ڪڍي ۽ جن زندگيءَ ۾ هلچل مچي وئي. جديد ناول ۽ ڪهاڻي ان دؤر جي پيداوار آهي. انگريزي، روسي ۽ فرانسيسي ادب ۾ انقلاب سان گڏ ڪهاڻيءَ جي لکتيءَ ۾ به انقلاب اچي ويو. زندگي پيچيده ٿيندي ويئي. سندس ضرورتون ضرب ٿينديون ويون ۽ جدوجهد زياده شديد ٿيندي وئي. ڪهاڻيءَ جي ٽيڪنيڪ، ادا، رنگ، انداز، ڦهلاءَ به تينن وڌيڪ گوناگون ۽ دلچسپ ٿيندو ويو. هينئر اچو ته موجوده

سرمائيداري ۽ ساميواڊي دؤر جي ڪهاڻيءَ تي نظر اڇلايون. خاص مثال جيترا زياده ڏبا اوترو مضمون رکو ٿيندو ويندو. ان ڪري بهتر آهي ته جديد ڪهاڻي جي عام تصور تائين محدود رهون.

ڪهاڻي ڇو لکجي؟

ڪهاڻي جي ضرورت تي لکڻ ته اجايو آهي.

هي زندگي ئي هڪ ڪهاڻي آهي، هڪ عجيب غريب، وچتر ڪهاڻي. جنهنجو صفحو صفحو روٽاري ۽ ڪلاڻي، رسائي ۽ منائي، منجهائي ۽ سمجهائي ٿو. انجي ست ست پر يا ته ڪتڪتائي آهي يا چهنبڙي يا تف يا نوڪر. ائين ڪڏي چئجي ته هيءَ زندگي گهڻيون ئي ڪهاڻيون آهي. ٻئي پاسي هر هڪ ڪهاڻيءَ ۾ زندگيءَ جي جهلڪ آهي. ان جي غم يا خوشي، پستي يا بلندي، سختي يا نرميءَ جي ترجماني آهي. جي اسان کي زندگي عزيز آهي ته ڪهاڻي ڪيئن نه پياري لڳندي؟ پر جي اسان تي زندگي بار آهي ته ڪهاڻي پڙهي ان جو بوجه هلڪو ٿيندو. آخر زندگي خود به ته هڪ ڪهاڻي آهي. توچئي، مون ٻڌي ۽ پوءِ ڇڻ ته هئي ئي نه! انڪري سماج جي شروعات سان ڪهاڻيون شروع ٿيون ۽ جيستائين سماج کي وجود آهي تيستائين ڪهاڻيون رهنديون.

ڪهاڻي ڪيئن لکجي؟

مونکي ته اهو سوال بي معنيٰ لڳندو آهي. هر هڪ انسان پنهنجي دنيا جو مرڪز آهي. هي محل ماڙيون يا جهڳا جهوپيون، هي ٻار ٻچا، هي سنگتي ساٿي، سڀ سندس چوڌاري چڪري جيئن ڦري رهيا آهن. هو خود پلڪار جو نقطو آهي ۽ سڄو سنسار سندس چوڌاري ڦري رهيو آهي. ڪهڙو به ڪاڻو ڪو جهو، انڌو مندو هجي ته به پنهنجي ناتڪ جو هيرو آهي. هو سڄي دنيا جي سڀ کان وڌيڪ اهم شخصيت آهي. سياسي، سماجي، اقتصادي ڦيرا سندس خوديءَ جي آستان تي سلام ڪن ٿا. طبقاتي ڪشمڪش جو گهرو يا ڇڏو عڪس به اسان کي ان انسان جي زندگيءَ ۾ ملندو.

بالي ویشيا آهي. ساري رات جسر وڪڻي، شراب جي بدبو ۽ سگريٽ

جي دونهين ۾ هوساتجي، غلاظت، ۽ گندگي جي آغوش ۾ پوئين پهر جو اک لائي ٿي. ظاهري طرح سندس دنيا ميراثين، ڏڪڙن، ناچن گانن، دام ڪام کان سواءِ ڪجهه نه آهي، پر جي ڪڏهن ڪڏهن پور پوندو اٿس ۽ پنهنجي محبت جو داستان چيڙيندي آهي ته ڇڻ سندس منهن تان معصوميت گهوري ويندي آهي، سندس انگ انگ، لفظ لفظ مان شرافت، سچائي ۽ قرباني بکندي آهي. ان وقت هوءَ پاڻ کي سڄي ڪائنات جو مرڪز سمجهندي آهي ۽ سندس محبوب، جنهنجي ساراهه مان هوءَ ڍايندي ٿي نه آهي سو ڇڻ دائري تان ڪسڪندو ان مرڪز ۾ سمائجي ويندو آهي ۽ سندس روح ۾ رمي، هستيءَ ۾ حل ٿي ويندو آهي. مون سندس زندگي آندي هئي پنهنجي ڪهاڻي ”شاتا“ ۾. ڪهاڻي لکڻ لاءِ انساني فطرت جو مطالعو (Study of Human nature) ۽ زندگي جي تنقيد (Criticism of life) ضروري آهي. جنهن افسانه نويس زندگي جي رڳ رڳ ۾ دورو ڪيو آهي. انجي نبض چڱيءَ طرح ڇاڇي آهي، تنهن کي زندگي جو خسيس ۾ خسيس واقعو به ڪهاڻيءَ جو مواد مهيا ڪري ڏيندو. صرف هڪ ”ڪتڪٿائي، جهنڊڙي، ٿڌ يا ٺوڪر“ جي ضرورت آهي بس پوءِ ته قلم کنيو ناهي ته زندگي جا واقعا هڪ ٻئي پٺيان اکين اڳيان رقص ڪندا ايندا، تصويرون ڦرنديون هڪ ٻئي سان تهڪنديون، بهڪنديون وينديون، بنا گهڻي سوچ ويچار جي جذبات پٺي تي چٽي ويندي ۽ تنهنجي، منهنجي يا ٻئي ڪنهنجي ننگيءَ جون ڌار ڌار چوٽيون ڪهاڻيون ملي هڪ ادبي ڪهاڻي ٺاهينديون.

مان به جڏهن جذبات جي رواني ۾ لکندو ويندو آهيان تڏهن قلم سولو روڪي نه سگهندو آهيان. اها منهنجي وڏي ۾ وڏي خامي آهي ۽ شايد خوبي به. مٿي جيڪي مون لکيو آهي، اهو منهنجي ڪهاڻي لکڻ جو نمونو ۽ رستو آهي ۽ مان خاص ڪري نفسياتي (Psychological) ڪهاڻيون لکندو آهيان. ڪهاڻي لکڻ جا ٻيا به ڪيئي نمونا ۽ رستا آهن.

مٿين ڪهاڻيءَ جي رنگ ۾ گهڻو ڪري ضمير واحد غائب ڪر آندو ويندو آهي. يعني ”هو يا هوءَ“ سان ڪهاڻيءَ جي ڪردار (Character) کي ڪوٺيو ويندو آهي.

انمان ليڪڪ جي پنهنجي ڪردار ۾ وڌيڪ دلچسپي ۽ ان سان گهري ڄاڻ سڃاڻ يا دوستي بکندي آهي ۽ پڙهندڙ تي سندس لکڻ جي گهراڻي ۽

سچائي جو زياده اثر پوندو آهي.

بيو ان قسم جو عام طريقو آهي ضمير متکلم ڪر اٿڻ، يعني ”مون“ جو لفظ ڪردار واسطي استعمال ڪيو ويندو آهي. ”مون هيئن سوچيو.....“ ان مان به خطرا آهن، يا ته ليکڪ جي گهڻي خود اعتمادِي (اپ- وشواس) ڪري لکڻيءَ جي سچائيءَ ۾ گمان وڌي ويندو يا ته گهڻائيءَ جو احساس (Inferiority Complex) سچي ڪهاڻي جو لطف وڃائي ڇڏيندو.

”مون“ کي ڪر اٿڻ جو بي خطري طريقو اهو آهي ته افساني جو ڪوئي ڪردار پنهنجي ڪهاڻي پاڻ کڻي.

چوٿون نمونو آهي ته مصنف بي تعلق ٿي ڪوئي واقعو بيان ڪري. جي هن کي پنهنجي خيالن ۽ جذبن تي ڪافي فني ظابطو آهي ته هي طريقو سڀ کان وڌيڪ پسند ڪيو وڃي ٿو. ليکڪ جي ذاتي خيالن جي رو ۽ هن جي جذباتي پٽ جو جوش ڪهاڻي جو اثر گهرو ڪري ڇڏي ٿو.

ضمير متکلم ڪر اٿڻ جو هڪ ٻيو نمونو پيو به آهي ته ڪهاڻي ۾ هڪ ڪردار جي واقفيت ڪرائي وڃي ۽ پوءِ ڪاڻي زندگي جي وارتا بيان ڪري. ڪڏهن ڪڏهن ڪهاڻيون خطن ۽ دائرين ذريعي به لکيون ويون آهن.

پر اهي به طريقا اختيار ڪرڻ مهل مصنف کي سوچڻ کپي ته ڇا منهنجي خيالات جي اظهار لاءِ صرف انهن ٻن نمونن مان ئي هڪ موزون آهي؟ دائري رستي هڪ پرلطف ڪهاڻي لکي سگهجي ٿي. بشريڪ ان ۾ سڌي سنئين حياتي جي ترجماني يا جذبات جي مصوري ڪئي وڃي. باقي پيچيدا فيلسوفاڻا نڪتا ۽ زندگي جي پرولي سمجهائڻ لئي مٿا ڪٽ، ان مان مزو ڪڍي ڇڏيندي.

پر اهي نمونا ڪي قطعي طور آخرين نه آهن. جيتري آهي زندگي گونا گون اوتري ڦير گهير ٿيندي، ڪهاڻي جي نموني ۾ ۽ لچڪ لکڻي ۾. مثال طور ٽيليفون تي گفتگو رستي ڪهاڻي مڪمل ڪرڻ لاءِ به هڪ ٻيو نمونو آهي.

منهنجي نظر ۾ ادب ٻاهرين ماحول (وايو منڊل) جو ادب جي دل تي عڪس آهي. پر شايد مون پنهنجو خيال چڱي طرح ظاهر نه ڪيو. ادب عڪس نه آهي بلڪ تصوير آهي. عڪس ۾ ڪلاڪار جي ڪلپنا جي گنجائش نه آهي پر تصوير آرٽسٽ جي تصور تي دارو مدار رکي ٿي. دل جي دنيا ٻاهرين دنيا کان گهڻي وڌي آهي، بي انت، اتاهه، اونهي! جيئن ڏينهن

جو ڏنل ڳالهين خواب جي دنيا ۾ ايترو ڦهلجي وڃن ٿيون، جو، انسان ڪائنات جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين سير ڪري، پنهنجون ناڪام تمنائون پوريون ٿو ڪري ۽ پنهنجي خوديءَ جي مڪمل اظهار ۾ ڪڏهن به نٿو ڪيپائي، تيئن حال آهي ادبي ڪيفيت (Literary Mood) جو. ڪڏهن ادب ماضيءَ جي ميرانجهڙي فضا ۾ گر ٿي وڃي ٿو، سندس ياد سندس دماغ تي ڪوهيڙي وانگر چائنجي وڃي ٿي. جهونيون جهونيون يادگيريون، آڏوريون، ڄاريون، پردھ نشين يادگيريون! ڪڏهن سندس تصور مستقبل تي ڪرڻا ڦهلائي ٿو ۽ سندس دور رس نگاهون آئيندي جي نئين نظام جا خواب لهن ٿيون. مطلب ته هن جي هٿ ۾ ڪهائي جا واقعا لائونءَ وانگر آهن، جتي وٿيس اتي کين ڦيرائي هڻي. ڪڏهن مٽيءَ ۾، ڪڏهن فرش تي، ڪڏهن ڏور تي لاهي ته دل ۾ آس نراس غوطا کائي، ڪڏهن تريءَ تي ٽڪ ٻڌائي ۽ فخر مان ڏسڻ لڳي. هن تي فقط ڏور ويڙهن فرض آهي، باقي لائون ۽ چگهه پيا پاڻ ۾ نيرندا.

ڪهائي نويس زندگي چٽي ٿو، پر ان چٽساليءَ ۾ مٿس بندشون وجهڻ نه کپن. هو آزاد آهي، هوا جي لهر جيئن، اجهل پاڻي جي چوليءَ جيئن چٽل! جيسين ڪهائي نويس ۾ سڀ مان ٿورو ۽ ٿوري مان سڀ نه آهي، تيسين هو چڱيءَ طرح ڪامياب ٿي نه ٿو سگهي. کيس زندگي تي چائنجي ويڙهو آهي؛ سرچ لائيت جيئن نه ته، گهٽ ۾ گهٽ ڦڪي چاندوڪيءَ جيئن. هو سياستدان، فيلسوف، مهاشري جو ماهر، Sociologist وگيائي، مطلب ته سڀڪجهه آهي ۽ ساڳئي وقت ڪجهه به نه آهي. هو زندگيءَ جي تصوير چٽي ٿو، ان جي تنقيد ڪري ٿو، ان تي کلي کلي اسان کي روڻاري ٿو، اسان جي دماغ ۾ چپتليون ٿو وڄائي ته ”اٽي زندگي ڀڄندي ٿي وڃيئي ان جو پيڇو ڪر، تون ڇو پڻتي رهجي ويو آهين؟“ ڪڏهن گونگا، گر سر ڳوڙها وهائي، اسان جي دل ۾ هڪ بي معنيٰ بيچيني پيدا ڪري ڇڏي ٿو ۽ اسين محسوس ڪرڻ ٿا لڳون ته ڪجهه ته دنيا ۾ خرابي آهي، ڪجهه ته اهڙو آهي جو اڳ ۾ وار جيئن چپي رهيو آهي.

ڪهائي پل پهر جو واقعو آهي، ناول جيئن سال صديءَ ۾ نه ٿي ڦهلجي. گهڙيءَ جا گهڙيال آهن؛ پيو انسان بدلجي سدلجي. نيون نيون تبديليون، نوان

نوان تعميري خيال، خوديءَ جو خيال ڪڏهن ڪيئن ته ڪڏهن ڪيئن؟ جي انهن ۾ ڪو خاص رشتو ناهو، ڪا ڳالهه ڳانڍاپو آهي ته پوءِ ڇو زندگيءَ جون ايتريون تبديليون خيال ۾ رکي انهن ۾ ڪوئي عام تعلق ڳولجي؟

ناول اسان اڳيان زندگيءَ جي ڊيگهه رکي ٿو، ڪهاڻي ان جو عميق (Depth) زندگيءَ جي هر واقعي ۾ فلاسافي، نصيحت، ٽڪي ٽڪي ڪل، مٺي مٺي سڌڪي، تفريح ۽ دلچسپيءَ جو سامان موجود آهي ۽ ڪهاڻي ان کي اثرائتي نموني پيش ڪري ٿي ۽ ان ڪري شايد ڪهاڻيءَ کي ناول کان وڌيڪ اهميت آهي.

ڪهاڻيءَ جي ٽيڪنيڪ ۽ نوع تي وڌيڪ خشڪ بحث ۾ پوڻ کان بهتر اهو ٿيندو ته ڪنهن ساهتيه جي ڪهاڻين تي ٽيڪا ٽپي ڪري ان جي هر پهلوءَ تي روشني وجهان.

هندستاني ادب ۾ اردو ڪهاڻيون هڪ نمايان جڳهه والارين ٿيون. جديد اردو ڪهاڻيءَ ۾ ڪرشن چندر چوٽيءَ جو ليکڪ آهي. هن ۾ هڪ انقلابي رومانيت (Romanticism) نظر اچي ٿي ۽ هو ان کي رنگا رنگ نمونا ڏئي ٿو. ڪڏهن ڏس ته جهلم نديءَ جي ڪناري تي هڪ اجنبي عورت تي اٿاهه اداسي لهرائي ٿي، ڪڏهن دلر ڍنڍ تي هڪ پاڻيءَ جي زال جنهن جو مڙس روزگار لاءِ پرديس ويو آهي، پنهنجي عصمت چئن سڪن تي وڪڻي ٿي. ڪڏهن پهاري نازنينيون اميرن هٿ وڪامن ٿيون، ڪڏهن پڙهيل پڙهيل ڇوڪريون پنهنجي مرضيءَ خلاف شادي ڪن ٿيون ۽ سندن نازڪ دل چور چور ٿي ڪئي وڃي. مطلب ته هڪ روماني فضا ۾ انقلابي چٽنگ لڳائي وڃي ٿي ۽ سندس نازڪ ڪهاڻين ۾ فطرت نگاري ۽ رومانيت ملي، ڪرشن چندر کي دنيا جي بهترين افسانه نگارن ۾ جاءِ ڏين ٿيون. هن جي هر ڪهاڻيءَ ۾ هن جي انفراديت (Individuality) جهلڪي ٿي.

هو زندگيءَ جي راهه تي نچندو، جهومندو، ڳائيندو، لهرائيندو نظر اچي ٿو ۽ پڙهندڙ به هن سان وجد ۾ اچي ٿو وڃي. هو چپ پڪوڙي، اکيون اڳهي هن سماج ۽ تهذيب کي گار ٿو ڏئي ۽ پڙهندڙ جي دل ۾ بغاوت جي آڱ پڙڪي ٿي اٿي. هو شراب جو پيالو پري، چوي ٿو، ”پيئو جيئو“ پر ساڳئي وقت کيس احساس آهي ته ڪيئي رت جو ڍڪ پري، صبر ڪري ويلا ٿا

ڪائين. هو زندگيءَ کان پاڇ ڪائي ٿو وري تازي جدوجهد لاءِ. هن جي ڪل ٻوڙهن- ٻاڏڙ آهي؛ هن جا لڙڪ مرڪ ۾ پوتل آهن، هن جو مزاح ۽ طنز (humour & Irony) هت ۾ هت ڏيئي وڃن ٿا. هن بيهودي سماج، وهمي تهذيب، غلام زندگيءَ تي چٿرون ڪندا، مرڪندا، ٿو ڪاريندا، ٺڪرائيندا. ڪرشن چندر جادوگر آهي، هندستان جو بهترين اديب آهي.

اڀيندر نات اشڪ وچولي طبقي جي زندگي چٽي، هو ان جا مسئلا، مصيبتون، بيهودگيون، بيتابيون، پريشانين، پشيمانين تمام چڱيءَ طرح قلم بند ڪري ٿو. هو پنهنجي ڪتاب ”ڪونپل“ جي مهاڳ ۾ لکي ٿو ته ”ڪهاڻي- ليکڪ ان ڪامياب تقرير ڪندڙ وانگر آهي، جو پهرئين جملي سان ئي پڙهندڙ جو ڌيان ڇڪي وٺي ٿو، جيئن پوءِ تين افساني ڪي وڌائي، پنهنجي پڙهندڙ جي دلچسپيءَ ۾ اضافو ڪندو وڃي ٿو. ايتري قدر جو چوٽيءَ (Climax) تي پهچي، انهيءَ افساني ڪي ختم ڪري ٿو ۽ جو اثر هو پڙهندڙ تي وجهڻ چاهي ٿو، سو سڄيءَ شدت ۽ گهرائيءَ سان ان تي چانئجي وڃي ٿو.“

اڀيندر نات وچولي طبقي جي گهرو حياتي، شادي غمي، ڌيٽي لپتي، وهنوار، استريءَ جي دردشا اهڙيءَ ريت ٿو اٿي گويا، ڪاغذ جو صفحو سڻيما جو پردو ٿي وڃي ٿو ۽ گهمندڙ ڦرندڙ تصويرون اکين اڳيان ڦري وڃن ٿيون. راجيندر سنگهه بيديءَ جي ڪهاڻيءَ ۾ واقفيت، رومانيت ۽ مشاهدو ملي ٿو. هن ۾ ديهاڻي زندگي جي چاشني آهي، عوام جي سڌي سادي رهڻي ڪهڻي جي جهلڪ آهي، فلاسافيءَ جي دلڪش ملاوت آهي. مثلاً، هڪ ٻار ماءُ کان سوال پڇيو ته: مان ڪٿان آيس. ماءُ وٽ هالو چالو جواب ته گهڻيءَ هئا، جن مان هيٺيون وڌيڪ دلچسپ آهي.

”تنهنجو پيءُ هڪ سؤ ٻن گهنڊين وارو چار ڪٿي رام تلامي يا شاهه بلور جي تلاءَ ۾ مڇيون پڪڙڻ ويو. اتي نه مڇيون هيون نه ڪچو، صرف چورون هيون. هڪڙو ننڍڙو ڏيڏر هو جو هڪ مٽيءَ جي ڌڙي تي ويٺو آرام سان برساتي گيت ٻڌي رهيو هو. اهو تون هئين. تنهنجو پيءُ توکي ڪٿي آيو ۽ اسان توکي پاليو.“ ڪهڙي نه ديهاڻي زندگيءَ جي سهڻي روايت ڏني اٿائين! بيدي گهڻو ڪري ڳوٺاڻي جيوت چٽي آهي. هيٺين وچولي طبقي جي حياتي چڻ هڪ ڏاڳي جي ڌار تي تباهيءَ جي غار مٿان لٽڪي رهي آهي، ان کي پوري

درد ۽ دهشت سان چٽيو اٿائين. سندس ڪهاڻيءَ ۾ همدردِي، محبت ۽ گهري تلخي جو احساس نظر اچي ٿو.

علي عباس حسينيءَ جون هندو ۽ مسلم وچين طبقي ۽ زميندارن جي باري ۾ سٺيون ڪهاڻيون آهن. هو ديهاتي حياتيءَ جون مصروفيتون، مصيبتون، خوشيون ۽ پريشانين تمام چڱيءَ طرح بيان ڪري ٿو. هن ۾ انساني ۽ فراعذلي آهي. سندس گهڻا افسانا ”شاعراڻي انصاف“ (Poetic Justice) تي ختم ٿين ٿا.

عصمت چغتائي اردو جي بهترين افسانه نگار عورت آهي. هن پنهنجي جنس کي ننهن کان چوٽيءَ تائين جاچيو آهي، ان جون ڪمزوريون ڪچايون، گڻ اوگڻ محسوس ڪيا آهن. ان جي بيوسي ۽ ناداني پرکي آهي. هوءَ ”هندستان جي عورتن کي چٽلينج آهي.“ جهڙو بي خوف ٿي، عصمت سماج جا چلر لاهي ٿي، تهڙو ڪوئي ڪهاڻي نويس نه ڪري سگهندو. منجهس هڪڙي ڪمزوري آهي ته هوءَ زياده زور جنسيت (Sexualism) تي رکي ٿي.

سعادت حسن منٽو هندستان جو ڊي-ايڇ-لارنس آهي. هو چوندو آهي ته ”جو ڪهاڻي-ليکڪ طوائف خاني (وئيشيا گهر) ۾ نه ويو آهي، سو ڪڏهن به سٺي ڪهاڻي لکي نه سگهندو.“ مٿين ليکڪن ۾ شعوري يا لاشعوري طرح طبقاتي ڪشمڪش نظر اچي ٿي.

ڪهاڻي جي تواريخ ۽ ٽيڪنيڪ ۽ جديد اردو ڪهاڻيءَ مان مثال توهان اڳيان رکيا ويا آهن. سنڌي ليکڪ اڃا ان سائيڪل جي نئين سيڪڙاٽ جيان آهي، جنهن کي سائيڪل تي چاڙهي کڻي ميدان ۾ ڇڏيو وڃي. ان ۾ هو ڌڪ کائي هڏ پيچي، ان جو به امڪان آهي. پراها اميد به آهي ته سندس اٺل ارادو کيس ڪوشش ۾ ڪامياب ڪندو. ان ۾ ته ڪوبه شڪ نه آهي ته سنڌ ۾ جي نوان اديب پيدا ٿيا آهن، تن مان ڪي نه رڳو پاڪستان پر هندستان جا به بهترين اديب ٿيندا. اهو وقت دور نه آهي جڏهن هنن جي لکڻيءَ جي پختائي ۽ خيال جي بلندي وڌي دنيا کان پاڻ تسليم ڪرائيندي.

شيخ اياز سنڌي ڪهاڻيءَ جو بنيادي ڪهاڻيڪار

جديد سنڌي مختصر ڪهاڻيءَ جي شروعات ۱۵-۱۹۱۴ع ڌاري ٿيل ٿي پانڄي، جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ سنڌي ساهت سوسائٽي، سندر ساهت، سڪ ٽرنڪ سوسائٽي، ۽ ۱۹۲۰ع کانپوءِ سنڌو رسالو جاري ٿيا، جن ۾ پڻ گهڻو تڻو ترجما ۽ ماخوذ ڪيل ڪهاڻيون ئي شايع ٿينديون رهيون. انهن ۾ خاص لالچند امر ڌڻي مل جون ”چمڙا پوش جون آکاڻيون“ مشهور ٿيون. جن کان پوءِ ديوان دولت رام- بولچند جي ڪهاڻي ”آب حيات“ (جيڪا سنڌو مخزن ۾ مارچ ۱۹۲۷ع ۾ شايع ٿي- اها ڪهاڻي نينٽل هاتورن (Nathnal Hawtho-ran) جي ڪهاڻي Twice told tale تان ورتل هئي) مرزا نادر بيگ جون ڪهاڻيون، آسانند مامتوراءِ جون ”گنوارن“ ۽ ٻيون ڪهاڻيون، عثمان علي انصاريءَ جي ڪهاڻين جو مجموعو ”پنج“، امر لعل هنگورائيءَ جون ڪهاڻيون (ادو عبدالرحمان ۽ هيءَ به رانجهوءَ سنڌي رمز، جيڪا ڪهاڻي پڻ موبسان جي ”مون لائيٽ“ تان ورتل هئي)، شيخ عبدالستار جي ”رحيما“، گوبند پنجابيءَ (مجموعو سرد آهن ۱۹۴۲ع) حشوڪيولرامائي (هڪ- ٻه- ٽي ۽ ٻيون ڪهاڻيون) ڪروڙ پتي، نجم عباسي، شيخ اياز ۽ ٻيا ڪي ليکڪ آهن، جن مان ورهاڱي کانپوءِ سنڌ ۾ ڪروڙ پتي، نجم عباسي ۽ شيخ اياز ئي وڃي رهيا.

مٿين انگن اکرن تي نظر وجهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته شيخ اياز سنڌ جي اوائلي ڪهاڻيڪارن مان هڪ آهي ۽ ورهاڱي کان اڳ واري دؤر ۾ سندس ڪهاڻيون ”سفيد وحشي“، ”پاڙيسري“، ”ڪارو رنگ“، ”رولو“، ”ڪلٽي“،

”نظيران“ ۽ ٻيون ڪهاڻيون ڪافي داد حاصل ڪري چڪيون هيون. ”ڪلٽي“ لاءِ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکي ٿو. ”هيءَ هڪ نهايت نفيس سيرت نگاريءَ جي آکاڻي هئي ۽ سنڌ ۾ نڪتل اصولڪين ڪهاڻين مان آخرين شاهڪار هئي.“ (سنڌي نشر جي تاريخ- زيب ادبي مرڪز حيدرآباد ۱۹۷۷ع).

شيخ اياز جي ڪهاڻين تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو، ته هو شروع کان وٺي هڪ آدرشي انسان رهيو آهي. نه فقط ايترو، پر هن جو مطالعو ايترو ته گهرو ۽ وسيع هو، جو هن پنهنجن ڪهاڻين کي به ادب جي مروج وصفن پتانڊڙ ئي لکيو هو. تڏهن ته هو، پنهنجي ڪهاڻين ”ڪارو رنگ“ ۽ ”شراپيءَ“ کي Surrealistic ٿو ڪوٺي (سفيد وحشي صفحو ۱۰) سفيد وحشيءَ جي باري ۾ هو پاڻ لکي ٿو ته، ”جنگ کانپوءِ سنڌي جنتا جي جاڳرتا جو نظارو مون سفيد وحشي ۾ چٽيو آهي. عوام سياسي معاملن جي مونجهارن مان نه ڄاڻي. هنن جي سمجهه سڌي سٺين آهي ته اسان جي پيٽ تي لت اچي رهي آهي ۽ لڄ لٽجي رهي آهي. ان سادي پر سخت بغاوتي احساس جي تصوير آهي ”سفيد وحشي“ (سفيد وحشي صفحو ۸)

اياز جي ڪهاڻين جي مطالعي وقت ان دؤر جي ويهين صديءَ جي ٽئين ڏهاڪي کان ورهاڱي تائين، سنڌ ۾ هندستان جي سياسي، سماجي ۽ فڪري حالتن جو جائزو وٺڻ انتهائي ضروري آهي. خاص ڪري جو هڪ طرف ۱۹۱۹ع واري روسي پرولتاري انقلاب ۽ پهرين جنگ عظيم جا اثرات هن علائقي تي فڪري توڙي جسماني طرح تمام گهرا پيا هئا. ترقي پسند تحريڪ پنهنجا قدم ڄماڻي ورتا هئا ۽ نوجوانن لاءِ ان ۾ تمام وڏي ڪشش هئي. روايت کان بغاوت جو دؤر جاري هو ته ٻئي طرف هندستان ۾ انگريزن جا پويان پسا هئا. آزاديءَ جي تحريڪ ورهاڱي جي صورت اختيار ڪري رهي هئي. هن خطي ۾ رهندڙ انسانن جا مذهب جي بنياد تي فرقا بڻجي ورهائجي چڪا هئا. دٻن ۾ قوت پئجي رهي هئي ۽ جسماني علحدگيءَ جا آثار به ظاهر ٿي چڪا هئا. ويندي ويندي انگريز برصغير تي هڪ خوني وار ڪري ويا هئا. ان جو وجود ٽڪرا ٽڪرا ڪري پئي ويا. اهي ٽڪرا جاگرافيائي، تاريخ ۽ ثقافتي ته هئا ئي، پر انهن هتي جي باشندن کي جذباتي

طرح به تڪرا تڪرا ڪري وڌو هو. اهو ئي سبب آهي جو ”سفيد وحشيءَ“ برانگريزن سان نفرت ڪرڻ وارو، ”پاڙيسريءَ“ ۾ پنهنجي ورهايل وجود جي حفاظت ڪرڻ چاهي ٿو. هو سوچي ٿو ته: ”هندوءَ سان گڏ ڪونه رهي سگهندو. هندوءَ کي ماري وجهندو، ڪهي ڇڏيندو،“ جڏهن هڪ پاڙيسريائي پاڙي جو ننگ ٿي وجهي ۽ يقين نه ٿي ڪري ته سندس پاڙيسري کيس ماري به سگهي ٿو. جنهن سان گڏ هن عيد ۽ ڏياري گذاري آهي، جنهن سان گڏ پير چاڻيا آهن، پر جي اهو ماري ته ان جو موت به اکين تي چوي ٿي. ته ليڪه پنهنجي ڪردار مان پاڻ ڳالهائي ٿو. ”بهار ۾ مسلمان پائر ته ماري ويا، پر ان ۾ پيسوءَ ماءُ جو ڪهڙو ڏوهه؟ ان کي ڇو ماريو وڃي؟ بيشڪ هن صوفين جي سنڌڙيءَ ۾ فساد ڪڏهن به نه ٿيندا. ڪير اهڙو ظالم سنگدل ٿيندو، جو پاڙي جو بچاءُ نه ڪندو ۽ بيواهن جو گلو ڪاٽيندو؟ سندس ڪنن ۾ ڪنهن ساڳيو لفظ پئڪيو، جڻ سنڌ، سندس من جو مونجهارو لهي ويو ۽ سندس دماغ ڇڻ ڪلين شيوٽي ويو.“ (پاڙيسري)

پاڙيسري ڪهاڻي هڪ حجام جي ڪردار جي حوالي سان، ورهاڱي کان اڳ جي شڪارپور جو پورٽريٽ آهي. جنهن جو بنياد انساني فڪر، محبت ۽ احساس تي ٻڌل آهي. هن ۾ انساني جذبي ۽ رشتي کي دنيا جي ٻئي هر جذبي ۽ رشتي تي فوقيت ڏئي، اياز جي فڪر جو دائرو پنهنجي ماڳ ۽ مڪان جي حوالي کي ٽوڙڻ کانسواءِ ئي ڪائناتي دائري ۾ پهچي وڃي ٿو.

اياز جي ڪهاڻين جي خاص خوبي اها به آهي ته هن جون ڪهاڻيون هڪ جهڙيون نه آهن، پر هر ڪهاڻي مختلف وزن ۽ رفتار جي آهي. ”پاڙيسريءَ“ وارو اياز، ”سفيد وحشيءَ“ ۾ مختلف آهي. ”رولو“ وارو اياز ”ڪلثي“ واري اياز کان مختلف آهي. ”ڪارو رنگ“ وارو اياز ”نظيران“ واري اياز کان مختلف آهي. انهن ۾ جيڪا هڪجهڙائي آهي ته اها آهي ته اياز جي رومانوي ٻولي، جيڪا هن جي اندر ۾ ويٺل شاعر جو عڪس چڱي ته بهتر ٿيندو. پر ان هوندي به، سنڌي ڪهاڻيءَ جي باري ۾ پنهنجو نظريو آهي، هن جي نظر ۾ ”سنڌي هڪ جدا قوم آهن. سندن زندگي، سڀيتا، روايتون، ٻولي، نالا مطلب ته سڀ ڪجهه هندستان جي ٻين پرڳڻن کان علحدو آهي. جي ليڪه تي ساهتي جو اثر آهي، ٻاهرين ماحول جو ليڪه جي اندرين جذبن ۽ احساسن

تي، ته سنڌ جو ادب به هڪ خاص شخصيت رکندو، هو خاص رنگ ۽ ادا جو مالڪ ٿيندو ۽ اها خصوصيت جي ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ نه هوندي ته اها ڪهاڻي ڪانو جيان مور جي رفتار ڏسي، پنهنجي چال وساري ويهن جي مثال ٿيندي.“ (سفيد وحشي ۷)

ان طرح شيخ اياز سنڌ جي جديد مختصر ڪهاڻيءَ جو هڪ اهم ڪردار بنجي اڀري ٿو. خاص ڪري ان صورت ۾ جو هن جون ڪهاڻيون اصولوڪيون آهن ته نج سنڌي ماحول جي عڪاسي به ڪن ٿيون. هن جي ڪهاڻين جا موضوع، ڪردار، ٻولي ۽ فڪر نج سنڌي آهي ۽ پنهنجي دور جي لاڙن ۽ نظرين کي پيش ڪندا نظر اچن ٿا. نه فقط ايترو، پر هو ماحول کي نئون رخ ڏين ۽ اصلاح ڪرڻ جو ڏس به ڏيندو نظر اچي ٿو. هڪ طرف هو انقلابي آهي، باغي آهي ته ٻئي طرف هو حساس انسان. هو انسان جي جسم نه، پر هن جي روح ۾ نھاري ٿو.

”ڪارو رنگ“ ئي ڏسجي ته هن ڪيئن هڪ اهڙي ڪردار کي پنهنجي ڪهاڻيءَ جو موضوع بڻايو آهي، جيڪا ڪنهن به لحاظ کان سورمي يا هيروئن بنجي نه ٿي سگهي. ان ۾ هو ڪيئن ته ڪارو رنگ جي مخصوص سونهن کي محسوس ڪري ٿو. ”هوءَ رنگ جي ڪاري هئي، ڄڻ ٽي جي پٺ ڏٺو. جڏهن وهنجي سنجهي منهن کي ڪري لائي نڪرندي هئي ۽ اها اس ۾ رجي ويندي هئي، تڏهن هن جو منهن بهڪندو ٿري پوندو هو.“ (ڪارورنگ) نه فقط ايترو، پر هن وٽ ڪاري رنگ جي خوبصورتيءَ جو جواب به آهي. هو اڳتي لکي ٿو، ”مون هن رنگ کي خوبصورت ڪيئن ڪوٺيو! پر مان توکان پڇان ٿو ته ڪاري ڪاري رات، اٺيهين اونڊاهي، خاموشي جي سير ۾ لڙهندي خوبصورت نظر نه ايندي آهي ڇا؟“ هي هڪ آزاد ۽ منفرد سوچ رکندڙ جو ذاتي خيال آهي. هو زماني جي ٺاهيل ماڻهن تي نه ٿو هلي، بلڪ هن وٽ سونهن ۽ ساڀيا جا پنهنجا ماڻا آهن. بائيبل ۾ هڪ هنڌ لکيل آهي ته ”جڏهن حضرت عيسيٰ خراب ڪم ڪندڙن، وياج خورن، بدمعاشن سان گڏ ويٺو ته چڱن هن کي چيو ته اي مسيح! تون هنن ٻرن سان ڪيئن ويٺو آهين. مسيح ورائيو. آءُ هنن ٻرن لاءِ ئي آيو آهيان، انهن سان تڏهن ويٺو آهيان.“ چڱن کي هر ڪو چاهي ٿو. سهڻن جي پوڄا ته هر ڪو ڪري ٿو، پر سونهن فقط رنگ

۽ نقشن سان نه آهي، بلڪ سونهن اها آهي، جيڪا اندر جا جذبا جاڳائي سگهي. اياز وٽ سونهن سچ جو نالو آهي، ۽ جڏهن ڪاريءَ وٽان سچ هليو ٿو وڃي ته هو اچي ٿيو ٿي پوي، يعني ڪوڙي ٿيو پوي.

هن ڪهاڻيءَ لاءِ خود اياز جي راءِ هيءَ آهي ته، ”ڪارو رنگ“ هڪ گهٽ معمولي (Sub normal) انسان جي طبيعت جي ڦير گهير جو نه وسرندڙ احساس آهي. ان ڪهاڻيءَ کي ڪنهن غير ترقي پسند، ذهن جي بي معنيٰ قلابازي ادھر جي ميرانجهڙي تصوير ڪوٺيو ته مون کي ڪو عجب نه لڳندو.“ (سفيد وحشي ۱۰)

”زلو“ ۽ ”شراپيءَ“ ۾ شيخ اياز هڪ رومانوي اديب ٿي اڀريو آهي. هڪ اهڙو شخص، جيڪو پنهنجي ذات کي مختلف واسطن سان ڄاڻڻ چاهيندو هجي. وطن، قوميت، ذاتي احساس ۽ فڪر ان جا خاص محرڪ آهن. ٻاهرين دنيا ۽ اندر جي دنيا جا ٽڪراءَ، تضادات، انساني بنيادي قدر ۽ جذبا، اهي ئي آهن، هنن ڪهاڻين جو بنياد- ”زلو“ کي ته هو مضمون ٿو ڪوٺي، ”هن ڪتاب جو مضمون رولو (جو ڪهاڻي نه به چئجي) سنڌ جي انهيءَ محبت سان پُر آهي. سندس اداڪار ”رولو“ پنهنجي وطن جي ڪنڊ ڪڙڇ سان دلچسپي رکي ٿو، سندس نظر تنگ يا محدود ناهي. پر ان حب الوطني جي جذبي جي پيدائش آهي، جو ڏسي رهيو آهي ته مادر وطن هڪ ڦير گهير جي دؤر مان لنگهي رهي آهي ۽ ممڪن آهي ته ان ڦير گهير ۾ سندس شخصيت باقي نه رهي. سندس ٻولي اردوءَ ۽ هنديءَ جي جهڳڙيءَ ۾ ناحق ناس ٿيو وڃي. سندس سنڌ سرسبز ٿيڻ بدران پاڪستان ۽ هندستان جي سوال تي پنجابين ۽ بهارين جو نذرانو ٿي وڃي ٿي.“ (سفيد وحشي)

هي اديب لاءِ اهو مقام آهي، جتي خارجي زندگيءَ جون حقيقتون پنهنجي مڪمل تلخيءَ سان، هن جي مثالي سوچ تي اثر انداز ٿيڻ ٿيون. هو پرماريت ڪندڙ قوتن جي مخالفت ڪري ٿو. اهي پرمار ڌاريا، غير وطني به ٿي سگهن ٿا، پنهنجا ۽ وطني ماڻهو به ٿي سگهن ٿا. هڪ هنڌ ته هڪ اديب انسان ذات کي گم ڪري ڇڏي ته ٻئي هنڌ پنهنجي ذات جي بچاءَ خاطر هو سڄي انسانذات سان جنگ جوڻ لاءِ تيار ٿيو وڃي. اهو ئي خاص متو فرانس جي جنگ کانپوءِ Post war واري وجوديت (Existentialism) جي فلسفي ۾ به

هو. فرانسيسي اديب جان پال سارتر (Jan pal Sarter) جا ڊراما، ناول ۽ ڪهاڻيون اصل پنهنجي وجود جي بقاء لاءِ لڙجندڙ جنگ جون ڪهاڻيون آهن. اهو ئي حال ڪجهه ورهاڱي واري دؤر کان وٺي اسان جي ادبي فڪر ۽ فلسفي جو به آهي. ۽ اهو اياز جي ڪهاڻين جي پس منظر ۾ به نظر اچي ٿو. غلط ريتن رسمن، جيئن ”نظيران“ ۾ نظر ايندو، يا سپاءَ جي تبديلي، جيئن ”ڪارو رنگ“ ۾ نظر ايندي، يا غير ملڪين سان نفرت، جيئن ”سفيد وحشي“ ۾ آهي، يا پنهنجن صدين جي ساٿين لاءِ همدردي جيئن ”پاڙيسري“ ۾ نظر ايندي، يا وري ”شرابي“ واري وجود کان انڪاري ڪيفيت، انهن سڀني جي پويان، پنهنجي وجود جو دفاع ڪرڻ جو هڪ جذبو نظر اچي ٿو.

شيخ اياز جي ڪهاڻين جي هڪ وڏي خوبی، هن جي دلڪش ٻولي آهي. نه فقط هن جا ڪردار پنهنجن جذبن ۽ حالت پتانڌڻ ڳالهائين ٿا، بلڪ هن جو بيان به نهايت خوبصورت آهي، پاڙيسريءَ ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو: ”خانو شاهي باغ ۾ پنهنجي هندو دوستن سان ڀڳت تي ويندو هو. جڏهن ڀڳت ڪن تي هٿ رکي شاهه جو ڪلام ڳائيندو هو ته ”ٿڌي وسائج ٿر جي، مٽي مٽيءَ مٿاهه، جي پويون ٿئي پساهه، ته به نجاهه مڙهه ملير ۾. تڏهن اها عجيب فضا پيدا ٿي ويندي هئي، جو سندس دل چاهيندي هئي ته اتي مران، انهي ڊگهي ٿڌي بڙ جي درخت هيٺان. بڙ جا ڏينو ڪري، منهنجي قبر کي گل گل ڪري ڇڏين. شاهي باغ جي ٿڌي ٿڌي هوا منهنجي قبر کي بهاري ڏئي، منهنجي قبر کي صفا ڪري ۽ جڏهن ڀڳت ڳائي، تڏهن ان جي ڏوهيڙي جون لهرون ۽ رابيل جي خوشبو، ملي منهنجي روح کي گد گد ڪن ۽ مان قبر ۾ به سر ڌوڻيان، ڳايان، لهرايان.“ يا وري رولوءَ ۾ لکي ٿو، ”بين جو آواز رات جي سناتي کي چيريندو، ڪوهين دور نڪري ويو. چؤطرف اوندهه هئي، پوري اماڻ. تارا هڪهڪئي سان اشارا ڪري رهيا هئا ۽ انسان جي اڙبنگائيءَ تي مرڪي رهيا هئا. ٿڌي ٿڌي هوا بدن ۾ سياتو وجهي رهي هئي. ڏهه پنڊرهن منت مس گذريا ته هن پريان هڪ چوڪري ڏئي، جا وڏيون وڪون ڪڻندي، سهڪندي ٿي آئي ۽ ٻن چئن قدمن تان ڊڪ پري اچي بڪرار جي چاتيءَ سان لڳي..... ڪهاڙيءَ جي چمڪندڙ ڌارا جو خيال نه ڪري، هوءَ پرينءَ جي بين جي آواز تي پنيوريءَ جيئن اڏري آئي. موت ۽ محبت تاراڙيءَ

جي پڙ ٻر هئا، هن سودو قبوليو هو. " اهڙيءَ طرح هن جي هر ڪهاڻي ٻوليءَ جي لحاظ کان تمام دلڪش آهي.

شيخ اياز سنڌ جي جديد ڪهاڻيءَ جي بانين مان هڪ آهي. هن جون ڪهاڻيون اصلوڪيون ۽ نج سنڌي آهن، جن ۾ هن پنهنجي دؤر جي مڪمل عڪاسي ڪئي آهي. حالانڪ موجوده دؤر ۾ مختصر ڪهاڻيون هڪ جدا انداز اختيار ڪري چڪيون آهن، پر مقصد ۽ فڪر جي لحاظ کان شيخ اياز جون ڪهاڻيون اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن، ته انگريزن جي تسلط واري دؤر ۾ به سنڌ جي بيباڪ اديبن پنهنجي ضمير جو ساٿ ڏنو ۽ انقلابي ادب تخليق ڪيو.

شاننا

هوءَ هنڌ مان اٿندي هئي ته سندس لڳ لڳ ٿڌندو هو. پر تڏهن به هن مان پره جو اٿڻ جي عادت نه وئي. صبح جو امرت- ويلو، جڏهن فضا جون ڪاريون گهرايون ڇڏيون ٿي وينديون هيون ۽ هوا ۾ سرٿيون ڇيخون ڪنديون اڏامنديون هيون، تڏهن سندس روح ان گندگي ۽ غلاظت جي دنيا کان دور پهچندو، سرٿين جو پيڇو ڪندو، آسمان جا تهه ڇيريندو هڪ پاڪيزگي ۽ پيار جي دنيا ۾ وڃي پهچندو هو. جتي نه عصمت جو ڍونگ هو نه دولت جي غلامي نه سماج جي لعنت نه محبت جو مصنوعِي ڏيڪاءُ. نه رات جو اوجاڳو نه ڏينهن جو ڳارائو. صبح جو اٿي هوءَ ٿڌي پاڻيءَ سان منهن ڌوئيندي هئي ته چڻ سڄي رات جو گناهه ۽ گندگي ڌوپي ويندو هوس. ساري نيسيئر روڊ تي چڻ چپ لڳي پئي هوندي هئي، نه ترار جو شور غوغا، نه مڪرانين جو ڳار ڪند، نه گاڏي وارا نه پان فروش، نه راهي. ها، صرف هڪ ڀنگي رستي تي بهاري ڏيندو هو ۽ پنهنجي لئيءَ ۾ ڳائيندو هو، ”چندا ديس بيا ڪي جا.“ هن جي دل چوندي هئي ته جيڪر ان ڀنگيءَ کي بهاري کائيس پڇي ته هو اهو راڳ ڇو ڳائيندو آهي. ڇا هن کي به ڪو گهڻ گهرو آهي؟ جنهن کي هو پيا ٿو ڪوئي، جو سندس زندگي تي چائنجي چڪو آهي، جو سندس نيراڻي ننڍا ڪٽڙي يادگيريءَ ۾ وسي رهيو آهي يا هو صرف وندر لاءِ ڳائي رهيو آهي؟ ان ڀنگيءَ جي راڳ ۾ خوشيءَ جي لهر هوندي هئي جا سندس راڳ ۾ نه هوندي هئي. رات جو سئنيما جا گانا، اردو غزل، نمريون وغيره ڳائيندي هئي ۽ سندس سر ۾ ايترو ميناج هوندو هو جو ٻڌندڙ جهومي اٿندا ها ۽ پيالو جهلي چوندا ها ”جيو، خوش رهو.“ پر هن کي ان رات مان ڪو لطف نه ايندو هو. اهو ميناج ڪوڙو هو. سُڪرين جهڙو ۽ نه ڪنڊ جهڙو. ان

پنگيءَ جي لات ۾ اها ڪشش هوندي هئي جا هن ڪنهن به گوڻيءَ، قوال يا استاد ۾ نه ڏٺي هئي. جهازوءَ جي سرتي هو ڳائيندو هو، بي خطرو، بي پرواهه! هوءَ روز کيس ٻڌندي هئي ۽ سندس هانو تان تور لهي ويندو هو، سندس ڀاڻ جو احساس گهٽجي ويندو هو ۽ سندس سارو ڏينهن شانتيءَ ۾ گذرندو هو. سندس نالو سو شانتا هو، باقي سڄي شانتا جي ته کيس موت کان پوءِ به اميد نه هئي.

نير موجب شانتا اڃ به بالڪنيءَ ۾ اچي بيٺي ۽ جيئن پنگيءَ جهازو ڏيندي ڳايو، تيئن چڻ سندس رڳ رڳ ۾ منو زهر دورو ڪري ويو. هن پنگيءَ کي سڌ ڪري راتوڪيون ڊبل روتيون ۽ منائي ڏني ۽ مرڪندي کانئس پڇيو، ”تنهنجو نالو ڇا هي؟“

”رامون.“ پنگيءَ ڪنڌ جهڪائي جواب ڏنو ۽ منائي وٺي هليو ويو.

شانتا پوءِ بالڪني ۾ نه بيٺي ۽ اچي پلنگ تي ڪري چڻ ڪو باري ڀاڻ ڪيو هٿائين يا وڏو پڇ. سندس دل ۾ خوشي ۽ غم لامارا ڏيئي رهيا هئا. هڪ عجيب انوڪي، بي معنيٰ چورا ڪورا کيس بيتاب بڻائي رهي هئي ۽ هن ويهائي ۾ کڻي منهن لڪايو. جڏهن اٿي ته سڄي سيراندي آلي ٿي پئي هئي. سارو ڏينهن ان بيچينيءَ ۾ گذريس ۽ رات جو به ناچ ڪندي چڻ ڪيڀاڻين ٿي. کيس پنهنجن گراهڪن کان هونءَ نه خاص نفرت هوندي هئي نه محبت. هوءَ ننڍي کان ان پيشي تي هيرائي ويئي هئي. کيس صرف ايتري يادگيري هئي ته سندس ماءُ کي سندس پيءُ ڇڏي ڏنو هو ۽ پاڻ وڃي هڪ ڪرستان چوڪريءَ سان شادي ڪئي هئائين. سندس ماءُ کي پهريون لوڪ- لڄا جو خيال ٿيندو هو ۽ چوري چپيءَ عصمت وڪڻندي هئي. رنجيت- تاڪيز ۾ رڳي چوڏيهن آني واري ڪلاس ۾ وڃي وهندي هئي ۽ اتان گراهڪ ڦاسائي ايندي هئي. پر اتان پورٽ نه پين ته کلي ڪلائي هلي آئي نبييئر روڊ تي، پر شانتا جو روح ان هوندي به ڦير لاءِ سيڙائيندو هو. جڏهن هيرا نعل جا پاڻ سان ڳاڙها، گندا، اڱاري لڳل ڏند، سندس وتيل مڇون، سندس خوفناڪ شراب ۾ مخمور اڪيون، سندس ڳلن ۾ کڏون ۽ اکين هيٺان ڪارا نشان! ڏسندي هئي ته چوندي هئي: اف! ڪهڙي نه بچڙي شڪل آهي ڏيٺي جي!

وڏيرو لال بخش رنگ جو ڪارو، دل جو ان کان وڌيڪ ڪارو، پيٽ-

وڏو، واري سان آفيمر جي گولي کائيندڙ ۽ اوڳريون ڏيندڙ. شانتا جي دل ۾ ايندو هو ته جيڪر پتڪي ۾ لتڪائي قاسي ڏئيس ۽ پوءِ هلائي ته آفيمر جي پنڪيءَ ۾ ساھ نڪري ويس. پر ٻنهي جو پتون ڀريل هوندو هو. ٻنهي جي کيسن مان ريبن جي جهٽڪار ايندي هئي، جا سندس گهگهرن جي جهٽڪار سان ملي عجيب سر پيدا ڪندي هئي. ٻيا به ڪيئي آدمي وٽس ايندا هئا، پر ڀر ڀر ڇڏ ڪلارڪ، ناصر علي صوبيدار وغيره ۽ هوءَ سڀني جي آجيان ڪندي هئي. هندو مسلم جي اتحاد جو نظارو ڏسجي ته وئشيا جي گهر ڏسجي. اڪٽ هندستان، پاڪستان ٻئي ڀيگ ۾ ملي جلي وڃن ٿا، پر اڄ هن جي طبيعت ۾ ڪجهه اٻاٽڪائي ۽ رکائي هئي. هيرا لال چئي رهيو هوس ته: ”ميري جان، طبيعت ڪيسي هئي؟“ لعل بخش کيس پان ڏئي رهيو هو ۽ ڳائي رهيو هو، ”ڪجهه ته ڀلا ڏينر سڄڻ ڪجهه ته ڀلا ڏي.“ ۽ پنڪي ٿي آيس ته ڪنڌ وڃي ٿي وهائي سان لڳس.

پر اڄ اها مصنوعي مرڪ به شانتا جي منهن تي نه هئي. سندس روح ٻئي هنڌ وسي رهيو هو، ڪٿي؟ اها خبر هن کي به نه هئي! رات جو پاسا ورائيندي اک لڳي ويس ۽ هن هڪ عجيب خواب ڏٺو. سندس دل ۾ چوڌاري گند ۽ ڪچري جا ڍير لڳا پيا هئا ۽ رامون ٻوهاري ڏئي اهي پاسي ڪري رهيو هو. پنجين وڳي هن کي جاڳ ٿي ۽ هوءَ سڌو بالڪني ۾ آئي ۽ يڪدم رامونءَ کي سڌ ڪيائين. هن ڪيتريون ئي مٺايون ۽ ڊبل روٽيون بچائي رکون هيون ۽ اهي سڀ رامون کي ڏنائين. شانتا ٻيو ته سڀ ڪجهه ڪندي هئي پر گوشت نه کائيندي هئي. (وئشيا ۽ ویشنو! رنڊي ۽ گگدام جانورن لاءِ ديا!) ان ڪري سندس گراهڪ هن ۾ مٺائي آڻيندا ها. رامون تعجب مان ڏٺو ۽ پوءِ چپ چپ کائس مٺائي وٺي هليو ويو.

اٺين مٺائي ڏيندي شانتا کي هفتو گذري ويو. هيئر هو مٺائي ڏئي دل ۾ تسڪين محسوس ڪندي هئي. هوءَ رامونءَ سان وڌيڪ محبت ۽ آزاديءَ سان ڳالهائيندي هئي. کيس ناچ گاني، ڌوڪڙين، ميراسين، گراهڪن جون ڳالهيون ٻڌائيندي هئي ۽ ساڻ ساڻ اهو به ٻڌائيندي هيس ته هوءَ ان زندگي مان ڪڪ هئي. رامون کيس ٻڌائيندو هو ته ڪيئن سندس جانوءَ مڪرائي سان جهڳڙو ٿي پيو. ڪيئن سندس جمعدار کيس ڊٻايو هو. ڪيئن..... ان

ڪيئن ڪي نه ابتدا هوندي هئي نه انتها. هوءَ رات جو ڪنهن ڪي نه
 تڪائيندي هئي، پر هڪ رات جو هيرا لال سٽي ۾ چار هزار ڪمائي آيو هو ۽
 پئسي جي لالچ تي هن کيس سڄي رات تڪايو. ساري رات هن سندس بدن
 نيورڙيو، سندس جوانيءَ جو رس چس چوسيو. ساري رات سندس ساه
 شراب جي بدبوءِ سگريٽ جي دونهين ۾ هوساتجي رهيو هو. هن کي پنهنجي
 زندگيءَ کان ايتري نفرت آئي جو جڏهن سندس ڪن تي ”چندا ديس پيا
 ڪي جا“ جو آواز پيو تڏهن هن چاهيو ته ڪيڏانهن پڄي وڃان. هن پاڻ جي
 نگر کان دور، جتي نه پئسي جي پوڄا ٿئي نه پيار وڪامي. جتي نه هي
 انساني بگهڙ هجن نه سندر بدن نيورڙجي. دور، ڪنهن سڃاڻي ۽ شرافت جي
 دنيا ۾، ڪنهن سانت ۽ ايڪانت جي سنسار ۾. هن ڪوشش ڪئي ته هيرا
 لال کان جند چڏائي رامونءَ کي منائي ڏئي. هيرا لال کيس پانهن کان جهليو
 ۽ نشي جي هلڪي غبار ۾ چيو: ”ميري جان، ڪهان جا رهي هو؟“ شانتا
 کيس پلنگ تي ڌڪو ڏنو ۽ پاڻ منائي ڪئي ڏاڪڻ وٺ آئي. هن رامونءَ کي
 سڏ ڪيو ۽ اوچتو چيو: ”رامون مون کي هتان ڪيڏانهن وٺي نه هلين؟ مان
 هتي بيزار ٿي پئي آهيان ڄڻ حياتي وه پئي لڳي. هي بانس، دونهين، مڪر
 جي دنيا ڄڻ منهنجو ساه نيورڙي رهي آهي. تون مون سان هل ته ڪيڏانهن
 پڄي هلون، پري هن پاڻ جي ماما کان پري، هن ڪجسي جيون کان دور!“

هوءَ هڪ ساه ۾ اهي جملا چئي ويئي ڄڻ وڃي ٿي. رامونءَ سمجهيو
 ته شايد شراب جو اثر اٿس سو چيائينس ته، ”پر ماتما توکي سڪي رکي،
 مون کي زال آهي، ٻار آهن جي روز منائي کائي توکي آسيسا ڪندا آهن. مان
 توکي ڪيڏانهن وٺي وڃان. رام سواميءَ ۾ مون کي هڪ جهوپڙي آهي،
 جنهن ۾ نه بجلي آهي نه غسل خانو نه غاليجا نه پلنگ! مان غريب توکي
 ڪٿان پالي سگهندس. ٻيو مون کي نيات وارا ڇا چوندا.....“

شانتا بنا منائي ڏيڻ جي ٻه ٻه ڏاڪا ٽپندي ڏاڪڻ چڙهي ويئي. پويان
 اڪر ٻڌي سندس خوديءَ کي سخت چوٽ آئي. ”مون کي نيات وارا ڇا
 چوندا. مون کي نيات وارا ڇا چوندا.“ اهي لفظ ڄڻ سندس مغز ۾ مٽرڪا
 هڻي رهيا ها. ”هن کي نيات وارا ڇا چوندا؟ هن کي نيات وارا چوندا ته تو
 وٽشيا آندي آهي، ڪميني، ذليل وٽشيا! هن پنگي جنهن کي ساري دنيا اڇوت

تي سمجھي سو به مون سان چوت چات پيو ڪري. مان ڀنگي کان به خراب
آهيان. ” ڄڻ ڪنهن سندس روح کي زور سان به لتون هنيون ۽ هوءَ ٽهڪو
ڪري اچي منائيءَ سوڌي هيرا لعل ڀرسان ڪري. هيرا لعل منائيءَ جي چڪي
وات بر وجهي ڳائڻ لڳو: ”ساجن موري روڻ گئي هين“
”ساجن ن ن..... موري ري ري ..... چندا ..... ديس س س
..... هي ..... هي ..... ميري جان يه منائي تر پي کائو.“

رفيق

نجماء ۽ موهن ڪياماڙيءَ تان پنڌ موتي رهيا هئا. سندن منهن مان مسرت ٿمي رهي هئي. اڄ ڊاڪ مزدورن جو اسٽرائيڪ پورو ٿيو هو ۽ هر مزدور جي پگهار ۾ ۸ آنه روزانه اضافو ٿيو هو. ساري ڏينهن جي گوڙ شور ڊوڙ ڊڪ بحث مباحثي بعد هو ٿڪا ٿنا موتي رهيا هئا پر ڪاميابيءَ ڪري سندن تازگي ۽ توانائيءَ ۾ لڪا نه پئي هئي. کاڌيءَ جي گهگهريءَ ۾ نجماءَ جي چاٽيءَ جو اڀار ڇڻ ڇٽلينج ڏئي چئي رهيو هو ته ”هلايو گولي.“ رستي تي کين ٻه ساميواڊي دوست مليا جن مان هڪ پريان ئي اسٽرائيڪ جي باري ۾ پڇيو. موهن لال سلام ڪري چيو، ”اشتراڪيت زنده باد“ ۽ نجماءَ مرڪندي چيو، ”انسانيت زنده باد.“ ٻئي کلندا ڳالهائيندا نيتي جيتيءَ تي پهتا ۽ نيم موجب اٿو وئي، گوليون ٺاهي پکين ڏانهن اڇلائڻ لڳا. پگهه هوا ۾ چيخون ڪندا اڏريا ۽ گوليون جهٽڻ لڳا. گهڙي کن کان پوءِ ٻئي تنگون لٽڪائي فت پيري تي ويهي رهيا. ”پگهن لاءِ ته دنيا ۾ صرف ٻه ضروري شيون آهن.“ موهن خيال ڪندي چيو، ”هڪ اٿي جون گوليون، ٻيو جيون- ساٿي. نر ۽ مادي سڄي عمر پيار ۽ پيٽ جي مسئلي ۾ گذاري ٿا ڇڏن. پر انسان جنهن ادب، ۽ آرٽ، وگيان جو چشڪو چڪيو آهي، تنهنجي عمر جي صرف انهن ٻن مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ صرف ٿئي ته سخت بي انصافي چئبي. غضب ته اهو آهي ته هو سڄي زندگيءَ جي ڪشمڪش بعد صرف اهي ٻه مسئلا به چڱي طرح حل ڪري نه ٿو سگهي.“

نجماءَ جو خيال ٻي پاسي هو. هوءَ پاڻيءَ جون نيريون ۽ سونهري گهرايون ڏسي رهي هئي. سج پاڻيءَ ۾ ٻڏي رهيو هو ۽ سطح تي ڇڻ سون ڳرندو ٿي ويو. پريان ٻيڙيون وڃي رهيون هيون، ڪنهن بي معنيٰ جستجو ۾

ٻه ٻگهه هوا ۾ پر ڦهلائي چڻ نيري افق ۾ ترندا ٿي ويا. دور، هن پيٽ جي دنيا کان دور، ڪنهن پيار جي دنيا ۾، جتي نه بک هئي نه دک هيو، نه مرض، نه مصيبت، نه موت! هن موهن جي هٿ کي زور سان پيڪوڙيو چڻ ته کيس چئي رهي هئي ته ”آءُ ته تون مان به هلون هن فاقه ڪشي ۽ عصمت فروشيءَ جي دنيا کان دور! هي دنيا جتي ڪيت تي هاريءَ جو خون، پسيني جيان وهي رهيو آهي! هي دنيا جتي بازار ۾ مزدور جو گوشت وڪامي رهيو آهي! دور، ان دنيا کان دور. محبت ۽ فراغت جي دنيا ۾، جتي هي ڏينهن رات جي جاکوڙ ۽ جفاڪشي نه هجي. زندگي ۾ ايتري آمد رفت، چستي چالاڪي نه هجي، هڪ مٺي مٺي، مائي مائي دنيا ۾.“ موهن خيال ڪري رهيو هو ته، سياڻي سيمينت جي ڪارخاني جا مزدور اسٽرائيڪ ڪندا، رات جو سڀ رفيق فلاڻي ريسٽارنٽ ۾ جمع ٿيندا، سوچ ويچار ڪيو. هن جي دنيا ۾ استقامت هئي، انقلاب لاءِ اٽل اتساهه هو. هو پنهنجي زندگيءَ کي ڪجهه نه سمجهندو هو. عيش آرام، فرحت فراغت هن لاءِ صرف لفظ هيا. هنجو مقصد مراد هن کي ڪشمڪش ۾ ملي چڪو هو. هو نجما جي رفاقت کي محبت کان وڌيڪ پسند ڪندو هو.

جڏهن جڏهن هو کيس ”رفيق نجما“ ڪري سڏيندو هو، تڏهن سندس دل ۾ عجيب امنگ اٿندا هئا. هو ٻه ساٿي هئا، هن دنيا جي اٿائي راهه ۾. ڇا ٻاري ڪنڊ ڇا ٻاري! سندن وڪ وڪ سان وڌندي هئي، هٿ هٿ ۾ هوندو هو. جڏهن نجما سندس هٿ کي پيڪوڙيو، تڏهن هن سمجهيو ته شايد هوءَ چئي رهي آهي ته هلون. سو هي اٿي کڙو ٿيو ۽ چيائين ته: ”رفيق حامد اسانجي انتظار ۾ هوندو؟“

”ڪهڙو نه غير روماني آهين، سيني ۾ دل اٿي يا پٿر.“ نجما ٿڌو ساھ

پري چيو.

پر سال جڏهن موهن ڇهه مهينا جيل ۾ هيو، تڏهن هوءَ سندس ملاقات لاءِ وئي هئي. موڪلائيندي کيس موهن چيو هو ته، ”هي جيل جون شيخون تنهنجي منهنجي وچ ۾ اچي نه سگهنديون. مان جڏهن به تنهنجو تصور ڪندو آهيان، تڏهن هي بندوقون ان نجما کي نه روڪي سگهندا آهن جا منهنجي تصور ۾ ايندي آهي.“ پوءِ هن ڳايو هو.

”او دور رهڻ وارا سپرين!
 وس سان به نه ويرم لئي وسرين
 تون ڏيهه ڇڏين پر ڏيهه اڏين
 ته به ساڳيو نس نس ۾ نسرين
 تون دور نظر کان انهن ته ڇا
 دل کان ته نه دور رهي سگهندين!

ڪهڙي نه روماني هئي اها فضا! جنهن ته موهن سندس من موهي ڇڏيو.
 هو سندس ساهه ۾ سمانجي ويو هو. ان وقت هن سوچيو ته سندس جيون
 ساڻي سندس زندگيءَ جو رفيق موهن ڪهڙو نه خوبصورت آهي، سندس
 ويڪري ڇاتي، ٿورا وار گهنڊي دار، ڊگهو قد، چمڪندڙ اکيون. کيس ڏسي
 فخر مان چوندي هئي ته: ”مان خوش نصيب آهيان.“ موهن جون نظرون
 کيس محبت جو پيغام پهچائينديون هيون، جيتوڻيڪ هو چپ ڪڏهن به نه
 چوريندو هو. نجما موهن سان شادي ڪرڻ جو آهني ارادو ڪيو هو. هن کي
 اها پرواهه نه هئي ته دنيا ڇا چوندي! آخر چوندي به ڇا! وڃي وڃي به
 چوندي ته مون هندوءَ سان شادي ڪئي آهي، مون خاندان جو نڪ ڪپيو
 آهي، مون قوم سان غداري ڪئي آهي.... قوم! جنهن ته سنڌي هڪ جدا قوم
 نه آهي؟ نجما جو مذهب محبت هئي، سندس ايمان انسانيت تي هو. هوءَ
 چوندي هئي ته: مذهب، رنگ، نسل، قوم جو شاديءَ سان ڪوبه واسطو نه
 آهي. حياتيءَ جي سفر ۾ همراهه، هندو هجي خواهه مسلمان، پارسي هجي
 خواهه ڪرستان! پيار جو پٺت جدا آهي، محبت جو مذهب الڳ آهي. رسم
 رواج رشتو ناتو ان کي پابنديءَ ۾ جڪڙي نه ٿو سگهي. آخر رفيق مايا
 ڪيئن رفيق حامد سان شادي ڪئي هئي! ڪيئي مها سپاهي اخبارون سندن
 مخالفت ڪري رهيون هيون. ڪيئي مٿ مائٽ سنگتي ساڻي کائڻ ڦري ويا
 هئا، پر هنن جو پيار پختو هو ۽ کين هن اڍونگي، انڌي سماج جي پرواهه نه
 هئي.

جیل مان آزاد ٿيڻ بعد موهن پنهنجي مشغولين ۽ مصروفين ۾ رڌو رهندو
 هو. نجما سندس نزديڪ رهي به پاڻ کي دور ٻائيندي هئي. ان ۾ ته ڪو
 شڪ نه هو ته نجما به پنهنجي زندگي آزادي ۽ انقلاب کي اڀري هئي تڏهن به

ڪڏهن ڪڏهن سندس دل چوندي هئي ته: ”آخر مان به ته انسان آهيان! گهڙيءَ پل لاءِ انهيءَ موٽرن، لارين، مزدورن هڙتالن. اس گس، گوڙ گهمسان جي دنيا کان جند ڇڏائي پنهنجي محبوب جي آغوش ۾ اک لايان.“

پر هوءَ اڃان موهن سان شاديءَ جي ڳالهه چوريندي هئي ته موهن پير ئي نه کوڙيندو هو. سندس وارن کي سنواريندي چوندو هو ته: ”رفيق نجما! دنيا ۾ لکين آدمي دک درد جون گهڙيون کاتي رهيا آهن. اسان کي ڪهڙو حق آهي جو ڪل خوشيءَ ۾ وقت گذاريون. جيسين مزدور هاري انقلاب ڪامياب نه ٿيندو، جيسين هنن اوچين عمارتن تي جنتا جو جهنڊو نه نظر ايندو، تيسين مون کي سک چين نصيب نه ٿيندو ۽ تيسين شادي فصول آهي.“

اڄ جڏهن نجما کيس چيو ته، ”ڪهڙو نه غير روماني آهين.“ تڏهن سندس اکين ۾ اڳين چمڪ موٽي آئي ۽ هن سندس هٿ کي ڊٻائيندي چيو ”نجمي! تنهنجا اهي ڊگها ڪارا وار، پنو زيتوني رنگ، سنهڙا آلا چپ، مون کان ڪيئن وسرندا. مان شاعر نه آهيان جو تنهنجي سونهن تي ڪئي گيت لکي وڃان، پر تنهنجي خوبصورتِيءَ تي مون کي فخر هوندو آهي. مان ڇا ڪريان؟ ساميواديءَ جي حياتي ئي اهڙي آهي، سيمينت جي ڳوٺ جيان خشڪ ۽ سخت، پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته مون کي دل نه آهي يا ان دل ۾ احساس نه آهي. احساس ته آهي، پر احساس لاءِ فرصت نه آهي. تون ئي ڇو ته رفيق شانتي، زهرا وغيره کي ڇڏي جو مون توکي پسند ڪيو آهي سو ڇو؟ تون خوبصورت آهين، بيحد خوبصورت!“ موهن دل وٺڻ لاءِ هن کي ڊٻائيندي چيو.

سڄ پڇ ته موهن اڄ ٻه ڀون دفعو نجما جي خوبصورتِيءَ تي غور ڪيو هو. بولٽن مارڪيٽ وٽ کيس نجما چيو، ”مان گهر ٿي وڃان. روز ڪٽ پٽ لڳي پئي آهي. ڪڏهن پيءُ ٿو چوي ته توکي ڪاليج پڙهائي ڦاٿو آهيان، ڪڏهن پيءُ ٿو چوي ته ٻاهر نڪتي آهين ته تنگ پيچندو سانءُ، ڪڏهن ماءُ ڳرائڙي پائي ٿي سمجهائي ته سمجه ڌار، لوڪ ٻوڪ آهي، اسانجي ڪل تي ٽڪو ٿي لائين. رات جو ڏهين يارهين بجي ٿي گهر اچين. پاڙي وارا ڪهڙا گمان وجهندا. سو اڄ ساڃهري ٿي موٽي وڃان. رفيقن کي چئجان ته مٿي ۾ سور هوس.“

موهن کيس ٻانهن کان چڪيندي چيو، ”چري! اڄ تنهنجي موجودگيءَ جي سخت ضرورت آهي. سياڻي اسٽرائيڪ ٿيندي. ان باري ۾ صلاح مشورو ڪرڻو آهي. هل ته سهين، توکي کڻي جلد موڪل ڏينداسين.“ موهن ائين چيو ته سهين، پر سندس اندر ڪاڇي رهيو هو. هن کي خبر هئي ته نجما جو پاءُ ڪهڙو نه تنگدل ۽ تعصبي هو. هڪڙي پيري هن موهن کي ٻڌي ڪان جهلي چيو هو ته، ”ڪافر جا پتا! جي وري منهنجي پيڻ سان ڳالهائيندي ته مغز پيچي وجهندو سانءُ.“

ريستارنٽ ۾ به ڳالهه تي ڳالهه ٿي نڪتي. چانهه پيئندي ۽ سوچ ويچار ڪندي يارهن لڳي ويا. نجما گهڙيال جا ٺڪاءُ ٻڌي گهٻرائي اٿي ۽ چيائين ته ”مان ويهان ٿي. اڄ اڳي کان به وڌيڪ دير ٿي وئي آهي.“

صبح جو موهن ايجان ڪري رهيو هئي ڏند صاف ڪيا ته در تي ٺڪ ٺڪ ٿي. ”هن مهل ڪير آيو آهي؟“ موهن خيال ڪندي دروازو کوليو. ”نجمي، خير ته آهي!“ موهن تعجب ۾ چيو.

”موهن!“ نجما جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. موهن کيس عجب ۾ تڪي رهيو هو. ”موهن!“ نجما وري چيو، ”ڇا، مان سچ پچ خوبصورت آهيان! تو ته ڪالهه منهنجي ڏاڍي ساراهه ٿي ڪئي.“

موهن کيس وسميءَ ۾ چيو، ”ها، پر پوءِ ڇا!“

”منهنجي خوبصورتِي توکي ايتري ڪشش ڪئي هئي نه؟ تو ته ڪالهه ٿي چيو ته منهنجا ڪارا ڊگها.....“، هوءَ پاڻ جهلي نه سگهي ۽ روئي ويئي. سندس پوتِي سندس مٿي تان گسڪي وئي.

”اوھ!“ موهن کي سندس مٿو ڏاڍو بچڙو ٿي لڳو. سندس ساري سونهن تي گرهڻ لڳي چڪي هئي.

”رات منهنجي پاءُ ننڊ ۾ منهنجا وار ڪتري ڇڏيا.“ نجما اڪيون اڳهندي چيو، ”۽ صبح سان چيائين ته ڇو، هاڻي ڪهڙو منهن وٺي ٻاهر ويندينءَ. نه رهندو بانس نه وڃندي بانسري.“

موهن جي چين تي هڪ عجيب مرڪ راند ڪري رهي هئي. هن پوتِي کڻي نجما جي مٿي تي رکي.

”نجمي! تون منهنجي زندگيءَ جي رفيق آهين. منهنجي محبت جو بنياد تنهنجي رفاقت تي آهي ۽ نه تنهنجي سونهن تي. تون ته مون لاءِ ايجان به سهڻي آهين. هل ته اسين هينئر ئي سول مٽريج ٿا ڪريون.“

ڪلٽي

هن جي سادگيءَ ۾ چالاڪي هئي، چالاڪيءَ ۾ سادگي. ڪڏهن ٻار جيئن نچندي ٿيندي ايندي ۽ پٺيان اچي اکين تي هٿ ڏيندي. ڪڏهن اوچتو منهنجا وار ڊاهي چوندي، ”ڏس ته ڪيئن ٿي پيو آهين؟“ ۽ پوءِ آرسِي ڪڍي هٿ ۾ ڏيندي. ڪڏهن مان پينسل رکي پاڻي پيئڻ اٿندس ته پينسل جو گورو ڀڃي ڇڏيندي ۽ اڃا ڪٿڻ جي ڪوشش ڪندس ته ڪل ۾ ويڙهجي ويندي. ڪڏهن پوتي پڳ ڪري ٻڌي ايندي ۽ ڪتاب منهنجي هٿ مان ڪسي چوندي ته ”ڇو هاڻي ڇا ٿو چئين؟“ ڪڏهن ٽاڇڻي ڪڍي منهنجي ڪنڌ ۾ چيائيندي، ڪڏهن شربت ۾ لوڻ وجهي ڪڍي ايندي، ڪڏهن ڏينيو ڦاسائي، پر کان وٺي منهنجي اڳيان آڻي ڊيچاريندي. هڪ ڏينهن وڃون تريءَ تي ڪڍي آئي. الاجي ڪيئن ڏنگ ڪڍيو هٿائينس! ”ڏس مون هن کي منڊيو آهي.“ هن چيو. مون ڏانهس شرارت ڀريل نظرن سان ڏسندي چيو، ”تون ته ماڻهوءَ کي به منڊي سگهندي آهين.“ هن جي منهن تي لڄ چانئجي وئي ۽ وڃون ڪڍي منهنجي پاند ۾ وڌائين. مان چرڪ ڀري اٿيس ۽ چوڻيءَ کان چڪي چيو مانس، ”ڇو وري ائين ڪندين؟“ ”نه بابا توبهه، منهنجي ماءُ جي به توبهه!“ هن هٿ وجهي چوڻي ڇڏائيندي چيو.

هڪڙي ڏينهن منجهند جو مون کي دير ٿي وئي ۽ هوءَ ماني ڪڍي آئي. مون گهڻو ئي کيس چيو ته پاڻ ئي کائيندس. پر هوءَ ٿي مڙي زوريءَ گرهم گره ٺاهي وات ۾ ڏيندي وئي. ”زالون سڀ بيوقوف آهن.“ مون خار کائيندي چيو، ”تڏهن ته تون به پاس نه ٿي ٿئين.“

”نڪ آهي.“ هن گوشت جو هڏو مانيءَ ۾ لڪائي منهنجي وات ۾ وجهي چيو. مون هڏو ڇڄي اڃا منهن گهنجايو مس ته هوءَ کلندي ڀڃي وئي.

مون خار ۾ چيو، ”بس وري اڳتي هتي نه ايندس؟“
 ”اڙي، ڏسان ته گهڻا ڏينهن ٿو انهيءَ گوڙ ۾ پڙهي سگهين.“ هن نڪ
 کي موڙو ڏيندي چيو، ”گهر ۾ هڪ اکر به پڙهي وٺين ته چڱجانه.“

مون سوچيو ته چوي سچ ٿي. اسان جو گهر ننڍڙو هو ۽ ٻيو ته ٻار هئا
 گهڻا. سو مان هن جي گهر اچي پڙهندو هوس. سندس گهر ۾ رڳو ٻه ڀاتي
 هئا. ماسي ۽ هوءَ. پر هن به ته منهنجو نڪ ۾ دم ڪيو هو. هر روز نيون
 شيطانيون سوچيندي هئي. پاڻ ته مئٽرڪ ۾ ناپاس ٿي پڙهڻ جو خيال ئي
 لاهي ڇڏيو هئائين، هاڻي لڳي هئي منهنجي پٺيان.

هڪڙي ڏينهن منهنجي هٿ ۾ ڪئميرا ڏسي ضد ڪيائين ته منهنجو به
 فوتو ڪڍ. گهڻي رد بدل کان پوءِ جڏهن مون سندس فوتو ڪڍيو ٿي، تڏهن
 هن پوتي چڪي پنهنجو منهن ڍڪي ڇڏيو.

هڪ گهمري مان اڃا ڪتاب کڻي آيس ته ڏنر ته ٻه چار چوڪريون
 وٺيون آهن. مان ڪوئيءَ ۾ گهڙيس مس ته سڀني وٺي ڪليو ۽ هوءَ ايترو ته
 ڪلي، جو پيٽ کي هٿ ڏئي ويهي رهي. مون ڦڪو ٿي کيس چيو، ”آهي ته
 خير؟“

”تو تي ٿورو ئي ٿي ڪليوسين.“ هن ڪل روڪي چيو، ”تون پاڻ چؤ ته
 تنهنجي شڪل اهڙي آهي ڇا؟ تنهنجي شڪل ڏسي ته مون کي روئڻ ايندو
 آهي، ڪل وري ڪيئن ايندي؟“
 ”هاڻي بڪ ڇڏ،“ مون کيس چڙبيو، ”ائين ماڻهو ڏسي مٿو چو ڦري
 ويندو اٿئي؟“

”مٿو ته تنهنجو پڙهي پڙهي ڦري ويو آهي.“ ائين چئي هوءَ وري ڪلڻ
 لڳي. ”سچ ٻڌايانءِ ته ڇو پئي ڪليوسين. مون زهرا کي ٻڌايو ته تو بي. اي ۾
 فلاسافي ڪئي آهي، تنهن تي هن هڪڙي فيلسوف جي ڳالهه ٻڌائي ته ڪئن
 هن چيٽو پٽ تي ڏسي چيو هو ته ڳئون اهو چيٽو پٽ تي ڪيئن لائو ۽ ان تي
 مون کي ڏاڍي ڪل آئي.“

هڪ دفعي مون کيس جمهوريت جا اصول ٿي سمجهايا. ”پر خدا ته
 اسان کي جمهوريت نه ٿو سڀڪاري.“ هن سوچيندي چيو. ”خدا ته گهڻائي
 دوزخ ۾ وجهي ٿو ۽ ٿورائي جن ۾ ملان مولوي، چريا ڪريا آهن تن کي

بهشت ڏئي ٿو. ” هوءَ تقرير ڪرڻ لڳي، ” پر ٻيلي هي بهشت دوزخ جو معاملو به عجيب آهي. مان ته سوچيندي منجهي پوندي آهيان. مئٽرڪ ۾ اسان کي ماسٽر ٻڌايو هو ته صوفي چوندا آهن ته انساني روح ۾ خدا جو جزو آهي. جي ائين آهي ته پوءِ ته دوزخ ۾ به صرف روح ٿو وڃي ۽ ان جي معنيٰ اها ٿي ته دوزخ ۾ خدا ٿو وڃي. ” هوءَ مذهب جي بي معنائِيءَ تي کلڻ لڳي. مان سوچي رهو هوس ته هن کي اهي شرارتي خيال اچن ڇو ٿا؟ خدا مان به نه ٿي رهي!

سندس ڪل ۾ زندگي هئي، زندهه دلي هئي. ڪلڻ مهل سندس ڳلن ۾ چڻ سفيد ۽ سرخ گلاب گهوتجي ويندو هو. سندس ننڍڙا چپ ماڪ ۾ آلا ٿي ويندا هئا. مون هن کي مرڪندو ته ڪڏهن به نه ڏٺو هو. هوءَ هميشه ڪلندي هئي ۽ سندس ڪل ۾ چڻ سڄيءَ دنيا جي سنگيت سماڻجي ايندي هئي، سندس تهڪ ۾ چڻ معصوميت ۽ شرارت هت هت ۾ ڏئي نچنديون غائب ٿي وينديون هيون. اڪيلي هوندي ته پئي ڳائيندي، ماڻهو ڏسندي ته کلي ويهندي، چڻ سڄي دنيا جي خوشي سندس روح ۾ سمايل هئي. هوءَ ايترو ته ڪلندي هئي جو سندس اکين مان ڳوڙها وهڻ شروع ٿيندا هئا ۽ پتو نه پوندو هو ته هوءَ کلي ٿي يا روئي ٿي! هن جي حياتيءَ ۾ لڙڪ ۽ مرڪ گڏ گهوتيل هئا. هوءَ هر ڪنهن کي تنگ ڪندي هئي پر ڪوئي منجهانئس ڪڪ نه ٿيندو هو. مان ته ساڻس نفرت ان ڪري ڪندو هوس جو مون کي هن کان نفرت هئي. مٺي مٺي نفرت، ڪوڙي ڪوڙي محبت! دور رهي، دور رهڻ نه چاهيندو هوس. ويجهو رهي ويجهڙائيءَ مان ڪڪ ٿي ويندو هوس. مون کي ٻيون به سوتيون ماساتيون هيون پر ڪا اهڙي عجيب و غريب نه هئي. ڪنهن کي ايتري مجال نه ٿيندي هئي جو مون سان ڪٿي ڪيچل ڪري. سڀ ڪتابي ڪيڙو سمجهي، منهنجي عزت به ڪنديون هيون ۽ مون کان نفرت به ڪنديون هيون. پر هوءَ الاجي ڇو مون کي چيڙيندي هئي. مان ڪتاب جي ڪنهن صفحي تي نشان وجهي بند ڪري ويندس ته هوءَ اها نشاني اتان ڪڍي ٻئي صفحي تي وجهي ڇڏيندي هئي، مان فائونٽين پين ۾ مس پري رکندس ته هوءَ مس ڪڍي پاڻي پري رکندي. مطلب ته عجيب شامت هئي. مون ڪيئي ڀيرا خيال ڪيو هو ته وري سند گهر نه ويندس. اڃا به اڍائي

ڪلاڪ گهر ۾ ويهندس ته هوءَ ڪوئي بهانو ٺاهي ماڻهو موڪليندي. مثلاً چواڻي موڪليندي ته، ”امان کي مٿي ۾ سور آهي دوا ته ڏي.“ ۽ مان اڃا سور جي دوا کڻڻ ويندس ته نياپو ڏيندڙ گهر تي ويندو ۽ لاچار مون کي ئي دوا کڻي سندس گهر وڃڻو پوندو. اڃا ويندس مس ته هوءَ ڪلندي چوندي، ”ڏس ڪيئن چالاڪي ڪري گهرايو مان ۽ پتو پيئڻ ۽ پوءِ نوڙيءَ تي ٽپڻ لڳندي.“

پرائين به ناهي ته هوءَ مون کي صرف مسخريءَ لاءِ گهرائيندي هئي. مون کي ياد آهي ته تهه اونهارو ۾ مون کي پڙهي پڙهي نند اچي ويندي هئي ۽ ڏاڍيءَ گرميءَ ڪري پاسا بدلائيندو هو س ته ڪنهن مهل ٿڌي جهلڪي تي اک پٽجي ويندي هئي ۽ هوءَ وڃڻو هلائيندي نظر ايندي هئي. مون کي اڪيون پٽيندو ڏسي لڪاءُ ڪرائيندي هئي پٺيءَ تي وڃڻو ۽ ائين چوندي اٿي ويندي هئي ته ”نند ۾ ڳالهائين ڇو تو؟ اسان جي نند ٿي ٿي.“

جڏهن گڏجي ماني کائڻ وهندا هياسين تڏهن چوندي هئي ته ”ڏسجانءِ جي مون اڄ توکي بڪ نه ماريو.“ ۽ پوءِ تهڪ ڏيندي هئي. پر مون ڏٺو هو ته هوءَ تمام ٿورو کائيندي هئي ۽ سٺي سٺي شيءِ منهنجي لاءِ رکندي هئي.

هڪڙي ڏينهن مون کي سخت بخار هيو، سو مون پيڻ کي چيو ته ”مٿي کي ٿورا زور ته ڏينر.“ هن هڏيءَ مان چيو ته ”به ڪلاڪ سانده ماساتنهن ويهي زور ڏنا اٿيئي. اڃا پيو زور زور ڪرين.“ مون کي خبر نه هئي ته غشيءَ جي حالت ۾ هن مون کي زور ڏنا هئا. اهڙي طرح ڪيئي دفعا مون محسوس ڪيو هو ته هن جي مون سان همدردِي هئي.

مون بي. اي جو امتحان پاس ڪيو ۽ هن وٽ ويس. هن چيو ”منائي ڪاراءِ!“ ۽ تهڪ ڏئي چوڻ لڳي، ”هل سڃا تون ڇا ڪارائيندي!“ منهنجو مڱڻو ٿي ويو ۽ هوءَ آئي ۽ چيائين ”منائي ڪاراءِ!“ ۽ پوءِ ”هل سڃا تون ڇا ڪارائيندين!“ چئي تهڪ ڏئي ڪلڻ لڳي. منهنجي شادي ٿي وئي ۽ هوءَ آئي ۽ چيائين ”منائي ڪاراءِ!“ ۽ پوءِ ساڳيءَ طرح ”هل سڃا تون ڇا ڪارائيندين،“ چئي تهڪ ڏئي ڪلڻ لڳي. مون کي ڪڪو ڄاڻو ۽ هوءَ آئي ۽ وري ساڳيا لفظ چيائين. ”منائيءَ ڪاراءِ“ ۽ پوءِ ”هل سڃا تون ڇا ڪارائيندين.“ چئي تهڪ ڏنائين. هن ۾ اڃا به اها معصوم شرارت هئي. اڃا به زندهه دلي هئي، اڃا به

کلي کلي ڳوڙها وهي ايندا هيس.

پر.....

کاله هوء منهنجي ڪڪي کي ڪيڏائي رهي هئي. هن جي منهنجي ڪڪي سان ڏاڍي دل هئي. ڪڪو بانڙا پاڻي ٿورو گهمڻ سڪي ويو هو، سو کاله جئن هوء ڪڪي کي ڪڏائي رهي هئي. مان آفيس مان موٽيس. ڪڪي مون کي ڏسي ڪيو ”با آ با آ“ (بابا) مون ٻانهون ڊگهيرون ته ڪانس، پر ڪڪو ڪنڌ ڌوڻي هن جي ڇاتيءَ سان چهتي پيو ۽ چيائين، ”ار مان (امان)“ مون چرچي ۾ چيو، ”اڙي امان ته تنهنجي ماني پئي پچائي، هيءَ اتي پئي!“ پر ڪڪي چڻ منهنجي ڳالهه نه مڃي ۽ هن جي ڇاتيءَ مان منهن ڪڍي، ڏانهس ڏسي، چيائين ”امان“ اچانڪ مون ڏٺو ته هن جو منهن ون ون ٿي ويو ۽ ڳوڙها سندس اکين مان لهي ڳلن تي اچي ويا. مون تعجب ۾ پڇيو، ”ڇو، آهي ته خير؟“ هن ڪڪي کي چميو ۽ سندس چولي ۾ منهن لڪائي سڌڪا پرڻ لڳي. مان حيرت ۾ هوس. اڄ شايد پهريون ڀيرو هو، جو تهڪ ۽ لڙڪ دوستي چني جدا ٿيا هئا، زندگي کل جو سهارو نه وٺي سگهي هئي ۽ ڳوڙها قابو پاڻي ويا هئا. خوشيءَ غم کي چميون ڏئي الوداع ڪئي هئي.

ڪارو رنگ

هوءَ رنگ جي ڪاري هئي. ڄڻ ٽي جي پٺ ڏٺو. جڏهن وهنجي سهنجي منهن کي ڪري لائي نڪرندي هئي ۽ اها اُس ۾ رجي پوندي هئي تڏهن هن جو منهن بهڪندڙ نظر ايندو هو، هن جو ڪارو ڪارو، خوبصورت رنگ ڄڻ تڙي پوندو هو. تون ضرور تعجب ۾ پيو هوندين ته مون هن جي رنگ کي خوبصورت ڪيئن ڪوٺيو! پر مان توکان پڇان ٿو ته ڪاري ڪاري رات، اٿتيهين- اونداهي خاموشيءَ جي سير ۾ لڙهندي خوبصورت نظر نه ايندي آهي ڇا؟ هوءَ خوبصورت هئي ۽ خاموش! کيس پنهنجي خوبصورتيءَ جو احساس نه هو. دنيا کيس بدصورت سمجهندي هئي. هن اهو ڄاتو ٿي ۽ ان ڪري سندس چپن تي خاموشيءَ جي مهر لڳل هوندي هئي. انڌي ڪوهه جئن خاموش! پر مان هن کي خوبصورت سمجهندو هوس. اهو چئي نه ٿو سگهان ته هن جي خاموشيءَ ۾ خوبصورت هئي يا خوبصورت ۾ خاموشي! پر مان پٺيان ٿو ته پوئين ڳالهه صحيح آهي. هن جي خوبصورت دنيا کي وڏي واڪ ڇڏي نه سگهندي هئي ته مان خوبصورت آهيان، منهنجو انگ انگ ڊولائٽو آهي، منهنجي چمڙي هميشه بهڪندي آهي، مان سفيد ڪپڙن ۾ ڄڻ دوزخ جي حور لڳندي آهيان. هن جي ڪنهن سان به محبت نه هئي، نه کاڌ خوراڪ سان، نه ڪپڙي لٽي سان، نه مٿ مائٽ سان، نه سڪي ساهيڙيءَ سان سندس دنيا صفا اڪيلي هئي، سانس تيڪي، سڀاهي، سهڻي دنيا! پر هوءَ هميشه ڳائيندي هئي. چپن ۾ ڪجهه نه ڪجهه پئي جهونگاريندي. دل ۾ ايندس ته به ٿي سٽون ڏاڍيان آلاپيندي. سندس سڃاڻو کيس ڪوئيندائي هئا ”ڪوئيل.“ پر هن جو اهو لفظ ٻڌي منهن لهي ويندو هو. هوءَ سمجهندي هئي ته هي منهنجي رنگ تي کلي رهيا آهن ۽ نه راڳ کي ساراهي رهيا آهن.

تون پائيندو هوندين ته مان وفلان پيو. اول ٿو چوان ته هوءَ خاموشي هوندي هئي ۽ پوءِ ٿو چوان ته هوءَ ڳائيندي هئي. پر دوست خاموشي ڳائيندي نه آهي ڇا؟ تو رات جو منو، جهيٿو ترل رل جو آواز نه ٻڌو آهي؟ سنائي جو سريلو گيت! ائين مون کي هن جي راڳ ۾ به خاموشي نظر ايندي هئي. ڳائڻي خاموشي خاموش راڳ.

رات جي وقت هوءَ بالڪنيءَ ۾ ويهي پئين جو راڳ ٻڌندي هئي. تيرس ۽ چوڏس رات ۾ پيٽيا ڄڻ وجد ۾ اچي ويندا هئا. ڏم ويهه ڄڻا پنهنجي وجود جو احساس وڃائي، راڳ جي رس ۾ ملي ويندا هئا. سندن راڳ ۾ پرديسي پرينءَ جون يادگيريون، باجهريءَ جا سرسبز گيت، ڪنهن رڻ پٽ جي چمڪندڙ ريتي، برسات ۾ چنل چير، انتظار جون گهڙيون، اٻاٽڪا ستارا، اداس نيٺ وغيره وغيره موضوع اچي ويندا هئا. جهانجهه جي آواز ۾ ڪائنات مليا ميت ٿي ويندي هئي، ۽ ان وقت هن مان اداسائي نڪري ويندي هئي، سندس روح جانجهه جي آواز تي جهومڻ لڳندو هو ۽ هوءَ پائيندي هئي ته هن ديس ۾ هڪ مسافر هئي، هڪ اڻ سونهون، واٽڙو مسافر، هڪ پياسائي، پيادل راهي ۽ هي مت مائٽ، هي سڪيون ساهيڙيون سپ ٿي مسافر هئا، هر ڪنهن جي منزل جدا، هر ڪنهن جو رستو الڳ، هر ڪنهن جي رفتار علحدي! آسمان ڏانهن اکيون کڻي، وهائوءَ کي گهوري ڏسندي هئي ته کيس ڪيئي ڪائناتون نظر اينديون هيون، دور دور جون دنيائون جتي صرف خوبصورتي هئي، جتي محبت حسن جي محتاج نه هئي، جتي زندگي بي معنيٰ نه هئي، دوستي دلجو نه هئي، جذبات بيوس نه هئي. ان وقت هن جي دل ڪنول تي ماڪ جي قطري جيئن ٿي ويندي هئي، جو پنهنجي چوڌاري اٿاهه پاڻي ڏسي، ڪنهن وقت گهٻرائبي ۽ ڪنهن وقت پيار مان چلڪڻ لڳندي هئي. هن ڪيئي ڀيرا موت تي به خيال ڪيو هو. موت! موت کي سمجهڻ اهڙو ته ڏکيو نه آهي جهڙو حياتيءَ کي! ماڻهو الاجي ڇو منجهي پوندا آهن؟ هي جسو، هي مٽيءَ جو منهن ڪڏهن به ڊهي پوي ۽ مٽي مٽيءَ سان ملي وڃي. موت جو خيال ڪري، هن جي دل وڏي ٿي ويندي هئي. هوءَ سمجهندي هئي ته ڄڻ سندس مٽيءَ جو غبار اڏامي وڃي وهائوءَ سان لڳو هو، ڄڻ هوءَ آسمان تي تارن جي ڪٽ تي سمهي پيئي هئي، ڄڻ ڪير ڌارا ۾ لڙهندي تي

وئي، سندس هستي ڪنهن نفيس شيءِ ۾ گهوتبي ويندي هئي. هوا جي جهلڪن کان به نفيس، راڳ جي لهرن کان به نفيس شيءِ ۾ راڳ! راڳ ئي سندس بي معنيٰ هستيءَ کي کنيو بيٺو هو، ۽ جهڙي هئي سندس زندگي بي معنيٰ تهڙو هيو سندس راڳ! بيحد حسين جل پرين جي باري ۾، پنيورين جي پرواز تي، سڀتا قل جي وٺ تي، نر جي پور تي ۽ ٻيو به الاجي ڪهڙين ڪهڙين ڳالهين تي سندس دل ۾ منا منا لفظ ترندا ايندا هئا ۽ هوءَ اهي جهونگاريندي رهندي هئي. بي انداز بي معنيٰ، لپائيندڙ لفظ!

منهنجي گهر جي بالڪني هن جي بالڪنيءَ جي سامهون هئي. مون جڏهن به هن کي چٽائي ڏٺو هو ته هوءَ ڪنهن ڏوراهين ڏيهه جو فرشتو لڳندي هئي، جنهن جو هن دڪي دنيا سان ڪو تعلق نه هو، جو ڪوئي مبهر پيار ڏئي رهيو هو ۽ پيار پوري ٿيڻ تي اڏامي وڃڻو هو، صبح جو اتي هوءَ نڪر جي پاڻين ۾ پڪين لاءِ ان ۽ پاڻي وجهندي هئي. جيئن پڪي چوڳو چڱي اڏامندا هئا ۽ صاف نيري آسمان جي گهرائين ۾ گر ٿي ويندا هئا، تيئن هن جون اکيون انهن جي پٺيان نامعلوم دنيائون ڳولينديون وينديون هيون. هوءَ ڪيترو وقت پئي انهن ڏانهن گهوريندي هئي. منهنجي پيٽ چوندي هئي ته هوءَ ڏاڍي سٻاجهي آهي پر ساڳئي وقت ڪجهه سوڌاءُ به اٿس. مون هن کي ڪڏهن به ڪلندو نه ڏٺو هو. هوءَ ڪڏهن ڪڏهن مرڪندي هئي، ۽ سندس چپن تان مرڪ ائين غائب ٿي ويندي هئي جيئن شفق جي پوئين رنگيني رات جي ڪاراڻ ۾ مٽجي وڃي. مون هن کي سوچيندو به ڪڏهن نه ڏٺو هو. هوءَ ائين گر سر، واٽڙي بيٺي جهونگاريندي هئي، جنهن سندس مٿي ۾ دماغ ڪونه هو. ان هوندي به هوءَ مون کي ڏاڍو وڻندي هئي. مان جڏهن به هن کي ڏسندو هوس ته ائين محسوس ڪندو هوس ته اسين صديون اڳي ڪٿي مليا هياسين، ڪنهن بڙ جي درخت ۾ جهولا ٽنگيل هئا جن ۾ اسان گڏجي جهوليو هو، ڪنهن نديءَ جي ڪناري تي هڪٻئي جي پٺيان ڊوڙيا هياسين. سندس وار هوا ۾ لهرايا ٿي ۽ پوتي اڏامندي ٿي وئي ۽ گهاٽ وٽ اچي هوءَ ٽڪجي ويهي رهي هئي، جتي مون کيس گهاگهر ڪئي ڏني هئي. هڪ صدين جي گهري واقفيت، هڪ جهونو شديد احساس، هڪ بي معنيٰ بي چيني منهنجي دل کي تڙپائيندي هئي. هن جو ڪارو رنگ چمڪندو نظر ايندو هو ۽ هوءَ

مون کي خوبصورت لڳندي هئي. بيحد حسين!

جڏهن مون پهريون ڀيرو هن سان ڳالهائون ٿا ته مون کي هن جو آواز
ٻڌي تعجب نه لڳو هو. مون اول ئي ٿي سمجهيو ته سندس آواز ڏاڍو مٿو
هوندو. هن پنهنجي بالڪنيءَ مان چيو ته، ”منهنجي پيءُ ايڏانهن کينهون
اچايو آهي.“ ۽ مون کينهون کڻي سندس بالڪنيءَ ۾ اچايو ۽ چين ۾ چير
”ڪوئيل!“ چئن پنجن مهينن ۾ هن منهنجي پيءُ سان چڱي واقفيت وڌائي پر
هوءَ اڃا تمام ٿورو ڳالهائيندي هئي. منهنجي پيءُ سندس نس مان واقف
ٿي وئي هئي ۽ مون کي ٻڌايائين ته هوءَ جيتري سڄاهي ۽ معصوم هئي اوترو
ئي زياده کيس پنهنجي رنگ جو احساس هو. کيس ٻن شين سان رغبت
هوندي هئي. هڪڙو آرسِيءَ سان ٻيو پنهنجي ٻليءَ سان. هوءَ سٺو دفعا ڏينهن
۾ آرسِيءَ ڏسندي هئي ۽ سٺو دفعو ٻليءَ کي ڪڇ ۾ کڻندي هئي. هن جي
پهرين ڳالهه ۾ نفرت جو احساس هوندو هو ۽ ٻيءَ ۾ محبت جو. مون کي
پيءُ ٻڌايو ته هن شادي ڪرڻ کان قسم کنيو هو.

منهنجي ڪراچيءَ مان نوشهري فيروز بدلي ٿي وئي ۽ سال کان پوءِ
جڏهن مان ڪراچيءَ آيس ته هن جي گهر وٽان به لنگهيس. هوءَ بالڪنيءَ ۾
بيٺي هئي ۽ ٻيءَ بالڪنيءَ ۾ ساهيڙيءَ سان ڏاڍيان ڳالهائي رهي هئي ۽ ڳالهه
ڳالهه تي تهڪ ڏيئي رهي هئي. کيس ڏسي منهنجي تعجب جي حد نه رهي.
سندس چاتي گهگهريءَ مان چڻ ڦاٽي ٿي، سندس گل ڀرجي آيا هئا. کاڌيءَ
جي ڪپڙي بدران کيس پٽ جي پنجابي ڊريس پئي هئي. هن مون کي ڏسي
مرڪيو. سندس مرڪ ۾ چالاڪي ۽ شرارت هئي. پهريون دفعو مون کي
سندس ڪارو رنگ بدصورت لڳو. چڻ هوءَ ڏانڻ ٿي لڳي. ڪاري- ڏانڻ.
رستي تي مون کي چوڪيدار ٻڌايو ته هوءَ ڏاڍي ڪري پئي هئي. لڪي لڪي
رات جو ٻئي ڪوئي تي هلي ويندي هئي جتي هڪڙو ايس. ڊي. او رهندو هو.
سندس ماءُ کي انهيءَ ڳالهه جي خبر پئجي وئي هئي ۽ ان ڪري هن مڱائي
چڏيو هوس. ايندڙ چنڊ تي سندس شادي ٿيڻي هئي. ”ڏس ته سهين يارا!“
چوڪيدار ڳالهه ڪٽائيندي چيو. ”شڪل ڇا ٿي چوي، افعال ڇا ٿا چون.“
مون دل ۾ چيو ته ڪير توڻو چوي ته هن جي شڪل خوبصورت نه آهي. ڪارو
ڪارو چمڪندڙ چهرو سڄاهو، معصوم! الائي ڇو هن ۾ اهڙو ڦيرو اچي ويو

هو. هئي ته اهڙي نه. مان تصور ڪندو وڃي رهيو هوس ۽ ائين ئي پانير ته
 ڄڻ ڪائنات جي شروعات وقت رات ڏينهن کي چئي رهي هئي ته ”مان
 ڪاري آهيان، مون سان پنهنجو رنگ مٽاءُ.“ ڏينهن کيس چئي رهيو هو ته
 ”ڇڱو جو تون ڪاري آهين، سڀ عيب ثواب لڪا پيا اٿئي. منهنجي اڃاڻ
 گهوري! سڀ چڱائي مدائي پڌري ٿيو پوي.“

مهيني کان پوءِ اهو ساڳيو چوڪيدار مون کي رستي تي مليو. هن ٻڌايو
 ته هوءَ ڪالهه بيماريءَ ۾ مري وئي. کيس ٻين مرضن سان گڏ ڪوڙهه به ٿي
 پيو هو ۽ هوءَ نهن کان چوٽيءَ تائين اڇي ٿي وئي هئي. سندس ڪارو رنگ
 مٽجي چڪو هو.

سهڻي سير ۾

اٿڻهن، اونداهي هئي، آسمان تي تارا هڪ ٻئي کي عشق جا اشارا ڪري رهيا هئا. زمين تي تانڊاڻا تاريخيءَ ۾ تمڪيا پئي جيئن ڪنهن نازنين جي ڪاريءَ پوتيءَ تي ستارا، چؤطرف خاموشي هئي. وقتي چڀري جي چيخ يا ڏيڏر جي ڏاڪ روم روم تي کڙا ڪيا. پارو به چوي ته اڄ نه پوان ته ڪڏهن پوان. ڏند پئي تڙڪيا ۽ لونءَ لونءَ پئي ڪانڊاري. لون ۽ لائن مان هوا سوساٽ ٿي ڪيا. رکي رکي بدن مان سيسرات پئي اڀريا. ڪل ڪائناٽ خوابيده هئي. رمتي کان راهه تائين سڀئي ”خوابي دنيا“ جو سيرو سفر ڪري رهيا هئا. ان وقت هيءَ ڪير هئي جا سرديءَ کان بي نياز ۽ پيانڪ سناتي کان بي پرواهه ٻانهون ستيندي ٿي وئي؟ سندس جسي تي هڪ ڪنجرو ۽ جهولدار سٿڻ هئي. پير پاري ۾ بيخ، گهنگرهريالا وار هوا ۾ پريشان، منهن تي آهني ارادي جا آثار. اها ڪير ائين بي دڙڪ گهڙو ڪچ تي کڻي وڃي رهي هئي؟ آه! اها سهڻي هئي. سندس سيني ۾ محبت جا مڇ ٿي پريا، کيس سڀيءَ جي ته سارڻي نه هئي. هوءَ پريان جي پار ڏانهن ٿي وئي.

چڪيءَ تنهن چري ڪئي، جا ڏنس ان ڏهي،

سهڻيءَ کي سيد چوي وڌو قرب ڪهي.

ڪالهه کيس سرتين داب دڙڪا ٿي ڏنا، چي: ”ڌم کي ڏاه پيئي ته

نڙيءَ تي نهن ڏيندءَ.“ پر هيءَ اهڙو سٺي جهڙي پت.

”پرواهه ناهي، ساجن لاءِ سر ويو ته گهوريو.“ هن محبت آميز آواز ۾

ورائيو،

”سرتيون صورت جي، ڏسو ساهڙ چام جي،

سڪ ٿي سمهو ڪينڪي، ڪانڌن پاسي ڪي،

مونهان اڳي، گهڙو سڀ گهڙا ڪشي.

اڄ هوءَ ڦول و قرار کي پاڻي ڏئي رهي هئي. سندس رفتار بجليءَ جيان تيز هئي. من اڇلون ئي ڏنس، اکين جستجو ٿي ڪئي. نيٺ دريا جي ڪناري تي هوءَ برق خرام اچي بيٺي. پيل جا اڌ سڪل پن هوا ۾ ڦڙ ڦڙ ڪندا زمين تي پڪڙي رهيا هئا. ڪار بهر ڪر ڪنيو ڪڙڪا ٿي ڪيا. ڪارا ڪن ۽ وهڪري جو هيٺناڪ هلاچو ڏسي دل دهلجي ويس. پر هوءَ سائينءَ کي سنڀاري گهڙي پئي. گهڙي تي ڪنڌ رکي پريت جا پور پڄائيندي ٿي وئي. سندس وار لڙ ڀر ٿي لڙهيا. سندس چوڙا ٻيڙا دلي تي دلڪش جهٽڪار پيدا ڪري رهيا هئا. آسمان تي ستارن اکيون ٿي چنڀيون، شايد کين تعجب ٿي لڳو ته جتي:

نه ڪو سنڌو سير جو، مڀ نه ملاحن،

پرزو پيدا نه ٿئي تختو منجهان تن

اتي هن نازڪ بدن ڪئن دل جهلي هئي. پر واھ ازل جو انگ! ساڻر جي سير ۾ پيلو پڇي پيو. وٺي ويجاريءَ واکا ڪيا. جي ”موت محبت پاهون، ٽاڪن ٽڪي آهيان.“

ٻيءَ ڀر تي ميهار جون آڱريون بنسريءَ تي رقص ڪري رهيون هيون. سريلو آواز سيني ۾ سيرون ڪندو ٿي ويو. اڃانڪ هن سهڻيءَ جا سڌ سٺيا. پوڻ ست غوطو لڳائي ويجي محبوبڙيءَ کي جهليائين. سهڻي سرت ۾ نه هئي. ميهار کيس هڪ ٻانهن سان ڇاتيءَ کان سوگهو جهلي، ٻيءَ ٻانهن سان پاڻي چيريندو اڳتي وڌيو. پر ٿڪ سندس سنڌ سنڌ چور ڪري ڇڏيو. ان وقت ميهار جون اکيون اشڪبار ۽ ڇپ تبسم ريز هئا. هن سهڻيءَ کي ٻنهي ٻانهن ۾ سامهان جهليو ۽ سندس چپن کي چميائين. پاڻي کيس ٻوڙيندو ٿي ويو پر اهي چپ موت تائين جدا نه ٿيا، شايد موت کان پوءِ به نه.

گهڙي نه گذري ته طوفان زور سان لڳو، درياھ جي ڇاتي ڦوڪجي پئي. بجلي چمڪي ۽ وڃن ور وڌا. بادل زور شور سان گرجيا ۽ آسمان روئي ڏنو.

ڪانڌي ڪنگ ٿياس، وهڻ جنازو سوھڻي،

ڀڳها جي ٻيٽن جا، ڪلها تن ڏنياس،

اکين ملڪ ڏنياس، توءَ من ڪاڍو ميهار ڏي.

نوران

عزيز غور سان ڏسي رهيو هو. ساڳي ڀني ڀني فضا، ساڳيو صاف
ڪمرو، ساڳيو سامان سڙو، رنگ ڍنگ. اٺ ويهه، اڄ وڃ! سڀ ڪجهه
هوبهو ساڳيو هو. ڄڻ وقت کي ان ڪمري ۾ دخل ئي ڪونه هو. ڄڻ ٻه
سال گذريا ئي نه هئا، ڄڻ هو ڪلهه اتان ٿي ويو هو. سندس دل تي ان
ڪمري جي هڪ ياد چتي هئي، هڪ هڪ واقعو تازو هو. ڀتين کي نه
رڳو ڪن هئا پر زبانون به هيون. هو کيس ماضيءَ جي هر هڪ رنگين ڳالهه
ٻڌائي رهيو هو هيون ته هي ساڳيو ڪمرو آهي. جتي تو زندگيءَ جون پياريون
پياريون گهڙيون گذاريون. جتي تنهنجن امنگن ڪر موڙيا، جتي تنهنجي
محبت رابيل جي چڪيءَ وانگر ڦٽي ڦٽي ۽ هٻڪارون ڏنيون. اهو به زمانو هو
جڏهن تون انهيءَ گهٽيءَ مان لڏندو لهندو ايندو هئين. تنهنجا نينڻ جوانيءَ ۽
محبت جي ڪپ ۾ ڀريل هوندا هئا. اڄڻ سان تنهنجون نظرون انهيءَ چائٺ
جي پٺئين پاسي ڇڏي ايندو هئين. چائٺ کان ٿورو اڳتي پڌر ۽ تنهن کان
اڳتي اهو ڪمرو اهو ڪمرو جتي تنهنجا تهڪڙا ۽ اوچنگارون اڃا تائين
گونججي رهيا آهن. جتي هر چيز تنهنجي غم غصي، بيمار پڇتاو، جا داستان
دهرائي رهي آهي. هن چوڌاري نظر ڦيرائي ته کيس ٻه ڪرسيون ۽ ميز نظر نه
آئي. ٻه سال اڳ اهي ڀت جي اوت ۾ رکيون هونديون جتي هو ۽ رضيه هڪ
ٻئي جي آمهون سامهون ويهي ڳالهيون ڪندا هئا. ڳالهيون جن کي معنيٰ نه
مطلب، اڳياڙي نه پڇاڙي، مڪڻ ماکيءَ ۽ مصريءَ، کان مٿيون ڳالهيون، جن
۾ پل پهر اڏامندا ويندا ها، جن ۾ پنهي جي زندگي رلندي ملندي ويندي هئي
۽ هو ائين ڀائيندا هئا ته هو انهيءَ ميز جا ٻه پاسا هئا، هڪ ٻئي جي ويجهو
به، هڪٻئي کان دور به. ”آمي“، عزيز نوران کي سڏيو، ”آمي“ هتان ميز ۽

ڪرسيون ڇو کنيون اٿئي؟“

”ابا،“ نوران جواب ڏنو، ”جڏهن ويهڻ وارا ئي هليا ويا ته اهي

ڪرسيون رکي ڇا ڪندس.“

نوران رضيه جي ماءُ هئي. رنگ جي پوري پني، اڇي اجري ۽ سادي سوڍي هئي. پندرهن سورهين ورهين جي عمر ۾ ئي بيوه ٿي وئي. رضيه ڄائڻي مس ته نوران جو مڙس گذاري ويو. نوران جو مڙس ته نه هو، ويل هو ويل. نوران پندرهن ورهين جي سندس مڙس پنجهٺ جو. سخت چيڙاڪ، ڪڇ فھر، وحشي! هوءَ جڏهن به مڙس جي ڳالهه ڪندي هئي ته روئي ويهندي هئي. غم مان نه پر غصي مان. الاڻي ڇو، رضيه ۽ عزيز جي محبت نوران کي نه اٿرندي هئي. ”ڏس ته سهين روز اهو ناتڪ ٺهي ٿو.“ هوءَ چوندي هئي. ”پرائو پٽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ اڇي ٿو ويهي. اها سس پس چڱي نه آهي. لوڪ آهي ٻوڪ. جنهن کي جيئن وٽندو تيئن هل وجهندو.“ پر هوءَ پاڻ جيڏيءَ، پڙهيل ڳڙهيل ڌيءَ تي زور زبردستي به ڪري ڪانه سگهندي هئي. رضيه جي عمر نوران کان چوڏهن پندرهن سال گهٽ هئي. رضيه جو قد ويو هو پيءُ تي، سو نوران کان ڊگهي لڳندي هئي. شايد ان ڪري نوران هن تي رعب رکي نه سگهندي هئي. ٻيو ته ڪوئي ڌڻي سائين هيس ڪونه جو سمجهائيس ته اسڪول ۾ ته تون سڄيءَ محبت جون ڪهاڻيون پڙهي آئي آهين، پر اڄ ڪلهه سسئي پنهنوءَ وارو زمانو نه آهي. رضيه بلڪل بي پرواه ٿي پئي هئي. هن ڪتابن ۾ پڙهيو هو ته پيار ٻنڌڻن ۾ نه ٻڌبو آهي، دنياوي رسر رواج ٻن دلين جي وچ ۾ ديواريون کڙيون ڪندا آهن پر پيار جهل پل جو نه آهي. ان تي ڪاڻي روڪ ٿوڪ نه آهي. ان وقت هوءَ پاڻ کي سهڻيءَ وانگر سمجهندي هئي، گويا سير ۾ لڙهندي ٿي وئي، جڳ جا لڳ لاڳاپا لاهي پرينءَ جي پار ترندي ٿي وئي ۽ پريان ميهار جي ڪافيءَ جو مٺو آلاپ ٿي آيو. سندس ساري سڌ ٻڌ پلجي ويندي هئي، جن محبت جون هيرون لڳنديون هيون ۽ سندس ننڍا ڪڙا نيٺ کيس رنگين خوابن جي دنيا ۾ وٺي ويندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن هوءَ عزيز کان پڇندي هئي ته ”ڇا اهي سسئي پنهنوءَ، سهڻي ميهار جون ڳالهيون سڄيون آهن؟“ عزيز جون زماني ساز نگاهون مرڪي ڏينديون هيون. الاڻي ائين ڇو آهي ته مرد شاديءَ

جي برخلاف هوندا آهن ۽ عورتون شاديءَ جي فائدي ۾.
 مرد پنور وانگر هوندا آهن ۽ گل گل جو واس وٺي رهندا رهندا آهن ۽
 عورتون چاهينديون آهن..... عورتون الائي ڇا چاهينديون آهن؟ عزيز جي
 دل ۾ ڪائي خوبصورت تشبيه لڪ چپ ڪيڏي رهي هئي، هن پنهنجي گهر ۾
 اڏامندڙ جيتڙا ڏٺا هئا جي مٽيءَ جي ذري ذري ڪري ڪئي ايندا هئا جنهن مان
 هڪڙو ننڍڙو مٽيءَ جو گهر ٺاهيندا هئا. جنهن ۾ پاڻ کي پوري ڇڏيندا هئا.
 سندس ڳوٺ جا ماڻهو انهن جيتڙن کي گهريتڙيون ڪوٺيندا هئا. سڀ عورتن
 گهريتڙيون آهن، عزيز سوچيو هو. هميشه سوچيندو هو ته ڇو نه رضيه به
 نوڪري ڪري مان به نوڪري ڪريان، پنهنجي جي زندگيءَ جون ڪشتيون
 ائين ئي چاندوڪيءَ کي چمنديون روان دوان رهن! هيءَ نوران ساڳيا سڙه
 چوڻي چاهي، هيءَ ائين ڇو ٿي چاهي ته گڏ ٻڌجي گڏ ترچي؟ هر انسان جي
 زندگي الڳ الڳ آهي، هر ڪنهن جي منزل ماڳ جدا جدا آهي، پر انهيءَ لنبي
 سفر ۾ جي به تڪل مسافر ڪنهن ڪڙي تي ملي ويا ۽ چار گهڙيون پيار جي
 ٿڌيءَ چانو ۾ ويهي ڪر ساهيائون ته ان جي اها معنيٰ آهي ڇا ته هو منزل جي
 توڙ تائين گڏ هليا هلن! رضيه ڪنول جي گل جيئن هئي جنهن جون پاڙون
 پختيون هيون، عزيز پاڻيءَ جي لهر جئن، جا ڪنول سان وڌي وڌي لڳندي
 هجي ۽ مٿيون وٺي رهندي رهي.

ان جو مطلب اهو نه آهي ته عزيز جي رضيه سان محبت نه هئي. رضيه
 هن جو روح هئي جنهن کان سواءِ هن دنيا جي هر لطف ۾ هڪ خال هوندو
 هو، جنهن کي دنيا جي ڪائي به مشغولي، مصروفيت، پري نه سگهندي هئي.
 هو صرف اهو اڏامندڙ پڪيڙو هو، جو اڄ هتي سڀان هتي. پيڇري جي پٺڊ ۾
 هن جو رهڻ محال هو. هن جي رضيه سان ايتري محبت هئي ئي ان ڪري جو
 رضيه ٻين وانگر ڪيس شاديءَ جي ڪوڙڪيءَ ۾ قاسائڻ جي ڪوشش نه
 ڪندي هئي. جيتوڻيڪ هوءَ چاهيندي هئي ته عزيز کي جند جان سان
 جڪڙي ڇڏي، عزيز سندس رڳ رڳ جي ويجهو رهي، نظر نظر ۾ مانڌائي
 ڪڏندو رهي.

نوران الائي ڇو عزيز سان نه ٺهندي هئي. اتندي وهندي، عزيز جي گلا
 ڪندي هئي. رضيه کي هن جي خلاف پڙڪائيندي ڳالهائيندي ڳالهائيندي

بگڙي ٽپي ويندي هئي. پوءِ ته جهڙو تنو لوھ. جو آيو سو سيڪ کائي ويو. سندس نظرون ڇميون ڪينديون هيون ۽ هوءَ مرد جي ساري ذات تي پئي چوه چنديندي هئي. عزيز به پيو لنوائيندو هو. ڪڏهن ڏاٺ، ڪڏهن هڏي، ڪڏهن جهڙ، ڪڏهن صفا جهيڙو. هن ڪن کان ٻڌي هن ڪن کان ڪيڏي ڇڏيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته کيس ڏاڍو غصو ايندو هو پر پوءِ ڪجهه سوچي مرڪي ڏيندو هو. ڀلا ويچاري نوران ڪڏهن ڪيو هجي ڪوئي عشقڙو ته ڪل پويس. هڪڙي پيري رضيه ۽ عزيز ڀڙي ڪيو ته سکر براج تي گهمڻ هلنداسين. عزيز سوچي رهيو هو ته تارن پيريءَ راتڙيءَ ۾ پل تي گهمڻ ۾ به ڪوئي لطف هوندو! تڏو تڏو نيرو نيرو پاڻي، تنهن ۾ بجليءَ جي بئين جا پاڇاوان - ندي به تارا تارا، آسمان به تارا تارا نوران هنن جو ارادو ڏسي، مٿي کي پئي ٻڌي، ۽ رضيه کي چيائين ته، ”اڄ رڌڻ ڇڏائڻ جو ڪم تون ڪر.“ عزيز به منت ويسرو ٿي، نوران کي ڏٺو ۽ پوءِ ڪلي وينو. اهڙا سوين واقعا ٿيا جن مان عزيز سمجهي ويو ته نوران جي زندگي ويران بيابان هئي، جتي محبت جي هير ڪڏهن به نه گهلي هئي ۽ هو ڪڏهن به کيس پنهنجي پاسي نه ڪري سگهندو.

پيار جي گهڙين کي پر ٿيندا آهن. عزيز جو سڄو سال انهيءَ ڪمري ۾ گذري ويو. اوچتو کيس ڪراچيءَ مان نوڪريءَ جو حڪم آيو ۽ هو سکر ڇڏي ڪراچيءَ ويندو رهيو. نوران کيس پوئين ڏينهن تائين ليکيو ٿي ڪونه، گويا ڪوئي اجنبي هو. ڪراچيءَ جي تڪڙي تڪڙي، ترجي ترجي زندگي، ڏيک ويڪ، ٺاهه ٺوهه، رنگ ڍنگ، راڳ روپ، ڪيئي يار باش، ڪيئي سهڻيون سرتيون، ڪيئي وندر ورونهه جون جڳهون، ڪيئي روح رهاڻ جون ڳالهڙيون! ڪٿي سکر ڪٿي ڪراچي. هڪ هنڌ زندگي ڪٽليءَ جئن مس چري پري، ٻئي هنڌ باز جيئن اڏامندي وڃي. عزيز رضيه کي ائين وساري وينو جيئن ڪوئي ضروري شئي تڪڙ ۾ وساري ڇڏي. ڪڏهن ڪڏهن رضيه کي خط لکندو هو سو به ڦڪو، الوڻو، ڪجسو! ٻه سال عزيز رضيه کان دور رهيو ۽ جڏهن موٽي آيو تڏهن رضيه جي اسلم سان شادي ٿي چڪي هئي. عزيز رضيه جي شاديءَ کان ڪجهه ڏينهن پوءِ سکر آيو. کيس پاڻ تي ڏاڍو افسوس هو. گويا هو پاڻ وڃائي وينو هو. هو سوچي رهيو هو ته هو خود

پاڻي هو ۽ رضيه ڪنول هئي، پاڻيءَ کان سواءِ ڪنول مرجھائجي وڃي ها، سو اسلم چني ان کي گلدان ۾ رکيو. رضيه عزيز کان سواءِ اڪيلي ۽ اڀاڻڪي ٿي پئي هئي، هن جي زندگي ۾ خال هو جو روز بروز وڌندو ٿي ويو، سندس حسن آب تاب سان چمڪندو هو سندس جواني چشمن جيئن ڦاٽ کائيندي چوندي هئي ته آهي ڪوئي اڃايل جو اچي پياس ٻجھائي. جيسين ڪوئي اڃايل اچي تيسين رضيه کي پنهنجي سونهن جو سارو آب تاب رڄ مثل لڳندو هو. ڏينھون پوءِ عزيز جو عڪس سندس دل ۾ ڇڏو ٿيندو ويو. ڇڏو، ڦڪيرو، ميرانجهڙو، ۽ پوءِ صفا غائب! نيٺ اسلم اچي سندس زندگيءَ جو خال ڀريو. رضيه جو اسلم سان پيار ڪونه هو، صرف ڪشش هئي، ڪشش جا ڪاٺيءَ ۽ پٿر جي گسڻ تي باھ پيدا ڪندي آهي. جيتوڻيڪ پٿر خود نه جلندو آهي. رضيه جي عزيز سان محبت هئي، اسلم سان رفاقت ٿي وئي. سماج جي ٻين پنڌن کان آزاد هوندي به هوءَ شاديءَ جي پنڌن ۾ رضا خوشيءَ ٻڌجي وئي. عزيز دنيا ڏني هئي، انساني فطرت جا گونا گونا پهلو جاچيا هئا ان ڪري هن کي رضيه تي نه افسوس ٿيو نه عجب آيو.

افسوس ته عزيز کي پاڻ تي ٿيو ۽ عجب نوران تي آيو. نوران رضيه جي شادي جي سخت برخلاف هئي. هونءَ ته نوران جن عزيز جا پير ڏيئيندي هئي ۽ کيس بيٺو نه سهندي هئي پر اسلم جي اچڻ شرط هن عزيز جي ساراهه جا ڍڪ ڀرڻ شروع ڪيا. ”عزيز نهايت سٺو آهي، نهايت عمدو آهي. جهڙو پڙهڻ لکڻ جو قابل تهڙو اٿڻ ويهڻ جو لائق! منهنجو ته جن پيٽ ڄاڻو پٽ آهي. مون سان ڏاڍو پيار اٿس. امي امي پيو ڪندو آهي.“ رضيه پئي عزيز جي ڳالهه لٺائيندي، نوران پئي دهرائيندي. رضيه ٿڌو ساھ ڪشي گذريل محبت تي ڦل پڙهي ڇڏيندي، نوران ساھي پئي وري الحمد شروع ڪندي. هوءَ محبت کي لٽي ڇڏيندي، هيءَ پئي کيس ڏيکاريندي ته ڪوڙي ڪڇ تي ماڻڪ پئي مٽين، شادي عادت آهي، محبت عادت نه آهي. شادي پلڻ ٿي ٻڙي، محبت روحن کي ڳنڍيون ٿي ڏئي. ڳنڍيون به ريشم جون، جي چڪيندي نه ڇڄن. شادي دنيا ۾ ضروري نه آهي محبت ضروري آهي. ترس عزيز موٽي ايندو. مون کي پڪ آهي ته هو موٽي ايندو. هن جي روح توسان لائون لڏيون آهن. تون هن کان ڪڏهن به وسري نه ٿي سگهين. چري توڄا

ڏٺو هو. مون عزيز جون اکيون ڏٺيون هيون جڏهن هو توکي ڏسندو هو. گويا سندس تارن تي روح نچندو هو، گويا هن جا چپ تنهنجي محبت جون سرڪيون پريندا هئا. گويا هن جي زندگي تنهنجي محبت ۾ حل ٿي ويندي هئي. مون کي پڪ آهي ته عزيز موتي ايندو، توکي ياد آهي ته مون هڪ طوطو پاليو هو. تون چوندي هئينءَ ته هن جا پر ڪتري ڇڏ ته اڏامي نه وڃي. مون هن جا پر نه ڪتريا. هڪ ڏينهن هو سچ پچ اڏامي ويو. تو چيو ته ڏٺو هن جا پر ڪتري ها ته اڏامي نه وڃي ها. مون چيو ته پاڻهئي موتي ايندو. تو خار ۾ پڇرو ئي پڇي ڇڏيو. هو آيو ۽ پٽڪي پٽڪي موتي ويو.

هي ڪمرو برابر پڇرو آهي، عزيز سوچيو. هن جا پر ڪتري نه هئا پر ان پڇري سان هن جي پرڀت ريجهي وئي هئي. هي پيارو ڪمرو جتي هن زندگيءَ جون پياريون گهڙيون گذاريون آهن! ڪمرو بلڪل ساڳيو هو پر انسان بلڪل بدلجي چڪا هئا. رضيه اها رضيه نه هئي، نوران اها نوران نه هئي. عزيز اهو عزيز نه هو. هن ڪمري ڏانهن ڏسي نوران ڏانهن ڏٺو.

”ابا تون ايترا ڏينهن ڪٿي هئين؟“ نوران چيو. نوران جي اکين ۾ ڳوڙها هئا. عزيز جي چين تي مرڪ هئي. هو دل ۾ چئي رهيو هو، ”نوران، رضيه منهنجي زال نه آهي پر تون سس ضرور آهين....“

پھريون ۽ پويون خط

تپالي لفظ تي هن کي ڏاڍي خار لڳندي هئي. ”تپالي وري پڻهي جو مان پوست مين آهيان.“ جيڪو کيس تپالي ڪوليندو هو تنهن کي هو اهڙي ته رباعي ٻڌائيندو هو جو ڏند چين سان لڳي ويندا هيس. جڏهن به تي ڏينهن ڏاڙهي نه ڪوڙائيندو هو، پگهر ۾ خاڪي وردي ميري تي ويندي هيس، تڪڙو پنڌ ڪري ناسون ڦنڊي وينديون هيس، تڏهن سندس شڪل ڏني هيبت وٺي ويندي هئي. کيس تپال کاتي جي نوڪري ۾ ڏهه سال ٿي ويا ها. هن پنهنجي جواني جو گهڻو چٽڪو ان نوڪريءَ ۾ گذاريو هو. سندس عمر ڪڍي اٺيهه سال هئي ته به غذا جي گهٽتائي، زماني جي بار ۽ نوڪريءَ جي دربري سبب جن ته چاليهن سالن جو لڳندو هو. ويچارو تپالي ته نه نثار پوست مين!

نثار جي دل ۾ هڪ وڏي حسرت هئي. هو سڀني جا خط پڄائي ايندو هو، پر کيس ڪوئي خط نه لکندو هو.

هن جي زندگيءَ ۾ ڪيئي اهڙا موقعا آيا هئا جڏهن خط ڏسي ڪنهن عورت جي منهن تي چانڊوڪي ڊوڙي ويندي هئي. سندس رڳ رڳ ٺري پوندي هئي، جڏهن ماءُ پٽ جي خط کي چمي چشن تي چايو هو، جڏهن زال مرد جي خط کي ڏسي مرڪي هئي ۽ سندس ڳورا ڳورا چپر لفافي تي جهڪي ويندا ها. جن ته لفافي مان ٻاهران ئي خط جو احوال پڙهي رهي هئي. نه رڳو اهو پر ڪيئي غم ۽ غصي، حيرت ۽ حسرت جون تصويرون، جڏهن نڙان پڄائيءَ جي ويڙ جو احوال پڙهي جلي ويندي هئي، جڏهن ڀاءُ ڀاءُ جي صحت يابيءَ جي خبر ٻڌي ناخوش ٿيو هو ڇاڪاڻ ته سندس ملڪيت جو حصو ٿي ويو. نثار شهر جي بهراڙي واري حصي جا خط کڻندو هو ان ڪري جاهل

ڪمي ڪاسبي پڙهائيندا به هن کان ئي ها. هي ٻين کي خط لکي پڙهي ڏيندو ۽ انهن لاءِ خط کڻي ايندو هو پر هنکي ڪنهن خط نه لکيو هو. ڀلا لکيس به ڪير؟ نه هن کي هئي جوءُ نه جاءِ. نه مت نه مائٽ، نه يار نه دوست، نه ڄاڻو نه سڃاڻو.

نثار سڄي عمر ڪنوارو رهيو هو ۽ سوچيندو هو ته جي بابو به ساڳيءَ طرح ڪنوارو رهيو هجي ها ته ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها! هن روز روز جي تڪليف کان ته ڇڻي پوان ها! ٿيلهو ڳچيءَ ۾ وجهي، پيرين پنڌ اس ۽ گس ۾ دربر آهيان. سرڪار کي مار پوي سائیکل به نه ٿي وئي ڏي. پگهار رڳو پنجويهه رپيا! ڏهه سال نوڪري ڪئي اٿم ته به اهو اضافو مليو آهي. ان تي وري پوسٽ ماسٽر جي گهر جي ٺهل ٽڪورا خيرا! پوسٽ ماسٽر جي زال ته سهڻي هئي. جن بهشت مان حور پارسل ٿي آئي هئي. گویا زندگيءَ جي رڃ ۾ اڄ لاهي ڇڏيندي هئي. نثار جڏهن پمپ هلائي سندس گهر جا گهڙا پري ٽڪبو هو، يا سندس ڪٿون چڪيندي پگهرجي ويندو هو، تڏهن هن جي هلڪي لا غرض مرڪ هائو تي ٿڌو ڇنڊو وجهندي هئس. پر اها به ته هڪ عارضي خوشي هئي. بک جو علاج ته نه هئي. بک بچڙي بلا داناءِ ديوانا ڪري

پوسٽ ورڪرس جي اسٽرائيڪ ٿي وئي. هر ڪنهن ٽپاليءَ جي قميص تي ”غريب ٽپالي“ چٽڪي لڳل هئي. نثار آهستي آهستي سڄو معاملو سمجهي ويو هو ۽ ان ۾ روز به روز وڌيڪ دلچسپي وٺڻ لڳو. ڪتي پوسٽ ماسٽر جي زال هن کي ان هل چل ۾ بهري وٺڻ کان منع ڪئي ته به هي نه مڙيو. ٻيا ٽپالي به نثار کي چڙو سر ڏسي کيس منهن ۾ ڏيڻ لڳا. ٻڌي ٻڌي نثار به تقرير ڪرڻ سڪي ويو هو. هفتي کن بعد هن به مجموعي ۾ تقرير ڪئي، ”اسان کي حق ڏنا وڃن. آخر اسان به ته آدمي آهيون، اسان کي به پيٽ پالڻو آهي، ٻار ٻچا آهن، نياڻي سياڻي آهي..... اسانجي پگهار وڌائي وڃي. ڪارڊ تي تڪي مان ٽين پيسي واري تڪلي ڪئي وئي آهي. باقي اسانجي پگهار ڏيڍوئي نه ٿيڻ گهرجي.....“

ٽئين ڏينهن سندس تقرير جو نت اخبار ۾ اچي ويو ۽ ساڳي وقت ڪراچيءَ مان سندس لاءِ خط به آيو.

ڪامريڊ نثار،

اسين توکي پوسٽ مين اسٽرائيڪ ۾ اهڙي جوش خروش سان پهرو وٺڻ لاءِ مبارڪباد ٿا ڏيون. اهڙو چاهه اتساهه مليو ته گهرجون ضرور قبول ڪيون وينديون.....

توهانجو.....

هي پهريون خط آيو هو. هن جو خط ڪنهن ناواقف ساٿيءَ وٽان! ڪنهن دور ديس جي همدردي وٽان! ته ڇا سندس همدردي ۽ همراه ايترو پري پري به هيا؟ هن جي دل خوشيءَ ۾ ڦولي نه سمائي. انهي ئي ڏينهن شام جو ريڊيو تي خبر آئي ته اسٽرائيڪ ختم ٿي وئي ۽ ٺاه ٿيو.

ڪالهه شام جو نثار ٽيڙ کائيندو ٿي هليو. پوسٽ اسٽرائيڪ بند ٿيڻ کان ڏهه پنڊرنهن ڏينهن پوءِ ڪيس ڪنهن ڪوڙي بهاني تي نوڪريءَ مان ڪڍيو ويو هو. هن کي ٻيو ڪوئي به ڪم نه ايندو هو سواءِ خطن پهچائڻ جي. انڪري بيڪار رلندو رهيو. سندس ڪيسي ۾ چار آنا پيا هئا ۽ انهن جو به هن آفيم ورتو هو. ٿوري آفيم کائڻ جي عادت ڪيس پهريون ئي هوندي هئي. پر پوءِ بيڪاريءَ جي حالت ۾ هن زيادهه آفيم کائڻ شروع ڪيو هو. هو نشي جي گهيرتن ۾ لڏندو ۽ مندو اچي پارڪ ۾ ويٺو. ڪيس پنڪيون کائيندو ڏسي هڪ شاهينگ سندس خاڪي ڪوٽ جي ڪيسي ۾ هٿ وڌو ”متان ڪوئي رهيو ڪهيو مٺي آرڊر پيو هجيس،“ هن سوچيو. نثار جي ڪيسي ۾ فقط هڪ ڪارڊ پيو هو جو هن خار ۾ ڪڍيو ۽ ٽڪريون ٽڪريون ڪري ڦاڙي ڦٽي ڪيو. نثار کي اتي ئي نند ڪئي وئي.

صبح جو پنگي پارڪ ۾ بهاري ڏيڻ آيو. نثار کي ڏونڌاڙي چيائينس، ”ٽپالي نوڪريءَ تي نه ويندين ڇا؟“ نثار اڪيون مهيندي چيو، ”ٽپاليءَ جا پٽ! مان پوسٽ مين آهيان. تنهنجو ڇا؟“ سندس اڌ بوتيل اڪيون ڌرتي تي ڪپي ويون. اتي ڪارڊ جا ٽڪرا پياها، هڪ ٽڪري تي ڪامريڊ لکيل هو، ٻئي تي نثار، ٽئين تي پوسٽ مين، چوٿين تي اسٽرائيڪ. پنگي بهاري ڏيڻ شروع ڪئي، ڪارڊ جا ٽڪرا هوا ۾ اڏامن لڳا. ڪوئي ڪيڏانهن ويو نه ڪوئي ڪيڏانهن!

بروچڪي رت

جانو ويو ته هو چوريءَ لاءِ پر پنهنجي چوري ڪرائي آيو. ائينهين اونهاهي هئي. ستارا پنهنجي ننڍڙي دهڪندڙ دل جهلي، اڪيون چنپي جانوءَ کي کات هڻندو ڏسي رهيا هئا. رکي رکي ساوڻ جي ڀنل هوا جا جهلڪا ٿي آيا نه ته سخت گرمي هئي. ڳوٺ وارن مچرن کان چيڻا دکايا ها سو دونهن ۾ ساھ گهٽجي رهيو هو. جانوءَ به پورو موقعو ڳولھيو هو. هن ڪھاڙي پت جي آڏو رکي، لوھ جي ڪلي سان پت کوٽڻ شروع ڪئي. چؤطرف ڇپ چاپ هئي جن ڪائنات يو ۾ دم روڪي هن جي بي خوف هلٽ ڏسي رهي هئي. صرف تڏي جي ”ترل رل، ترل رل“ هوا ۾ لهريون ڪائيندي فضا جي خاموشيءَ کي وڌيڪ گھرو بڻائي رهي هئي. رکي رکي چڀري جي چيخ سناتي جو سينو چيريندي ٿي وئي. هن پت ۾ ماڻهوءَ جي لنگهڻ جيترو ٻر ٺاهي آسمان ڏانهن ڏٺو. وهائو۽ تي نظر ڪري هن سوچيو ته رات جو ٽيون پھر آهي. کوٽيندي کوٽيندي، سندس سارو بدن پگهرجي ويو هو. هن نرڙ تان پگهر اگهي، پت سان ڪھاڙي کڻي چمي ۽ جهڪي ٻر مان اندر ويو. اندر ڪوئيءَ ٻر گھور انڌيرو هو ۽ دوزخ جي مونجهه. پٽڪي جي ڪنڊ مان ماچيس چوڙي هن تبلي ٻاري، ساري ڪوئيءَ ۾ فقط هڪ ڪٽ پئي هئي. ٻه دلا ڪنڊ ۾ رکيا ها، پت تي هڪ ڪٽيل ڪھاڙي ٿي لٽڪي ۽ سامهون ٻيءَ پت کي هڪ دري هئي جنهن کي ڪلف لڳل هو. اڳت مان چاڀين جو چلو چوڙي هن ڪنجيون ڪلف کي لڳايون. ڪلف کولي هن ٻي تبلي ٻاري. دريءَ جي مٿين تختي تي قرآن مجيد رکيل هو، وچين تي پنج ڇهه لتا، ۽ هيٺين تختي تي هڪڙو ڪني ڀڳل چينيءَ جو ڪوپ، هڪ ماڪيءَ جي شيشي، هڪ ڪاشيءَ جو پيالو. جانو دهقائين جو چڱيءَ طرح واقف هو ۽ چوريءَ جي

آزمودي کيس سيڪاريو هو ته ڪٿي ڪٿي پيسو ڏوڪڙ ڳولھجي. سو هن قرآن مجيد جا پنا اثلائڻ شروع ڪيا. وچ مان کيس ڏهن جا اٺ نوٽ مليا. ”شڪر آهي“ هن دل ۾ چيو، ”موليٰ محنت ڪنهنجي نه وڃائي.“ ايتري ۾ زالائي رڙائي، ”ابا چور، چور، چورا“ جانو ڪهاڙيءَ ۾ هٿ وجهي ڏانهن ڀڳو. وچ ۾ سندس گوڏي سان ڪٽ لڳي ۽ ٿاهو کائي وڃي پٽ سان لڳو ۽ اڃا پاڻ سنڀالي هليو ئي مس ته دلي تي ٿاهو کاڌائين ۽ وڃي ڌرتيءَ تي ٽهڪو ڪيائين. دلي مان پاڻي هارجي سندس ڪپڙا ڀڄائي ڇڏيا. پر ساهه جي پوءِ ڪري هو جلدي اٿي کڙو ٿيو ۽ ٻر مان اڃا نڪتو مس ته نڪاءِ تي ويس مٿي تي لوڙهه. بس پوءِ ته هن کي ڪا سرت نه رهي.

جانو هوش ۾ آيو ته پاڻي وٺ سان ٻڌو ڏٺائين. سندس ٻانهون ۽ تنگيون ايترو جڪڙي ٻڏيون ويون هيون جو هن پٺيو ته رسيون ماس ۾ پيهي رهيون آهن. مٿي ۾ به ڏاڍو سور ٿي ٿيس. هن آڏيءَ اک سان سامهون ڏٺو. پٽ تي لائين تنگي پئي هئي ۽ چوڌاري پاڇا نچي ٿي رهيا هيا ڄڻ جنڙين تي اک ٻوٽ ڪيڏي. ٻڌر ۾ پنج ڇهه ڪتون پيون هيون جن تي اٺ ڏهه ماڻهو ويٺا هئا. ٿورو پريان ڪاٺ جي ڪلي سان ٻه ڏاند ۽ ٽي مينهنون ٻڏيون پيون هيون ۽ وچ تي چيڻا ڊڪي دونهن ڪري رهيا هئا. دونهن جا ڪارا بادل پوٽ بڻجي اڏامي رهيا هئا. ”بس، ڊيلان رڙ نه ڪري ها ته چور وڃي گهر خوش ٿي ها،“ هڪڙي ڪٽ تان چيو.

ٻئي کيس سر ملائيندي چيو ته، ”شابس اٿس جو جاڳي پئي، اسان ته کونگهرا پئي هنيا، اها ئي خبر نه هئي ته گهر ٿو ڦرجي.“
 ٽئين ڪٽ تان اٿي چيو، ”ادي ڊيلان! هاڻي رات جو ٻيو پهريو آهي، ننڊ ته هونءِ ئي نه ايندي. تون راڻو ڳاءُ ته مان نڙ ٿو وڃيان ۽ ٻيا سڀ جهمر وجهن.“

سڀني چيو ته ”بيلي، ڳالهه ته واهه جي ڪئي اٿي.“ پوءِ ته چئن چئن جون ٻه ٽوليون ٿي ويون، هڪ ٽوليءَ ۾ چار مرد هيا ۽ ٻيءَ ٽوليءَ ۾ چار زالون. ڊيلان لائين پٽ تان لاهي ڪٽ جي پائي ۾ تنگي ۽ پوءِ پٽ تي ويهي مانڏائي ڳائڻ لڳي.

”ڪٿين ڪر موزيا، ٿيڙو آيا ٿيئي آ... آ... آ، راڻو رات نه آيو، ويل

ٿري ويئي.

جانوءَ محسوس ڪيو ته آواز ڪائنات جي رڳ رڳ ڦڙ ڪائيندو نڪري ويو، هر هڪ جي بدن مان سيسرات اُڀري ويا؛ رات جو روح جهومڻ لڳو؛ ستارا وجد ۾ اچي رقص ڪرڻ لڳا. ڪيترو نه مياڻج هيو ان الا آ آ ۾، ڪيترو نه تائير! ڄڻ ڪوئي ڪنڌ تي ٽڌي کاتي وهائي رهيو هو، ڄڻ رڳ رڳ ۾ مٺي زهر دورو ڪندي ٿي ويئي.

”الا آ آ مونڪي ڏن ڏيئي ٿي ٿي ٿي.“ بس حد ٿي چڪي! ڄڻ باهه ۽ پاڻيءَ جون لهرون ڳلي ملي ويون، ڄڻ زمين آسمان آواز جي لس لبت ۾ ٻڌي ويا. ويتر جو نڙ وڳو ته ساري سرشتي ڳونجي اُٿي، درخت جهولڻ لڳا، ڏاند پيچ لوڏڻ لڳا. حسن خود هڪ راڳ آهي ۽ راڳ خود هڪ حسن جو جلوو آهي. جي پئي گڏ ٿيا ته جڳ تي طلسمي چار وڇائجي ويندو، انسان رت ۽ ماس جو پتلو نه رهندو پر هڪ نفيس، اعليٰ هستي ۾ پيسبو ويندو، سندس روح ڦهلجندو ويندو ۽ هو پاڻڪي ڪائنات کان وڏو ڀائيندو. بي انت، اتاهه، اونهو! ڊيلان به لالئين جي روشنيءَ ۾ ڄڻ بهشت جي حور ٿي لڳي. ممل جي چوليءَ مان سندس ڇاتي ڦڪيءَ روشنيءَ ۾ ٿي بڪي. سندس پيريل ڪٽڪ رنگ ڳل، ڪتابي جهرو، ڳورا چير- سڀني ملي غضب جي ڪشش ٿي پيدا ڪئي. جانوءَ کان ڄڻ پنهنجو ڌڪ ته وسري ويو هو. هن جو روح پنهي ٽولين سان جهمر هڻي رهيو هو. ڪيئن نه هنن هٿ ملائي ڇڏي ٿي ڏنا! سڄو وايو منڊل حسن، راڳ، ناچ ۾ گهوٽجي ويو هو. سندس انگ انگ مان خوشي ٿي بڪي. جڏهن راڳ بند ٿيو ته جانوءَ محسوس ڪيو ته ڊيلان جي سونهن، هن جو آواز آس پاس ڇانئجي چڪو هو. ڄڻ بتيءَ جي چر اڏامي چئي رهي هئي. ”ڊيلان“ ڄڻ چندون هوا ۾ ڦڙ ڦڙ ڪندو پڪاري رهيو هو، ”ڊيلان.“ ڄڻ درخت، جانور، جهوپڙيون، ڪتون سڀ ڳائي رهيون هيون، ”ڊيلان.“ جانوءَ جي دل به ساڳيو سر آلاپي رهي هئي، ”ڊيلان.“

آهستي آهستي رات جون ڪاريون گهرايون ڇڊيون ٿينديون ويون ۽ اونداهه جي سيني ۾ گهاءَ ڪري ڦڪو سوجهرو نڪتو. پڪي پڪڻ وٺڻ تي لاتيون لٽوڻ لڳا ۽ هليون آسمان ۾ چيخون ڪنديون اڏريون. ڍورن جون گهنڊيون وڃڻ لڳيون ۽ هر ڪو مال چارڻ نڪتو. جانو هيئر پنهنجو خيال

ڪرڻ لڳو. هن ڪيئي ڀيرا چوري ڪئي هئي پر اهڙو چوڪيو ڪڏهن به نه ڦاٿو هو. هن ڪيئي ڀيرا مينهنون چورايون هيون ۽ راتو واهي کين درياھ ۾ لائو هٽائين. پاڻ مينهن جي پڇ ڪي چنڀڙي پيو هو ۽ مينهن جي ٽپي تي ڏني ته هن کيس پنيءَ ۾ سونٺو ٿي هنيو. ڪيئي ڀيرا هن رستي تي ڏينهن ڏٺي جو ڦر ڪئي هئي ۽ گاڏيءَ وارن کي پتڪي سان ٻڌي سندن مال کڻي ويو هو. هن کي پنهنجي ڪهاڙيءَ ۽ ٻانهن جي ٻل تي ناز هو. پر ائين راتيون چور جون ته ٽيهن رات ساڌ جي به آهي. ضرور صبح جو هو کيس ٿاڻي تي وڃي ڏيندا ۽ پوءِ ئي سال ٿيڻ.

سو جهرو وڌندو ٿي ويو ۽ سج جا پهريان ڪرڻا ڪڪ پن تي ائين پيا جيئن ٻار ننڊ ۾ مرڪي ڏئي. جهرڪيون، چون چون ڪري مٿو کائي ويون. هڪ هڪ ٿي سارو ڳوٺ جانوءَ جي چوڌاري مڙي ويو. پوءِ ته جيترا وات اوتريون باتيون. جانوءَ به بيهوش محض جو مڪر ڪيو. هڪڙي چيو ته، ”ٻيلي بروج پاءُ آهي ڇڏي ڏيوس.“

ٻئي چيو ته ”هوش ۾ اچي ته حال احوال وٺي ڇڏي ڏيونس.“

ٽئين چيو ته ”چور ٻڌو پلو آهي؛ يڪدم ٿاڻي تي اطلاع ڏيو.“

چوٿين چيو ته، ”مري ته نه ويو آهي، ائين وڃ چو ٿري وٺي اٿس.“

نيٺ هنن اهو فيصلو ڪيو ته ڀلي هوش ۾ اچي. پوءِ ڏٺو ويندو. پوءِ سڀ ٿڙي پڪڙي ويا. ڪي مال چارڻ نڪري ويا، ڪي کيٽ تي هليا ويا ۽ ڪن شهر لاءِ گاڏيون ٻڌيون. گهر مان ٻيون زالون به سودو وٺڻ يا گاهه ڪرڻ نڪري ويون ۽ باقي ديوان ۽ هڪ ننڍي چوڪري وڃي بچيون. ديوان ڏڏو لولوڙي رهي هئي. چاڏي پيرن ۾ جهلي هن مانڌاڻي تي هلايو. جانوءَ چچيون اکيون ڪري هن کي ڏٺو. مانڌاڻي هلائڻ مهل هن جي ڇاتي ڇڻ چولي مان ڦاٽي رهي هئي.

”عورت جي سونهن آهي به ڇاتيءَ ۾.“ جانوءَ سوچيو، ”اهي به وڏا مڪڻ جا ڇاڻا!“ هن جي ڏاڍي دل ٿي ته ديوان کي پڇائي وڃان. وڃي جيڪب آباد ڪيڏانس. هونءَ ته جانو شاديءَ جي سخت برخلاف هوندو هو. تنهنڪري هو ڪنهن ماهيڙياڻي يا بروڇياڻي سان مهينو ڪن پريت جو پيچ پائيندو هو ۽ پوءِ نوان ڏينهن، نوان ڏينهن! پر اڄ هن پهريون دفعو چاهيو ته

شادي ڪريان، ڊيلان سان. ڊيلان سندس بدن کي ته نه پر دل کي به ٻڌي
چڏيو هو. هن ڪجهه سوچي چيو، ”ڊيلان، پڪڙايو ته سهين، پر هاڻي
پاڻيءَ ڍڪ ته ڏي.“

ڊيلان چرڪ ڀري منڊيٽرو چڏي ڏنو ۽ هن ڏانهن ڏٺائين. جانوءَ جي
ويڪري ڇاتي، بختا ڪلها، سانورو منهن، گهنڊيدار وار- سڀ جن نئين سر
ڏٺائين ۽ پوءِ پاڻيءَ جو ڪوزو ڀري وڃي هن کي پيارڻ لڳي. جانوءَ جا هٿ
بتل ها سو ويجهو وڃي ڊيلان پنهنجن هٿن سان سندس وات اڳيان ڪوزو
جهليو هو. هو به به ڍڪ پي ڊيلان سان اکيون ملائي رهيو هو. نيٺ ڊيلان
ڪڪ تي چيس ته: ”پئين ته چڱيءَ طرح پيءُ نه ته مان وڃانءِ تي.“ جانوءَ
ڪو به جواب ڪونه ڏنو بس رڳو ايترو چيو، ”خوش هجين.“ ڊيلان کي
اهڙي خار آئي جو جيڪر ڪوزو ٻوٽ تي نڪاءُ ڪرائيس ها، پر پوءِ الائي
چو ماٿ ڪري اچي ڏڌ و لوڙڻ ويني.

”هڪڙي ست ته ڪا راڻي جي ٻي به ٻڌاءِ.“ جانوءَ هن کي چيڙيندي چيو.

”چو، بابيهن جي نوڪريائي آهيان ڇا؟“ ڊيلان خار کائي چيو.

جانوءَ مرڪندي جواب ڏنو، ”سائين، مان تنهنجي بابي جو نوڪر،

جيئن چئين؟“

ڊيلان ماٿ ڪري ڏڌ جي چاڏيءَ مان مڪڻ ڪڍيو ۽ پوءِ مڪڻ مانيءَ تي
رکي جانوءَ وٽ کڻي آئي ۽ چوڻ لڳي ته، ”بڪ بڪ نه ڪر. تون جيستائين جيل
وڃين تيستائين سانجو مهمان آهين. ٻئي هنڌ هجين ته جيڪر ڏند ڀڃي وجهانءِ.“

جانوءَ صرف سندس چاڻيءَ ڏانهن گهوري تهڪ ڏنو. گرهه گرهه ڪري
ڊيلان هنڪي ڪارائي رهي هئي ۽ هو خاموشيءَ سان کائي رهيو هو. هن سوچيو
ٿي ته جي ڊيلان منهنجي زال هجي ها ۽ مان چوري ڪري رات جو موٽان ها
هوءَ راڻو ڳائي ها ته ڪهڙو نه مزو ٿئي ها! ڊيلان هن جو نڊر، اٿل نمونو
ڏسي رهي هئي ۽ دل ئي دل ٻر خوش ٿي رهي هئي ته هن سندس راڳ ٻڌو هو.
ماني ڪارائي ڊيلان چولي سان هن جا چپ اگهيا.

جانوءَ بي خيالو پڇيو، ”ڊيلان، تنهنجي پيءُ کي ٻني گهڻي آهي؟“

ڊيلان جواب ڏنو، ”ويهه ايڪڙ منهنجي پيءُ جي، ڏهه چاچي کي.“

”۽ جوڙا؟“

ديلان جواب ڏنو، ”ٻه جوڙا سانڪي، هڪ چاچي کي، هڪ گوءَ جو ڏاند.“
 جانوءَ ڪجهه سوچي چيو، ”پوءِ ته توهان آسودا چٽيا. توهان ۾
 پروچڪي رت ٿڌي ٿي ويئي هوندي. هاڻي ته هٿ وائڻي وانگر صرف پيسي
 جا پٽ ٿي پيا هوندا.“

ديلان نفرت مان ڏانهنس ڏسي چيو، ”وري بڪين ٿو. تون وري ڪهڙو
 وڏو پروچ آهين؟“

هن گهڙي کن ڏانهنس ڏسي چيو، ”ديلان تون مونسان پڄي
 هلنديءَ؟“

ديلان سوال ٻڌي وائڙي ٿي ويئي پر پوءِ ڪجهه سوچي چيائينس،
 ”سوئر! ڪو شرم به اٿئي يا نه؟ جي اهڙي اٿي ته پوک ڪري چار پنج سو
 ڪماءَ ۽ پوءِ منهنجي پيءُ کان سگ وٺ. مان هن جي هٿ وس آهيان. جنهن
 سان وٽيس تنهن سان نڪاح وجهائي. هاڻ وٺ، مان تنهنجيون رسيون
 چوڙيان ٿي.“ ائين چئي هن جانوءَ جون رسيون چوڙيون.

جانو پهريون ته هڪو ٻڪو ٿي ويو پر پوءِ ڪجهه سوچي چيائينس ته
 ”ديلان پروچ ۽ پوک! پروچ ڪهڙو جو چوري نه ڪري! پروچ ۽ چار پنج
 سو ميڙي! چري اسان لاءِ هڪ ڪهاڙي، هڪ کات هٿڻ جي ڪلي، هڪ پلي
 گهوڙي ۽ هڪ تو پارو محبوب ڪافي آهي. آءُ ته مان توکي جيڪب آباد
 پڄائي هلاڻ.“

ديلان ڪنڌ ڏوٽي پوئتي هڻي وئي هن ۾ پروچڪي رت سرد ٿي چڪي
 هئي پريان ڪجهه گوڙ آيو ۽ جانو تپ ڏئي پڳو چور جي دل چور ٿي چڪي
 هئي پر چور سخت ڊڄڻو هو؛ هن ۾ پروچڪي رت سرد ٿي چڪي هئي.

هڪ شمع به پروانا

پرہ باڪون ڪڍيون، ابا بيل اڏاڻا، هوا تڏيري ۽ ڪيف آور هئي. ڪنهن مولسري جي درخت تان ڪوئيل جي دلخراش ڪوڪ ٿي آئي. شاهي سڙڪ جي ٻنهي پاسن تي جوئر ۽ ٻاجهري جا چؤنڪ ڪنهن خوبصورت رقا ص جيان هوا ۾ لڏي لمي رهيا هئا. شهزادو سليم پنهنجي گردن فراخ گهوڙي تي رکي غبار کي چيريندو ٿي ويو. سندس سيني ۾ جذبات جو محشر بيا هو. ”آه، مهرا“ هن هڪ سرد ساه ڪيو ۽ سندس اکيون نمناڪ ٿي ويون.

هو پڪو حسن پرست ۽ عاشق مزاج هو. شهنشاهه اڪبر جي مرضي هئي ته هو ڪنهن زلف مشڪبار جي دام ۾ نه ڦاسي، ڪنهن آهو چشم جي ديد سان خريد نه ٿئي، ڪنهن پستو - لب جي چشڪي تي چريو نه ٿئي، چو ته نيٺ تخت ۽ تاج جو بار سندس ڪلهن تي پوڻو هو. هن (اڪبر) گهڻي مٿا ڪٽ ڪئي، داڀ دڙڪا ڏنا، هيلو وسيلو هلايا پر پرڻ ۾ پاڻي ڪئن ٿڪي! سليم پيءُ جون نصيحتون ۽ گوشماليون لنوائِي گنوائِي ڇڏيندو هو. پر اڪبر به اڳيان اڪ جي ماکي نه هو، هڪ طرف مهرالنساء جي شاديءَ جو انتظام ڪيائين، ٻئي طرف انارڪليءَ کي شهزادي سان ملاقات کان منع ڪيائين.

اڄ سندس حڪم مطابق سليم لاهور وڃي رهيو هو. ڪڏهن ڪڏهن اڪبر به سليم وٽ پيرو پريندو هو ۽ کيس سندس ذميواريون محسوس ڪرائيندو هو. پر هو پريت - پياسي، چڪور جيان ڪنهن چنڊ تي چريو هو، سو ڪٿي تو گوش ڏي. لاچار اڪبر کيس نظر بند رکيو. ڪوبه اجنبي وٽس وڃي نه ٿي سگهيو. ليڪن مهرالنساء جي زلف جي زنجير کيس قرب ۾ اهڙو قابو ڪيو هو جو هوءُ کانئس هڪ پل به نه ٿي وسري. ڀلا وسري به ڪيئن!

ڪڏهن ڪڏهن سليم جي بي تاب دل ۾ انارڪليءَ جي الفت جي ياد به ڇٽنگ جيان تڙٽي، وسامي ويندي هئي. ڀنڀور جيان هڪ گل جي واس کي ڇڏي، ٻئي جي محبت ۾ مست هو، ليڪن بعضي بعضي ان اڳئين گل جي بوءِ؛ وفا جي ياد؛ سندس بي خياليءَ جي بادلن ۾ غائب ٿي ويندي هئي.

عورت جو پيار ته پٿر تي ليڪ آهي. انارڪليءَ کي خبر هئي ته سليم ٻيءَ ڪنهن جي تير نظر جو شڪار ٿي چڪو آهي، پر پوءِ به ڪهڙي نه فراخدلي! ڪهڙي نه خود قرباني! ڪهڙو نه اجهل عشق! جو هنجي اندر ۾ عشق جي آڱ اجهامڻ بدران، پڙڪندي رهي.

شمع هڪ هئي، پروانا به. مهرانساءءَ جي به صبح سانجهيءَ مرغوب محويت هوندي هئي سليم جي ياد. تارا تڪيندي راتيون وهائيندي هئي. ”ڪڏهن ته منهنجي قسمت جو ستارو به ڇمڪندو، نه سدا سنئين نه ڏنگي ڏينهن،“ اها آس، اها اميد سندس زندگيءَ جو جهلو ۽ آسرو هئي. شهزادي کان سواءِ خورشيد صبح هن لاءِ خورشيد قيامت هئي. آتنيهن- اونداهي هئي. مهرانساءءَ سليم جي ياد جي لهرن ۾ لڙهي رهي هئي. سندس اکين اڳيان اونداهو آئيندو جست خيز ڪري رهيو هو. بي تابي ۽ بي خوابي ست ڏني، اتي رغو لڪيائين.

پرڻ،

ساوڻ- رت آئي، آسمان آگيو، بجلي ڇمڪي، بادل برسيا، پر تو ورت جي وائي نه واري. ڇا سڀئي واعدو وساري ڇڏي؟ تو سوا ”نه ڪو مزو موت نه ڪو جيئڻ ۾ ئي جس،“ ڇا هن نذر نمائڻءَ کي پنهنجي نجهري پناه جو پاند نه ڏين! من ڪا مهر پويئي جو ناتر کي نوازين. ٻيو ڇا لکانءِ! لکن لڙڪ نه ڏين، ڪريون پون قلمر تي.

تنهنجي مهر

ڀنڀور کي جو اتي نماز پڙهيائين، سليم لاءِ دعا گهريائين. انارڪلي جنهن سان پرڻ جو ڀڳهه پيل هوس، تنهن کي گهراڻي رغو ڏنائين ۽ تاڪيد ڪيائين ته ڪيئن به من گهريئي محبوب کان پرڻ جو پيغام آڻي ڏي. هن کي ڪهڙي خبر ته انارڪلي به ساڳي شعلي جي دل سوخته هئي.

شھزادو سليم تنبوء جي در وٽ ڪانءَ جي ڪان ڪان ٻڌي رهيو هو. شايد، ”ڪانگ لئوي مٺي لات، منهنجا سڄڻ اجهي آيا،“ جي مضراب سندس دل جي ساز کي ڇيڙي رهي هئي. اڃانڪ ڪيس انارڪلي نظر آئي. برهه جي باهه پڙڪو ڪاڌو، ٻنهي جي ڳلن تي ڳوڙها اچي ويا. نيٺ، ”حڪايت بود بي پايان، بخاموشي ادا ڪردم،“ انارڪليءَ آستين مان رڦعو ڪڍيو. اوچتو سليم جي گردن ۾ هڪ مضبوط پنڄو کڻي ويو. هن ڪنڌ ورايو ته اڪبر کي ڏٺائين.

شهنشاهه غصه آميز نگاهه سان انارڪلي جي رڦعي ڏانهن ٻيو هٿ وڌايو. انارڪليءَ هٿ ۾ رڦعو پڪوڙي پري ٿي وئي. ”بيوقوف! هڪ ته منهنجي حڪم جي عدولي ڪئي اٿي،“ اڪبر شعل نشان آواز ۾ چيو، ”ٻيو هيءُ گستاخي!“ هو انارڪليءَ ڏانهن وڌيو جيئن ڪانئس ڪسي پر هوءَ ته جهڙپ سان خط ڳهني وئي. اڪبر تپي لوهه ٿي ويو، تازي وڄايائين ٻن چوڪيدارن اچي ڪورنش ڪئي. ”هن کي نظر بند رکو.“ اڪبر کين چئي سليم ڏانهن ڏٺو ”اڄ جو اڃ دهلي ڏانهن ڪوڇ ڪر.“

”جي قبل!“ سليم گلو گير آواز ۾ چيو. تنبوءَ ۾ پيشاني تي هٿ رکي انارڪلي مستقبل تي غور ڪري رهي هئي. بيڪسيءَ جي بادلن ۾ ڪا واهر جي وچ جي جهلڪ نظر نه آيس. دل ۾ دهرائائين ٿي ته خط جو احوال هرگز افشا نه ڪندس، جي ساجن لاءِ سر ويو ته گهوريو. اوچتو پيرن جو ڪڙڪو ٻڌائين. منهن مٿي ڪيائين ته شهنشاهه بيٺو هو. ”خط ۾ ڇا ڪليل هو؟ ٻڌائين ٿي يا جيئري پوراينءَ.“

سر جو سودو هو، پر:

سينم من از حرور عشق آتش فشان
 اي مبارڪ از جهنم من چراترسم هنوز
 پيا، لاءِ جيا ويو ته ڇا ٿيو! بادشاهه جي رعب دار ۽ حشمت ناک
 چهري جو ڪو اثر نه ٿيس، انارڪليءَ نابري واري.
 رات جو هڪ جذبات جو طوفان سندس سورن- سٽي سيني ۾ اڀريو.
 سندس زندگيءَ جي نوڙين ڇڳل ناو المر جي اجهڳ لهرن ۾ ٻڌي تري
 ماندائي رهي هئي.

” ڪاش مان به هڪ شهزادي هجان ها!“ هن هڪ مسرت آميز آواز ۾ جهونگارڻو. ” پوءِ اهو ئي اڪبر مون کي نهنن چوڻ ۾ ڦوليو نه سمائجي ها.“ سندس دل زور سان دھڪي رهي هئي. پاسا بدلائيندي اک لڳي ويس.

ٻئي ڏينهن مزور انارڪليءَ کي ديوار ۾ پوري رهيا هئا. جڏهن ڳچيءَ تائين سرون آيس تڏهن ڪوتوال ڪانئس پڇيو ” ڪا آخري آرزو اٿيئي؟“

” ها!“ هن هڪ سرد ساهه ڪنيو. ” هڪوار سليم کي ڏسان.“ به ڳوڙها سندس ڳلن تان ڳڙي مٽيءَ ۾ ملي ويا.

شاهي محلات ۾ سليم ايراني ڦالين تي دنيا ۽ ماڻهيا کان بيخبر ويٺو هو. هڪ صراحي دار گردن وارو ساقي کيس پيالي تي پيالو پياري رهيو هو. مجمر ۾ شمع تي جلي. به پروانا پرڙا ڦڙڪائيندا ان تي لامارا ڏين لڳا. هڪ نينهن- ننگ پرائو جهڙپ ڏيئي، ڪنڙاڻيون کوهي، اچي سليم جي پيرن وٽ ڪريو.

اي مرغ سحر عشق ز پروانه بيا موز،
 ڪان سوخته را جان شد و آواز نيامد.

(۱) منهن جو سڀنيو عشق جي گرميءَ سان جوالا وانگر ٿي ويو آهي.

اي مبارڪ! مان هاڻ جهنر کان چاچي لاءِ ڊڄان.

نوٽ: هي شعر مبارڪ جو آهي. هونءَ شيخ اياز کي پارسيءَ تي عبور هو ۽ مئٽرڪ کان اڳ فارسي شاعري ڪندو. ان وقت بامبي يونيورسٽيءَ مان فارسيءَ ۾ پهريون نمبر آيو هو. جنهن تي مدار رکي ڪراچيءَ ۾ تعليم لاءِ داخلا وٺي سگهيو هو. انڪري ٿي سگهي ٿو ته هي شعر سندس لکيل هجن يا ڪنهن ٻئي جا هجن، چئي نه ٿو سگهجي. ستار

(۲) اي پرهه جا پڪي، پيار پتنگ کان سک،

هو سڙي جان ڏني پر هن دانهن نه ڪئي.

هي هاري!

”منهن جو انگ انگ ڏکي رهيو آهي، منهنجو روح ڇيڇلائي رهيو آهي، منهنجي بدن تي اڃا نشان آهن. گهرا گهرا، ڪارا ڪارا نشان! مونکي ڦٽڪا لڳايا ويا! ڇو؟ مون ڪهڙو ڏوھ ڪيو هو؟ پنهنجا ننگ بچايا. انڪري. پنهنجي نڪ تي مر نه لاتي انڪري! آخر منهنجو گناه ڪهڙو هو؟ ٻه ڌڙيون ڪاموري ڪڙي جون، ٻه ڌڙيون ڪارائي ڪمدار جون، ٻه ڌڙيون پير فقير جون، مطلب ته مٿان منو ته لاهي ويو زميندار، باقي ڌڙو بٽئي جو ڍونگ رچائي وينا آهن. ساري خريف بيگر به وهياسين، وڏيري جي اوطاق جي چنڊ ڦوڪ ڪئي سين، ڪاٺيون پڇايون سين، مارڪيٽ تائين ان ڍوئي ڏنوسين. پوءِ به نه پلال جو پورو حصو مليو نه حساب ۾ گهٽائي ٿي. ان هوندي به زهر جو ڍڪ پري ٻڙڪ نه باقي، چڻ زبان نه هئي. ڪنهن ڏاند کي چڻ ٻوٽاڙي ٻڏي ڇڏي هئي. پر اسين به ته آخر انسان آهيون. رت ست ڏينداسين، پيٽ کي پٽيون ٻڌنداسين، رکي سڪي تي راضي رهنداسين پر غيرت ته نه وڪشنداسين. ٻنيءَ ونيءَ تي سر ويندو آهي. آخر هر ڪنهن کي پنهنجي ماءُ پيڻ آهي. وڏيرو ته اسان لاءِ ابو امڙ آهي! هو ڪيئن اسانجي ننگ ۾ اڪيون رکي! هو ته اسانجي پشت پناه آهي، هو ڪيئن اسانجي شرمر ۾ هٿ وجهي!

”منهنجي ڀل چڪ اها هئي جو مون وڏيري ڪريم بخش کي چيو ته اهي نياپا سنيها منهنجي زال ڏي نه موڪلي. اسين ٻروچ آهيون ۽ اهڙين ڳالهين مان نه ڄاڻون. بس پوءِ ته قيامت اچي ويئي، وڏيري لڦنگا ڇيڙي ڏنا. منهنجي زال جتي ٿي وئي تتي هو کيس ستائي رهيا ها. هن جي پٺيان ڪن تي هٿ رکي ڏوهيڙا ٿي چيائون. هن کي خواهه مخواهه طعنا تنڪا ٿي هنيائون. مون وڏيري کي ميڙ منت، آزي نيزاري ڪئي پر هو نه رهيو. اٽلو منهنجو ڏاند

سندس چرچ تي چوري ٿي ويو. غريب ماڻهو! روز رپيو ڏيڍ پاڙو لڳندو هو. هاڻي هڪ ڏاند سان ڪم ڪيئن هلي.

”ڪيئي دفعا پاند ڳچيءَ پاتو، قرآن مصحف ڏنا، پر هو ٿو مڙي! گهڙو ڀرجي ڀرجي نيٺ چلڪي. منهنجي به صبر جي حد ٿي چڪي هئي. ٽيون ڏينهن مان لوڙهه ڪشي سندس اوطاق تي ويس. چير ته يا هيڏي يا هوڏي. منهنجو اهو ڏوهه هو ته مون هن کي غصي ۾ بدشد ڳالهائيندو پر تون ئي چئ ته ان ۾ منهنجو سچ بچ ڏوهه هيو؟ آخر مان به ته انسان آهيان. گهڙي تي به گهڻي تڪليف رکي آهي ته گوهي ڪندو آهي. بس پوءِ ته صوبيدار صاحب نڪ ۾ دم ڪيو. منهنجي ڪنهن به نه ٻڌي. شاهد به وڌيري جا، سرڪار به وڌيري جي، پوليس جو خرچ پڪو به وڌيري جو. اسانجو الله! پر جڏهن مونکي ڦٽڪا ٿي لڳا تڏهن ته شايد الله کي به رحم نه آيو!“

صالح جي ڳالهه ٻڌي منهنجي دل ڀرجي آئي. مون کيس آت ڏيندي چيو ته ”اهو وقت دور نه آهي جڏهن نه زميندار رهندو نه ظلم! گهڙو ڀرجي چڪو آهي رڳو چلڪن جي دير آهي.“

صالح مرڪي ڏنو. گهڙو چلڪندو ته ڇا ڪا ٻوڏ آئيندو! صالح پنهنجي گهر هليو ويو. رات جو پهريون ڀيرو هو. ساري عمر ڪوٽ تي اوندو ڇانئجي چڪي هئي. آسمان ۾ اڻ ڳڻت تارا ٽمڪي رهيا ها. انسان جي دل جا زخم شايد انهن تارن کان زياده ها. هن جي چوٽون کاڌيون هيون، جي ستم سنا ها تن جو ڪوئي ڳاڻاڻو نه هو. پاسا بدلائيندي منهنجي اک لڳي ويئي.

هليون چيخون ڪنديون هوا ۾ اڏاميون، اوندو جا تهه ڇڏا ٿيندا ويا ۽ ڦڪي ڦڪي روشني، ڦهلجندي ويئي. فجر جو وقت پوتر ۽ پيار ڀريو ٿو ٿئي، چوٽرن کان گز ڪن مفاصلي تي هوس ته پير ٽڙي ويو ۽ ڦهڪو ڪري وڃي ڪريس. چور به ”نڪاءُ ڪرائي پنيءَ تي لوڙهه. منهنجو ته ڪرنگهو ئي ٿي پيو.“

صالح پير جو مڙو ڏيکارڻ لڳو. مڙي کي هٿ لائڻ سان سيسرات ٿي اڀريس.

دنيا ۾ ٻن شين سان سر لڳندو هو. هڪ گهر واري ٻيو ڏاند سان. ڏاند ته نه هو، پڪي هو! جڏهن گوءِ ۾ پيچندو هو تڏهن ماڻهو ڏندين آڱريون

ڏيندا ها. واه ڙي پڪي! چڻ پچڙ تارو ڏٺو! هوا سان ڳالهيون ڪندو ويندو هو. هوا سان! مونڪي گهر واريءَ کان به ڏاند پيارو هو. مون ڌيءَ جو سڱ ۽ ٻه سؤ روپيا اتر ڏنا ها تڏهين ته اهو ڏاند مليو هو. اڃا تي مهينا ٿيا ته وڏيري اچي وير وڌو ۽ منهنجي ڏاند جي ڪر ڪري راتو واه ڏٺي ڏيارياين. ويچارو گگدام ٻه مهينا ته مندو هو. فرض پڪا ڪئي، حيلو وسيلو هلائي کيس خوش ڪير. پاڻ بکيو ڏکيو گذاريندو هوس پر ڏاندن کي روز آڻو مڪڻ ڏيندو هوس. ڀلا ڏاند ته نه هو! گوءِ پر پڇندو هو ته سوين ماڻهو شرط رکندا ها. هڪڙي ته زال به شرط پر هارائي هئي. پر اڃ ان منڊي ڏاند جي صدقي پنهنجو پير مندو ڪرائي آيو آهيان. باقي مونڪي جي چورن جو پتو پيو ۽ مون پلڻ نه ڪيو ته پيءُ جو پٽ ئي نه سمجهجانءِ.“

صالح روز پير سوتائيندو هو. پر کيس چڻن ۾ تي مهينا لڳي ويا. انهيءَ وچ ۾ صالح جي زال پنهنجي نٺ، چانديءَ جي ٻانهين، جهومڪيون، ڌري ۽ ٻيا ڀڳل ڊنل ڳهه ڳڻا وڪڻي يورائي ڪئي. مان هفتي ڏيڍ ۾ هڪوار صالح کان پڇڻ ويندو هوس. هو هميشه اها ڳالهه ڪندو هو ته ڏاند سان منهنجي ايتري محبت هئي جيتري گهر واريءَ سان! ڏاند ته نه هو پڪي هو! زال ۽ مال تي سر ويندا آهن.

ڪالهه مان هوٽل تي چانهه پي رهيو هوس ته پريان ماڻهن جو هجور لنگهيو. هو ڪنهن کي ڪت تي ڪڍي ٿي ويا. ”مون پڇو ته ڇا ڳالهه آهي؟“ جواب مليو ته: ”صالح کي لوڙيون لڳيون آهن ۽ بيهوش ٿي ويو آهي.“

مان ان گوڙ مان حڪيم عبدالغفور جي دڪان تي آيس. جيترا وات اوتريون باتيون! نيٺ شاهوءَ سربستي ڳالهه ٻڌائي، چيائين ته: ”ڪالهه صالح کي خبر پئي ته سندس ڏاند فلاڻي حر وٽ آهي. هن به ڪئي هر نه تر راتو واه وڃي ڏاند چوڙي آيو. صبح جو ڏاند کي خوب ڌوٽائين پوتائين، گهنگهرون وڌائين، مڪڻ ڪارايائين پوءِ هوٽل وٽان وٺي لنگهيس. توکي شمن موجيءَ جي ته خبر آهي. تڏڪ آهي تڏڪ! صالح اڃان لنگهيو مس ته هن مونڪي چيو ته، ”مال موٽائڻ ته وڏي ڳالهه آهي، ڪڙو جو ڪوئي زال موٽائي. پر ڪنهن ۾ غيرت به هجي. چوڏهين صدي آهي.“ صالح ٻڌي هن ڏانهن ڏٺو پر پوءِ ايترو خيال نه ڏنائين. شمن وري چيو ”واه ڙي واه وڏيرا ڪرير

بخشا! چوزو هت ڪيو اٿئي چوزو! بيشڪ سائين بيشڪ! زر ڦينڪ ته عشق
 نهه پهر. اسانڪي ئي پيسو هجي ته اهي حور پريون آئي ڏيڪاريون، هي ته
 ماڻهو جو پڙو آهي. ” شمن مون ڏانهن ڏسي صالح ڏانهن اشارو ڪيو.
 صالح اهو ڏسي ورتو ۽ پوءِ ته اچي ڳچيءَ کان جهليائينس. شمن ته ائثر
 حرامي آهي سو چيائينس ته، ” اڙي اهڙي غيرت تڏهين نه ٿي اچيئي، جڏهين
 جوڻهي وڌيري جي پڪ ۾ پئي آهي. تون جو هي ٽي مهينا پير سوتائيندو هئين
 ۽ ڪمائيءَ کان ويهجي ويو هئين، تڏهين خرچ پڪو ڪٿان ٿي هلايائين؟“
 صالح جو منهن تامي هتي ويو ۽ چيائينس ته، ” سوئر جا ٿر! منهنجي زال
 ڪائون وڪندي، پيسن تي رونبو ڪندي، ٻن تن گهرن ۾ جنڊ پيهندي
 هئي.....“

” ڪائون وڪندي هئي يا پاڻ وڪندي هئي، انهيءَ جو پتو منت ۾
 لڳي ويندو. هل منهنجي اکين سان ڏس.“ پوءِ ته شمن کيس ڏنل شاهه جي
 مڪان تي وٺي ويو. مسجد پٺيان مجاور جي لاندي هئي جنهن کي وڌيرو
 خرچ پهچائيندو هو ۽ ان ريت ان لانديءَ کي پنهنجن ڪڏن ڪرتوتن جو اڏو
 بڻايو هئائين. صالح رستي تان خيرِي پروج جي گهر مان تڪي ڪهاڙي ڪٺين.
 رستي تي کيس شمن ٻڌايو ته ڪيئن سندس زال وڌيري سان لانديءَ ۾
 ملاقات ڪندي هئي.

” ٻيلي هوءَ به ٿي لاچار هئي“ شمن ڦٽن تي لوڻ پرڪيندي چيو
 ” پهريون ته ويچاريءَ گهڻا ڏينهن ستيا جهلي ۽ وڌيري جي چنبي ۾ نه آئي پر
 پوءِ جڏهين تنهنجو پير مڙي پيو تڏهين بک وگهي هن اهو ڪم ڪيو. هوءَ
 ته رن جي ذات تي لعنت آهي پر تڏهين به هن ڏاڍا وس ڪيا. پر پوءِ ته
 ڏنگهي ۽ خرمو کاڌائين ۽ ڳورائي جو سواد چڪيائين سو هري پئي. تو به مال
 جي پٺيان لڳي زال وڃائي. نه لڳين ها ڏاند جي پٺيان، نه پير ئي مڙي پويئي
 ها ۽ نه زال ئي ڪريئي ها.“

صالح هن کي ڪو جواب نه ڏنو. ٻئي لانديءَ تي آيا. قدرت منهنجي
 مالڪ جي لانديءَ جو در به ڪو بيڪڙيو پيو هو. صالح ڏکي سان اندر
 هليو ويو. هن ڏٺو ته سندس زال وڌيري جي پاڪر ۾ هئي. ٺڪاءُ
 ڪرايائينس ڪند واري ڪهاڙي. گجر وانگر منڍي لهي ويس. صالح وري

ڪهاڙي ڪنئي ته وڏيري کي به اڳو پوءِ ڪارو ڪري ماريان ته پٺيان شمن لوڙهه نڪاءُ ڪرايس. شمن کي صالح سان وير ته اڳيئي هو ٻيو وري وڏيري جي اڳ به پوڻو هوس. وڏيرو بچي ويو. صالح ويچارو اڌ مٿو پيو آهي. ”شاهو ڳالهه ڪندي روئي ويٺو.“ پلا جنهن گناهه ڪيو سو بچي ويو، باقي مٿا صالح ۽ سندس زال انڌير نگري آهي هي دنيا، هي دلوراءِ جو راج“ شاهو ڳالهه ڪندي ٻڌايو ته، ”صالح جو ڏاند به وڏيري جا ماڻهو چوري ڪري ويا ها ۽ سندس مڙو به انهن ڀڳو هو.“

ٻئي ڏينهن مان حڪيم وٽ صالح کي ڏسڻ ويس. هن کي ڪاپاري ڌڪ لڳو هو. زخمر گهرو ۽ مومتمار هو. بچڻ جي ڪا اميد نظر نه ٿي آئي. صالح وڌي رهيو هو. ”منهنجي زال کي ڏاند سان پرتايو، ڏاند زال کان به پيارو آهي. ڏاند ته نه آهي! پڪي آهي پڪي! زال مال تي سر ويندو آهي. وڏيرا! سوئر جا ڦر.....“

جي تند برابر توريان

آبدار مغربي موسيقيءَ جو رڪارڊ وڃايو. راڳ جون چوليون چوه سان آيون، ۽ ڇر ۾ بدلجي ويون. جوڙيون فرش تي ترڪنديون، رقص ڪنديون، ائين ٿي ويون، گويا هنج پاڻيءَ تي لهوآرا وڃي رهيا هئا. بجليءَ جي روشنيءَ ۾ زرق برق ساڙهيون ڇمڪي رهيون هيون، ۽ هن جي گلاس ۾ وسڪي، سوڍا، روشني، رقص ۽ موسيقي رلي ملي ڇمڪي رهيا هئا. هن چوٿون گلاس خالي ڪيو، ۽ سندس ڌيان جون لهرون کيس لوڙهينديون ويون- دور، دور ڪنهن اجنبي ساحل ڏانهن. هو شاعر هو، هميشه چاهيندو هو ته مان ٻيو ڪجهه هجان ۽ ٻئي ڪنهن هنڌ هجان. جڏهن جڏهن شراب پيئندو هو، تڏهن هن کي دور دور جون صدائون اينديون هيون؛ ڪائنات جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ناد وڃندا هئا؛ هن جا خيال ديوداسين وانگر رقص ڪندا هئا؛ ۽ هن جو من مندر جهونين مورتين سان سڃايو ويندو هو. هن جا دوست جهومندا نچندا هئا، پنهنجي پنهنجي جوڙي دار جا جسم چاچيندا هئا، انهن جي ڳلن کي نفاست سان ڏسندا هئا؛ ۽ ڪائي ازلي ڪشش سندن تن من ۾ چڻنگ ڊڪائيندي هئي، جا ٻري ٻري آڳ ٿيندي هئي، ۽ پوءِ هر رقص ڪندڙ جوڙي ٻه چيون ٿي ويندي هئي، ۽ هڪٻئي جي ڇر ۾ ڇرڪندي هئي. ليڪن هو خاموش، تنها، آداس ويٺو هوندو هو. زندگي آمرت تي جلتڙنگ وڃائيندي هئي، ۽ بهڪندڙ نظرون ۽ مهڪندڙ منهن ڏسي، هو پنهنجو نئون فلسفو دل ۾ دهرائيندو هو ته ”خوشي حسن آهي ۽ حسن خوشي آهي.“ پر پوءِ به سندن روح تي غم جو گهيرو رهندو هو؛ خوشي حملي تي حملو ڪري، شڪست کائي موٽندي هئي، ۽ هو غم جي قلعي ۾ محصور، حسرت سان ڏسندو هو ته ڪيئن فوج در فوج، زندگيءَ جون مسرتون پٽي هٽنديون ٿيون وڃن. اڳيان ڪل ۽

خوشيءَ جو سمنڊ موجون ماريندو هو. ۽ هي ساحل وانگر خاموش ۽ ساڪت ان کي ڏسندو هو.

هو غم کان نجات پائڻ لاءِ شراب پيئندو هو، پر شراب کيس ويتر غمگين ڪندو هو. هن هڪ پيري لکيو هو ته ”جڏهن خدا ڪائنات خلقي خوشي ۽ غم پيدا ڪيو، تڏهن ٻنهي کي چيائين ته ”پنهنجا پنهنجا دوست چونڊيو.“ هن جو ايترو چوڻ، ۽ ساري مخلوق جو خوشيءَ سان ساٿ ڏيڻ. هر ڪوئي وڃي خوشيءَ جي پاسي ۾ بيٺو، ۽ ٻئي طرف غم ويچارو اڪيلو بيٺو رهيو. خدا فيصلو ڪيو ته غم جي قسمت ۾ تنهائي آهي. ۽ پوءِ جڏهن سڀئي مخلوق تڙڻ پڪڙڻ لڳي، تڏهن چوريءَ چوريءَ شراب غم جي ويجهو آيو، ۽ سس پَس ڪري چيائينس ته ”تون غم نه ڪر، مان ظاهري طرح ته خوشيءَ سان آهيان، پر دلي طرح توسان آهيان.“ اڄ هن جي زندگيءَ ۾ شراب غم سان اهو ڦول ٺپائي رهيو هو.

هن پنجون گلاس ڀريو، ۽ گيت سان پي ويو. هاڻي هو سمنڊ کان هٽي، سڀ جي سيني ۾ اچي رهيو هو. آسپاس ۽ اردگرد کان بي نياز، هو پنهنجي محويت جي عالم ۾ هو. هن جا گيت ۽ غزل ٽوليون ڪري ٿي آيا، ۽ رنگا رنگ لباسن ۾ نچي رهيا هئا. مطلقا، مقطعن سان جهمريون وجهي رهيا هئا؛ بيت، وارين سان هر آغوش ٿي جهومندا ٿي ويا ۽ اهي آخر هن جي جيءَ جي جهوريءَ ۾ تحليل ٿيندا ويا، ۽ انهن جي پٺيان هن کي ڪائي صورت نظر آئي. صورت، جا شراب جي چولين تي چلندي ٿي آئي. هوءَ ويجهو ايندي وئي..... ويجهو ايندي وئي..... ۽ آخر ان جا نيڻ شراب جي جام مان کيس گهورڻ لڳا. هن کيس سڃاتو. هوءَ ”شمع“ هئي. شمع، جا هاڻي وسامي چڪي هئي، شمع جا ڪيتري وقت لاءِ هن جي شاعريءَ کي روشن ڪندي رهي هئي.

نشئي جي چوليءَ هن کي ڪراچيءَ جي ساحل تي اچليو. ڇهه سال اڳ هو شمع سان گڏ ”هاڪس بي“ تي ٺهلي رهيو هو. شام جو وقت هو، ڪوئي ازلي صراف سج جي سون کي ڳاري رهيو هو، ۽ پگهريل سون سمنڊ ۾ چوليون هڻي رهيو هو. هن شمع جون ٻئي ڊگهيون چوٽيون پنهنجيءَ گردن ۾ وجهي، هن کي چڪي پنهنجي قريب آندو. سج کي پاڻيءَ ۾ پنهنجو پاڇو ايترو ته وڻيو، جو ان کي آغوش ۾ آڻڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ غوطو هنيائين، ۽ پنهنجي

پاڇي سميت ٻڌي ويو. هن محسوس ڪيو ته شمع هن جو حسين پاڇو هئي؛ ۽ هن پنهنجيءَ فطرت جو عڪس شمع ۾ ڏٺو. جڏهن به هو پنهنجو شعر پڙهندو هو ته شمع ايترو ته محويت ۾ اچي ويندي هئي، جو هو محسوس ڪندو هو ته هنن ٻنهي جو ڪوئي وجود نه هو. هو ٻئي غير حقيقي هئا، فقط شعر ئي حقيقي هو. شعر، جو شمع جي حسن ۽ هن جي عشق مان جڙيو هو. شعر جنهن ۾ ڪائي ازل جي ڇيڇي آهي، جا زندگيءَ جي هر ڏک سک کي جلائي رک ڪري ڇڏي ٿي، ۽ پوءِ چرڪندي، چرڪندي، ڪنهن جوالا ۾ بدلجي وڃي ٿي. هن شمع کي زيادهه قريب آڻي، هن جي اکين کي چميو، ٻه سهڻا سرد ڪنول ڪنهن سرور ۾ ٻوٽجي ويا.

”آبدار!“ هن خالي گلاس سنگمرمر جي ڪائونٽر تي سرڪائيندي چيو، ”هڪ پورو.“ ۽ جيستائين آبدار وسڪيءَ سان سوڍا ملائي، تيستائين هو وري ڌيان جي لهرن ۾ لڙهندو ويو. هو ڪراچيءَ ۾ پنهنجي ڪمري ۾ ويٺو هو ۽ ”ادب برائي زندگي“ ۽ ”زندگي برائي ادب“ تي ڪجهه لکي رهيو هو. در مان گهميل پني هوا هن جي وارن کي ڪنڊيري رهي هئي ۽ هو انهن کي هٿ سان سنواري رهيو هو، ته ڪنهن پٺيان اچي هن جي هٿ تي هٿ رکيو، ۽ پوءِ هٿ سرڪائي هن جي اکين تي رکيائين. هن چرڪ پري پڇيو، ”ڪير آهي؟“ پٺيان مٿو آواز آيو، ”شاعري!“ هن جواب ڏنو ته ”شاعريءَ کي ڏسڻ لاءِ واقعي هي اکيون ضروري نه آهن. مون شاعريءَ کي بنا ڏسڻ جي ڏسي ورتو.“ ۽ پوءِ هن هٿ کي جهٽڪو ڏنو ته شمع اچي هن جي آغوش ۾ پئي.

ڪئبري رقص جي ڏن ڪجهه تيز ٿي وئي، ۽ هن جي خيالات جو سلسلو ٽٽي ويو. هن اکيون چنڀي ڏٺو ته فونو گرام وٽ هڪ انگريز چوڪري رڪارڊ ڏسي رهي هئي، ۽ هن کي پاڻ ڏانهن گهوريندو ڏسي، ڪجهه چرڪي وئي. هن مرڪي گلاس هٿ ۾ کنيو، ۽ باقي بچيل وسڪيءَ کي ڏسڻ لڳو. گويا چئي رهيو هو ته ”چري، تون چرڪين ڇو ٿي؟ جو انگريز، ”ايليٽ“ (T.S. Eliot) جي شاعري نٿو سمجهي سگهي، سو من لاءِ ڪا به شاعري نه رکي.“ ڀرسان هڪ ڊيسي پوليس آفيسر انگريزي ڳالهائي رهيو هو، ۽ پنهنجي صحيح تلفظ جي احساس سبب فخر سان ڏسي رهيو هو. هن مرڪيو- گويا چئي رهيو هو ته ”ڪمبخت، تو شاهه لطيف نه پڙهيو آهي،

تون به مون لاءِ ڪاٺي معنيٰ نٿو رکين! ” هن پوءِ گلاس مان ڏک ڀري ان ۾ آب حيات کي ڏٺو ۽ ان کي اکين سان چيائين، ” هر ڪنهن کي توکي پيئڻ جو حق نه آهي. معلوم نه آهي ته توکي ڪڏهن هنن جانورن مان نجات ملندي! ” ۽ پوءِ گيت ڏيئي گلاس خالي ڪري ڇڏيائين.

وري ڇوليون آيون ۽ پنهنجي چوڻهه ۾ هن کي ڪٿي ويون: هن ڏٺو ته ”شمع“ پنهنجي گهر جي بالڪنيءَ ۾ ويٺي هئي، ۽ هن جي نظر جي ڪتاب جي ٻي ڪاپي ڪري رهي هئي. هن کي ڏسي ”شمع“ ڪتاب بند ڪيو. ”شمع“ جي چهري تي ڪجهه اداسائي ڄاڻيل هئي. گويا هوءَ پهرئين ڀير ۾ پندرهينءَ جي چند وانگر ٿي لڳي. هن سندس وار ڪنڊيري، پنهنجو منهن هن جي منهن جي قريب آڻي چيو، ”مٺڙي، اڄ اداس ڇو آهين؟“

”سائين، “شمع ورائيو، ”زندگي امتحان وٺي رهي آهي. منهنجي پيءُ اڄ زور رکيو آهي ته مان ”ارشد“ سان شادي ڪريان. چوي ٿو ته ارشد کي ڪپڙي جي مل آهي، ڪلفٽن تي بنگلو آهي، ڪئڊلڪ ڪار آهي ۽ ڪافي بئنڪ بئنس آهي. هن کي خبر نه آهي ته مان تنهنجي آهيان. تنهنجي آهيان. ڇو ته تون شاعر آهين، تنهنجي قاتل جهوليءَ ۾ ڪائنات جي دولت آهي.“ ائين چئي، شمع پنهنجو منهن هن جي چاتيءَ سان لاتو ۽ سرگوشيءَ جي انداز ۾ چيائين، ”سائين، مان تنهنجي آهيان!“

هو خاموش هو، ليڪن هن جي دل چٽي رهي هئي ته ”هائو، تون منهنجي آهين، ۽ هي ساريءَ ڪائنات جو حسن منهنجو آهي؛ ۽ جيستائين مون کي تنهنجي محبت حاصل آهي، تيستائين مان ان حسن کي زياده حسين ڪندو رهندس. ۽ اهو سڀ تنهنجي طفيل ٿيندو.“

هاڻي ڇوليون چين ۾ بدجنديون ٿي ويون، ۽ هو ڪنهن آڳ جي سمنڊ ۾ هو. اوچتو سندس اکين اڳيان ”شمع“ جي مرثينگ صورت آئي. ”شمع“، پويان پڙڪا ڏئي رهي هئي. کيس نمونيا ٿي پئي هئي، ۽ هوءَ شايد بخار ۾ پاسا ورائي رهي هئي. هو زندگي ۽ موت جي لڪ چپ ڏسي رهيو هو. آخر شمع وسامي وئي. ڪوئي پڪيٽڙو پنهنجي آڪيري مان اڏاڻو، ۽ هن جي آڪيري جي قريب آيو ۽ پر ڦڙڪائڻ لڳو. گويا هو ڀرن جو آواز ٻڌي رهيو هو. هن چين ۾ چيو، ”پڪيٽڙا، تون پرڏيهي آهين. منهنجو آڪيرو تولا نه آهي، مان

به ڪڏهن هي آڪيرو ڇڏيندس، تنهنجي پٺيان ايندس. ازل جا آشيانا ڳولي ڳولي، توکي هٿ ڪندس. هن وقت تون مون کان دور وڃي رهيو آهين..... نهايت دور! منهنجو پرواز به تو تائين پڇي نه سگهندو. شايد منهنجو راڳ تو تائين پڇي سگهي! مان ڳائيندس..... مان ڳائيندس!..... منهنجو راڳ تو تائين ضرور پهچندو!“ هن جي دل ۾ شايد خواهش پيدا ٿي ته هو شمع جي چپن کي ڇمي، پر آسپاس هن جا رشتيدار ڏسي، مشڪل سان ان خواهش تي قابو پاتائين.

جڳي هن جي نس نس کي ڇرڪائڻ لڳي، ۽ هن ڪوٽ جي کيسي مان ڪجهه نوٽ ڪڍي شراب جو بل ادا ڪيو، ۽ ٿيڙ ڪائيندو بار مان ٻاهر نڪتو. هن جي هانوَ تي نشو ڪجهه مونجهه ڪري رهيو هو. هو بار جي ٻاهرئين در سان ٽيڪ ڏئي، ڪجهه وقت بيهي رهيو. ڪڏهن ڪڏهن هن جون اکيون کليون ٿي، ۽ سامهون رستي تي بئين مان ايندڙ ڪرڻا هن جي نظرن سان نيزن وانگر ٿي اٿڪيا. هن در جي ٽڙي لوهه تي هٿ ڦيريو، ۽ گهڙيءَ پل لاءِ ان جي وٽندڙ خنڪيءَ ۾ محو ٿي ويو. جهٽ کان پوءِ هن جون اکيون ٻوٽجي ويون، ۽ وري هن جو سارو تن بدن چڪيا بڻجي ويو، جنهن ۾ شراب آلا توڻا جلائي رهيو هو. اوچتو هن کي اندران ڪائي آجهل اچل آئي، ۽ هو مدهوشيءَ ۾ در سان گسندو زمين تي ويهي رهيو. هن کيسي مان سگريٽ ڪڍي ڏڪايو، ۽ سوچيو ته ”ڇا ماضي سگريٽ جي رک وانگر آهي، جو ختم ٿيڻ کان پوءِ زندگيءَ مان ڇنڊجي ٿو وڃي؟“ ”ائين نه آهي“، هن سوچيو، ”ماضي حال ۽ مستقبل - ٽيئي زندگيءَ جي تاجي پيٽي ۾ ڳنڍيل آهن؛ باقي ائين ضرور آهي ته زندگي ڪهري سٺ جو تاجي پيٽو آهي، جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي ماضيءَ جي پٽ جون تارون آهن.“ ”ڏيان جون لهرون وري هن کي پنهنجي آغوش ۾ ڇڪي ويون. هو وري پاتار ۾ پيهي موتي ميڙڻ لڳو.

هو ڊرگ روڊ جي هوائي اڏي تي پنهنجي دوست ”شيام“ کي ڇڏڻ ويو هو. ڪراچيءَ ۾ فرقيوارانه فسادن کان پوءِ سنڌي هندو ڀارت لڏي وڃي رهيا هئا. شيام، هن جي ننڍپڻ جو دوست ۽ شاعر، جنهن سنڌ جي عظمت جا گيت ڳايا هئا. جنهن جي لونه لونه ۾ سنڌڙيءَ لاءِ سڪ هئي، سو هميشه لاءِ وطن کي وداع ڪري رهيو هو. ڏينهن جو ٻارهين بجي هو ريل ۾ ڊرگ

روڊ پهتو، ۽ جڏهن هوائي اڏي تي آيو. تڏهن شيام اڳيئي اتي هو، ۽ هن سان گڏ هن جي پيڻ ”شिला“ ۽ هڪ گهرين ڪارين اکين واري چوڪري هئي. شيام ان چوڪريءَ جو تعارف ڪرائيندي چيو، ”هيءَ آهي ”غزاله“، شिला جي ساھيڙي، هن کي ڇڏڻ آئي آهي.“ هن هرئيءَ جي نيشن ۾ گھوريو، جن ۾ رڃ پٺيان رڃ هئي. اکين جي آڇ، اکين جي رڃ جو پيڇو ڪيو، ۽ ٻئي روح جي بي انتها وسعتن ۾ گر ٿي ويون. شيام هن ڏانهن اڪير مان ڏسي چيو، ”ادا، اسين وري ڪڏهن ملنداسين؟ اسان ته سمجهيو هو ته اسين تاريخ ٺاهي رهيا هئاسون؛ اسان کي اها خبر ته نه هئي ته تاريخ مورگو اسان کي ڊاهي وجهندي!“ شيام جون اکيون ڪجهه ڪجهه ڀرجي آيون ۽ پريل آواز سان هن چيو، ”ادا، مون کي ياد ڪندين نه؟“

”شيام!“ هن چيو، ”تو کي خبر آهي ته شاعر ۽ اديب ڪان سواءِ مان ٻئي ڪنهن جي دوستيءَ جو ڦاٿل نه آهيان. ۽ تون ئي ٻڌاءِ ته سنڌ ۾ واقعي شاعر ۽ اديب آهيون گھڻا؟ توکي به ياد نه ڪندس ته باقي ڪنهن کي ياد ڪندس!“

”جي شيام اهڙو چڱو شاعر ۽ اديب نه هجي ها، ته اوهين شايد کيس وساري ڇڏيو ها!“ غزاله مرڪندي چيو.

”شايد!“ هن جي چين غزاله جي چين تان مُرڪ جهٽيندي چيو.

ٿوري وقت کان پوءِ شيام ۽ شिला وڃي هوائي جهاز ۾ ويٺا، هو ۽ غزاله کين حسرت ۽ محبت سان ڏسندا رهيا.

”شिला ڪان سواءِ مون لاءِ سنڌ ڪاٿي معنيٰ نٿي رکي.“ غزاله چيو.

”واقعي، شيام جي متعلق منهنجو به اهوئي خيال آهي.“ هن غزاله کي غور سان ڏسندي جواب ڏنو. غزاله اٿويهن ورهين جي هئي. هن جي گندمي چهري تي صباحت ۽ معصوميت ٿي بڪي، ۽ ان ۾ هن جون وڏيون وڏيون اکيون ائين ٿي لڳيون، گویا ڪنهن مندر ۾ ڏيائون پري رهيون هيون، ۽ انهن جي پراسان هن جون چڱون اگريٽين جي دونهن وانگر وڪڙ ڪاٿي رهيون هيون.

”اوهين ڇا تي ويندؤ؟“ غزاله پڇيو.

”بس تي.“

”مون وٽ ڪار آهي، جي گڏجي هلو ته بهتر. ڳالهائيندا هلنداسين.“
”ڇڱو.“

غزاله پاڻ ڪار هلائڻ لڳي ۽ هي اڳينءَ سیت تي هن جي ڀرسان ويهي رهيو. ڊرگ روڊ وٽ پهتا ته آسمان تي گهاتو جهڙو چانچي رهيو هو ۽ ائين پاسن لڳو ته ڇاڻ اٿو. ٻه ٻهري ڪنهن ڳيرو مهائيءَ وانگر جهڙ کي جهاڳي رهي هئي، ۽ ننڍڙيون ڪڪريون چوڌاري چارين ۽ ڪارين وانگر پڪڙيل هيون. اوچتو ڪجهه گيڙو رنگ ڪڪر آسمان ۾ ائين ڌوڪيندا آيا، ڇڻ ڪنهن جوڳيءَ جي من جا امنگ هئا. ڪار رستي تان ڪڪرين جو تعاقب ڪندي ٿي ويئي. هن غزاله ڏانهن ڏٺو، جنهن جو منهن گهر سبب زياده ملائڻ ٿي ويو هو، ۽ پوءِ هو پنهنجي جهوني ڪافي ڳائڻ لڳو:

نينهن آيو مينهن وانگر هاءِ هاءِ،

پيو تڙي دل جو گلستان، اي اديون!

ڇا چوان آ ڪير مهمان، اي اديون!

هنجون اکيون کلي ويون ۽ ڏٺائين ته هو ٻار جي در سان ٽيڪ ڏيو ويٺو هو. هو ساڳيو راڳ ڳائڻ لڳو:

”آ آڱڻ ۾ چند مون سان، اي اديون!“

هن ٿڌو ساهه ڀريو ۽ سوچيو ته ”اڄ اهو آڱڻ ۽ اهو چند مون کان ڪيترو نه دور آهي! هن وقت ڪهڙو ثبوت آهي ته ڪنهن وقت اهو چند منهنجيءَ جهوليءَ ۾ هو. واقعي هر حقيقت بي حقيقت آهي!“

نشو هن جي هاتو جي هندوري کي لوڏڻ لڳو ۽ هو ڏاڍيان ڳائڻ لڳو:

”آ آڱڻ ۾ چند مون سان،

آ آڱڻ ۾ چند مون سان، اي اديون!“

هن جون اکيون وري ڪيپ ۾ پوئجي ويون. هير جو جهوتو آيو، ۽ هن کي منج ۾ ڪشي آڏاڻو: هو غزاله جي گهر جي ايوان ۾ تهلي رهيو هو. غزاله جو پيءُ انجنيئر هو. کين پنهنجو ڪشادو بنگلو هو. جنهن جي آڳر ۾ باغچو هو، جتي هو ۽ غزاله گهڻو ڪري شام جو ٽهندا هئا. ۽ ادب، سياست ۽ ٻين موضوعن تي بحث ڪندا هئا. هن جي ڪنن ۾ ناريل ۽ پيٽي جي سرسر آئي، جا غزاله جي ايوان ۾ ٻڌي هئي.

”شاه کان پوءِ سنڌ ۾ صحيح معنيٰ ۾ ڪوئي شاعر نه ٿيو آهي.“ غزاله بحث ڪندي چيو، ”پن سڀني رواياتي پيرائين ۾ شاعري ڪئي آهي، ۽ شاهه جا لفظ، ترڪيون، محاورا، تشبيهون، تلميحون، وغيره دهرائون آهن. انهن ۾ ڪائي تخيل جي ندرت ۽ انفراديت ڪانه آهي.“

”ائين ته نه آهي.“ هن چيو، ”بيڪس جي ڪائي به ست ڪن، ڏس ته ان ۾ بيان جي انفراديت آهي يا نه.“

”مثال طور؟“

”مثال طور؟ مثال طور: ساڃن سائين، سير ڪرڻ لاءِ آيو ٿي انسان.“

هن غزاله ڏانهن شرات سان ڏسندي، ”بيڪس“ جي ست پڙهي.

غزاله حاضر جوابيءَ جي شوق ۾ اچي وئي ۽ چيائين ته، ”سير ڪرڻ لاءِ ڇو، شعر چوڻ لاءِ ڇو نه؟“ پر پوءِ پنهنجي جواب تي پاڻ ئي شرمندي ٿي وئي.

مٿيون منظر اوندھ جي پردي ۾ لپتجي ويو، ۽ ڏيري ڏيري هن جي روح تي روشني پوڻ لڳي. هن پاڻ کي غزاله سان منھوڙي تي ڏٺو. هو ٻئي چولين کي ڇاتي ڏئي، سمنڊ ۾ اڳتي وڌندا ٿي ويا. ڪڏهن ڪڏهن چولي زيادهه چوهه سان ٿي آئي ته پنهني جا هٿ جدا ٿي ويا، ۽ پاڻيءَ مان اڇانگ ڏئي غزاله تھڪ تي ڏنا. اهي تھڪ چولين جي گجبيءَ ۽ گاج سان ملي هڪ پرشور ڪائنات بڻجي ٿي ويا. هن کي ڪيتريءَ مدت کانپوءِ سڄي خوشيءَ جو احساس ٿيو هو. خوشي، جا هن جي پنل منهن تي تڙي رهي هئي، ۽ جنهن کي هن جون نظرون نهايت نفاست سان غزاله جي ڳلن تي ڇهي رهيون هيون.

”اڄ ته بريڪ- واٽر تي هون.“ غزاله چيو.

”هل.“

ٻئي هٿ هٿ ۾ ڏئي پاڻيءَ مان نڪتا ۽ ساحل تي ڊوڙڻ لڳا. بريڪ واٽر ڏانهن به رستا ٿي ويا. هڪ پڪي رستي تان ۽ ٻيو سمنڊ جي ڪناري تان، پهاريءَ وٽان. پڪي رستي تان ڪيترائي ماڻهو ٿي ويا، سو هنن تنهائيءَ لاءِ پهاريءَ وارو رستو ورتو. ٿورو اڳتي ويا ته رستو ڪجهه خطرناڪ نظر آيو. پهاريءَ تي پيچرو چولين سبب آيو هو، ۽ ان جي هيٺان سمنڊ جون

دهشت خيز ڇوليون هيون؛ ليڪن هي ٻئي پنهنجيءَ ڌن ۾ وڌندا رهيا. جڏهن هڪ اوچيءَ جڳهه تي آيا، ته اوچتو غزاله جو پير ترڪيو؛ پر هن سان هٿ هٿ ۾ هوس. سو هن کيس پاڻ ڏانهن ڇڪي ورتو، ۽ هوءَ هن جي پانهن ۾ هلي آئي. موت کان اوچتو بچي ويڃڻ بعد، هراس جي احساس ۽ هڪ دوست جي پنل جسر جي ڇهڙيءَ-رس، غزاله کي گهڙي پل لاءِ ساڪت ۽ خاموش ڪري ڇڏيو. سامهون اٿاه ۽ بي انت نيرو پاڻي هو، ۽ هي به تنها انسان؛ هڪٻئي کي چنبڙي ان کي ڏسي رهيا هئا؛ هنن جا نينڻ نيراڻ تي کپي ويا هئا.

”غزاله.“ هن سرگوشيءَ سان چيو.

”پرين.“ غزاله منهن هن جي ڇاتيءَ ۾ چپائيندي چيو.

ٻه سال خواب و خيال وانگر گذري ويا. هڪ ڏينهن هو غزاله جي ڊرائينگ روم ۾ ويٺو هو. هن تازو ايل. ايل. بي پاس ڪئي هئي؛ غزاله اير. اي پاس ڪئي هئي ۽ ڪاليج ۾ سياست جي ليڪچرر مقرر ٿي هئي. ڳالهه تي ڳالهه نڪتي ۽ هو پنهنجي مستقبل تي سوچڻ لڳا.

”اوهان وڪالت ڪڏهن ٿا شروع ڪريو؟“ غزاله پڇيو.

”وڪالت ڪرڻ جو ته ڪوئي خيال نه آهي. ايل. ايل. بي ته مون فقط قانون جي مطالعي لاءِ ڪنئي هئي.“

غزاله جي منهن تي غير معمولي سنجيدگي اچي وئي. جنهن مان ائين ٿي لڳو ته هن ڪجهه چوڻ چاهيو ٿي، پر چئي نٿي سگهي. هو سندس خيال ڀانڀي ويو، ۽ چيائين: ”غزاله، توکي خبر آهي ته شعر ۽ ادب پنهنجي زندگي آهي. مان ان کي معاش جو ذريعو بڻائڻ چاهيان ٿو. ائين برابر آهي ته ان ڪري فاقه ڪشيءَ تائين نوبت پهچي. پر مون توکي ڪيئي دفعا چيو آهي ته جي شاعريءَ ۾ دولت نه آهي ته دولت ۾ به شاعري نه آهي.“ غزاله بلڪل سن ۾ اچي وئي، ليڪن هن جون اکيون هن جي اندروني آند مانڌ جون گواهه هيون. هوءَ ڪنڌ جهڪائي پير سان زمين کوٽڻ لڳي.

”شايد اوهان فقط پنهنجي لاءِ ٿا سوچيو.“ هن چيو ۽ ڪمري مان

ڊوڙندي نڪري وئي.

هاڻي هن جو نشو ڪجهه گهٽجي رهيو هو. هن اکيون چنڀي ٿڌي آڪاس ڏانهن ڏٺو. سامهون هڪ ستاري اک چنڀي. گويا هن کي چيڙائي رهيو

هو. هن سگريٽ دکايو..... ۽ کيس غزاله سان آخري ملاقات ياد آئي. پنهنجي ڪمري ۾ ويٺو هو، ۽ ڪوئي نظر لکي رهيو هو. اوچتو در کولي غزاله ڪمري ۾ مرڪندي اندر آئي، ۽ اچي هن جي مٿان بيٺي. هو نظر جي آخري ست لکي رهيو هو ته غزاله هن جي هٿ مان ڪاغذ کسيو ۽ چوڻ لڳي، ”زندگي براهي ادب- هر خوشي براهي ادب! آخر اسان به ڪنهن ڪاڻ ۾ آهيون يا نه؟“ هن ڪاغذ ٻنهي هٿن ۾ جهليو ۽ چوڻ لڳي: ”مان هن کي ڦاڙيان ٿي. جي مان توکي شاعريءَ کان زياده پياري آهيان ته توکي شاعري ڇڏڻي پوندي! تو ۾ بيحد صلاحيتون آهن ۽ تون هڪ ڪامياب وڪيل ٿيندين.“ ائين چئي غزاله نظر وارو ڪاغذ ڦاڙي ڇڏيو، ۽ مرڪي هن ڏانهن نهارڻ لڳي. هن جي چپن غزاله جي مرڪ نه ورائي.

”غزاله تون ڀلي آهين.“ هن غزاله جي اکين ۾ گهوريندي چيو، ”تو غلط سوچيو ته مان توکي چونڊيندس.“

ان کي ٻه سال ٿي ويا. اڄ هو ساڳيو بيت ڳائي رهيو هو، جو غزاله جي وڃڻ بعد هن جهونگارڻو هو:

سَوَ سِرَن پائِي، جي تند برابر توريان،
 تہ اٿل اوڏانهن ٿئي، جيڏانهن بيجل براهي!

”جي تند برابر توريان.....“ هن چپن ۾ جهونگارڻو، ”جي تند برابر توريان.....“. هو اٿيو ۽ ٿيڙ کائيندو ٿانگي جي تلاش ڪرڻ لڳو.

چار ايڪڙ بني

رات جو پويون پهر هو. ڪڪڙن دس ٽي هنيا. اُپ تي ٿڪي چانڊوڪي ائين ٿي لڳي ڄڻ خدا زمين تي نهارِي مرڪي رهيو آهي. ساري ڪائنات تي خاموشي وسي رهي هئي. انسان ۽ ان جا هل هنگاما سانت جي گود ۾ ستا پيا هئا. قرآن ۾ انسان کي اشرف به چيو ويو آهي ته ظالم ۽ جاهل به. شايد رات جي وقت انسان اشرف آهي ۽ ڏينهن جي وقت ظالم ۽ جاهل. ڏينهن جي وقت هن جا جهيڙا ۽ جهڳڙا، ساڙ وڃڻ، غم غصو ۽ چڪتاڻ ڏسي ته هن جي فطرت کان نفرت اچي ويندي. پر رات جي وقت جڏهن هو ننڊ ۾ الوٽ هوندو آهي ۽ چانڊوڪي سندس منهن کي چمندي آهي تڏهن هن تي پيار اچي ويندو ته هي اهو آهي جنهن جي محنت خدا جي اڻ گهڙيل دنيا کي گهڙيو ۽ ٺاهيو آهي، جنهن هوا، باهه ۽ پاڻيءَ کي مٺ ۾ آندو آهي ۽ هاڻي هڏ هڏي، ڪنڙائيون ڪوهي، سانت جي گود ۾ ستو پيو آهي. جنهن قدرت سان هو ڏينهن جو وڙهندو آهي، سا کيس لوليون ڏئي رهي آهي.

جنهن رات جي ڳالهه آهي، اها به اهڙي مٺي پياري رات هئي. شاهوءَ ننڊ ۾ پاسا ٿي بدلایا. سندس منهن تي معصوميت وسي رهي هئي. سفيد ريش، نوراني ڀنل چهرو. اوچتو ڪتي جي پونڪ تي هو چرڪي اٿيو. سندس رڳ رڳ ۾ آرس ڪر موڙڻ لڳو. ڏکڻ جي هير ۾ سندس اکيون ٻوٽيون ٿي ويون. پر اڃ رات آواندا پيڇا هئا. سندس ۽ سندس وڏيري جي عزت جو سوال هيو. هن پنهنجي پتن رمون ۽ جانوءَ کي ڏونڌاڙي اٿاريو جي سندس پيرسان کٽولن تي ستل هئا. اکيون مهيندي رمون ۽ پنهنجي سيرانديءَ کان لوڙهه ڪڍي ۽ جانوءَ ڪهاڙي ۾ هٿ وڌو. ٽيئي موريءَ جو ٻنو ڏيئي هليا ۽ چوڌاري ڦري موٽي آيا.

”اچي پرھ ٿي آهي.“ رمونءَ اڪيون مھتیندي چيو. ٿڌي ھير کين نند جي جھوليءَ ۾ ڇڪي رھي ھئي. ٿيئي ۾ چار جھوٽا کائي لیتی پيا. شاھو پريو مڙس ھو. رمون ڪرڙوڏ ۽ جانو ڳيرو. شاھو سوچي رھيو ھو، ڪري خدا خیر باقي اڄ لٺ ضرورت لڳندي. ھن اڳ بہ گھڻائي جھيڙا ڪيا ھئا. مٿا ڦاڙيا ۽ ڦاڙيا ھئا. اڃا سندس ڪھاڙيءَ تان رت بہ نہ سڪي ھئي. اھا بہ رات ھئي جڏھن ھو شانيءَ سان روح ريجھائي رھيو ھو. شاني جنھن جو بدن ڪنھن سنگتراش ناھيو ھو. جنھن جي ڇاتيءَ تي ۾ لسا گول پھڻ ھئا. شاني، جنھن جون چيريون اڪيون اڃا بہ کيس گھوري رھيون ھيون. جنھن جا ماسيرا ڳل ياد ڪري اڃا بہ سندس روح ۾ گلاب تڙي رھيا ھئا. جنھن جا ڊولائٽا انگ اڄ بہ سندس اکين اڳيان ڦري رھيا ھئا. اي محبت تون سدا جوان آھين. تون ھميشہ زندہ آھين. شاني اڃا زندہ ھئي توڙي کيس ڪاري ڪاري ماريو ويو ھو. شاھوءَ کي ياد آيو تہ ڪيئن شاني سندس ڇاتيءَ سان ڪرڙيءَ وانگر چھتي پئي ھئي تہ ڪوئي تان بہ جوان لٺا، ھڪڙي ڪھاڙيءَ سان شانيءَ جي سري لاهي ڇڏي ۽ ٻئي ھن تي وار ڪيو تہ ھي بانھن ڏئي ڌڪ بچائي اٿيو مس تہ ٻئي ڪوٺو ٽپي پڇي ويا.

ھاڻي ڙي سنڌڙي. تو ۾ ڪيترا معصوم گھنگار ماریا ويا آھن، ڪيترا اڄوڄھ ڏوھي ڪنا ويا آھن! ان وقت شاھوءَ شاني ڏانھن ڏٺو ھو تہ سندس لڳ لڳ ڪانڊارجي ويو ھو. سري ڌار، ڌڙ ڌار، نہ انگل نہ ارڏايون، نہ ماٿا مھڻا، نہ ناز نھرا، نہ چرپر نہ سس پس، چڻ ھوءَ بہ ڪا ڪت ھئي، بسترو ھئي، پت ھئي..... ڪجھ بہ نہ. گھڙي اڳي جا سندس ھٿن مان مڇيءَ وانگر ٿي کسڪي وئي، سندس ڇاتيءَ سان ڪرڙيءَ وانگر ٿي چنبڙي پئي، سا ائين ساڪن ۽ خاموش پئي ھئي جيئن چانڊوڪيءَ ۾ پت تي پاڇو. چڻ سندس روح نڪري ان چانڊوڪيءَ جي پاڇي ۾ ملي ويو ھو ۽ نور جي لھرن ۾ لڙھندو دور وڃي رھيو ھو. دور جتي تارن جي ڪت تي ھن لاءِ بسترو وڇايل ھو. جتي فرشتا لوليون ڏئي رھيا ھئا.

شاھوءَ ٿڌو ساھ پريو ۽ سندس ذھن ورائنگ پري ڏھ سال اڳتي وڌي ويو. ھن کي ياد آيو تہ ڪيئن ھو پھريون دفعو چوريءَ لاءِ نڪتو ھو، ان وقت چڻ ساري ڪائنات دمر روڪي بيٺي ھئي. چڻ ستارا اڪيون چنبي ڏسي

رهيا هئا. لوڙهو ٽپي هن مينهن چوڙي مس ته ڀاڳيو جاڳي پيو هو ۽ کيس هڪل ڏئي اک تي پينڊ لڪاءُ ڪرايو هو. شاهوءَ اک کي ائين مهتيو جن اڃا تائين اها ڏکي ٿي. هن پاسو ورايو ته کيس ياد آيو ته وڏيري کيس ٻي چوريءَ تي گهرايو جا هن نه ڪئي هئي. وڏيري کيس پونگو باسيو هو. پونڊو ڏنو هو، چٽ ملائي هئي، چپاٽ هنئي هئي، پڳ لائي هئي، ڏاڙهي پتي هئي، پر هن چوري ڪئي هجي ته سلي. نيٺ وڏيري هن کي پوليس ۾ ڏنو هو ۽ هن پهريون دفعو ڪورٽ ڏني هئي، جتي قانون ئي قانون هو، انصاف ڪونه هو. ”اهو وڏيرو، اها پوليس، اهو قانون، سڀ هڪ وڏي سازش آهي.“ هن سوچيو، ”اها جاندهم جنهن ۾ اسان جي هڏي هڏي پيسجي ٿي وڃي ته هو دنيا کي چون ٿا ته اسان هن کي چڙي چاندي، اچو اجرو ڪري ڪڍيو آهي.“

اڄ انهيءَ وڏيري جي لاءِ هو سر ڏيئي رهيو هو. شاهوءَ مٿي نهاريو ٿڌو نيرو آسمان خدا جي پيشانيءَ جيان ٿي لڳو. هڪ هلڪي ڪڪري چنڊ جي مٿان اچي هتي وئي. شاهوءَ ائين محسوس ڪيو جن چنڊ مٿائيس اوچتو نگاهه وجهي تعجب مان ڏسي رهيو هو. هن منهن ورائي رمونءَ ڏانهن ڏٺو. شايد هو به ائين محسوس ڪري رهيو هو. رمونءَ ڪڪريءَ ڏانهن نهاري دل ۾ سوچيو ته، ”بادل ٺهي ٺهي هليا ٿا وڃن. برسات جي بوند به نه پئي آهي. پر سال بيگاري ڏنيءَ ڪنيءَ ٿي وهي. هيل سڪ ٻڌ آهي. اڳي ئي پاڻي ٿورو وري جڙئي ماڇيءَ وارا سندس موريءَ جا آواندا پڇي پنهنجي پنيءَ ڏانهن پاڻي لاڙڻ جا دڙڪا ڏيئي رهيا هئا.“

رمونءَ چار ايڪڙ پني ڪئي هئي. ان تي سندس زندگيءَ جو دارومدار هو. ان ۾ هن پنهنجو پگهر پوکيو هو. سلن سان گڏ سندس آسون اميدون اسري رهيون هيون. ڇا به ٿئي پر آواندا پڇڻ ڪونه ڏيندو. سندس ڌيءَ کي ڪيترن ڏينهن کان ٽيئڙ تپ هو. سندس زال جو ڳهو ڳنو، چوڙي پانهين سڀ خرچ ۾ ڳري ويو هو. فصل لهندو ته کيس چار پئسا ٿيندا ۽ ڌيءَ جي دوا ڪرائيندو.

اوچتو سندس دل ۾ وهڻ جاڳيو ته سندس نياڻي نظيران مري ويندي. سندس دل گائون مائون ٿيڻ لڳي. سندس هانو کي اچل آئي ۽ ڳوڙها سندس

اکين ۾ تري آيا. خدا کيس سالن کان پوءِ نياڻيءَ سان نوازيو هو. ننڍڙو
 گڏيءَ جهڙو ٻار. گهر جي سونهن، پيءُ ماءُ جي ورونهن. افسوس صد
 افسوس، اهو ابهر دوا داروءَ جي خرچ نه هئڻ ڪري مري ويندو. ڪيئي
 طبيب ڪيئي دوائون. پر هن وٽ پئسو ڪونه هو جو اهي خريد ڪري. شايد
 انسان جي زندگيءَ کان پئسو وڌيڪ قيمتي آهي. شايد طبيب ڇٽائڻ لاءِ نه
 ڪمائڻ لاءِ آهن. شايد دوا شفا لاءِ نه پر بها لاءِ آهي. پئسي نه هئڻ ڪري
 موت سندس جهوليءَ مان نياڻي ڪسي رهيو هو. اي موت ذرا ترس. جي پئسو
 نه آهي ته مون وٽ نه آهي. هن نياڻيءَ، هن ابهر جو ته ان ۾ ڏوهه نه آهي.
 هن کي ڪهڙي خبر ته مان جنهن وٽ چمنديس سو سڄو هوندو، پينگيو
 هوندو، ڏينهن رات پگهر جو پورهيو ڪندو هوندو ته به چار پئسا بچائي نه
 سگهندو هوندو. ٻڌين ٿو اي موت. انهيءَ ابوجهه ابهر کي ڇا معلوم ته هوءَ
 چمندي ته تهه سيارو هوندو، پارا پوندا هوندا، ڏند ڏڪندا هوندا، لڱ لڱ
 ۾ تڙڪڻي هوندي ۽ سندس ڪنگال پيءُ وٽ پئسو نه هوندو جو هو ڪمبل
 وٺي. هن کي ڪهڙي خبر ته هيءَ دنيا پئسي جو چڪر آهي. پئسو انهن وٽ
 آهي جي پپ ڪڍي، طول وهائڻ تي ٽيڪ ڏئي ويهن ٿا. پر جن جي رونبو
 ڪري چيلهه ڇڄي ٿي وئي آهي تن جي لاءِ پئسو نه آهي. تن جي لاءِ محنت ۽
 مشقت آهي، بڪ ۽ ڏک آهي، مرض ۽ موت آهي. رمونءَ مٿيون پڪوڙيندي
 پڪو ارادو ڪيو ته آوانڌا ڀڃڻ نه ڏيندس، پوءِ سر وڃي ته وڃي. آوانڌا
 ڀڄندا ته فصل سوڪ ٿي ويندو، کيس پئسو نه ٿيندو ۽ سندس نياڻي ٽيئڙ
 تپ وگهي مري ويندي. هن کي جڙڻي ماڇي وارن تي سخت ڪاوڙ آئي ۽
 ڪهاڙيءَ ۾ هٿ وڌائين. جڙيو ماڇي هو. پر جڙيو ماڇي ته هن جو لنگوٽيو
 يار هو. ننڍي هوندي هو گڏ ٻڪريون چارڻ ويندا هئا. جڙيو ڪنڊيءَ جي وٺ
 تي چڙهي سگر چائيندو هو ته ٻنهن جون ٻڪريون چرنديون هيون ۽ هو
 سڄين ڪوڏين جهڙا ڏند ڪڍي رمونءَ کي چوندو هو، ”اسان ته نوربڙي
 وانگر وٺ تي چڙهي ٿا وڃون. تون ڇا چڙهندين. ٻليءَ وانگر ٿو تڙ وٽ بهي
 تڪين.“ جڙيو ۽ هو گڏ بيگاريءَ ۾ ترندا هئا، ٻلهڙو ڪيڏندا هئا. رمون تڙ
 وڄائيندو هو ته جڙيو ڪن تي هٿ رکي ڪافي ڳائيندو هو:
 منهنجا گهوڙي سوار- تنهنجي چهڪ ڪئي هان چري

تنهنجي چهڪ ڪئي هان چري

الا وچان ٿي مري

ڪڏهن ايندين وري- منهن جا پرڏيهي يار

تنهنجي چهڪ ڪئي هان چري- منهنجا.....

اهو راڳ اڃ به رمونءَ جي ڪنن ۾ پُري رهيو هو. اهو راڳ ٻڌي رمونءَ کي ڪيترو نه جڙڻي تي پيار ايندو هو! اڃ اهو جڙيو سندس رت پيئڻ لاءِ تيار هو. اڃ اهو جڙيو سندس آواز ڏي ايندو. ڪهاڙيون هلنديون. رت وهندي. دوستي زخمي ٿي لڄندي. انسان ڪهڙو نه ذليل آهي. پنهنجي سڌن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪيترو نه ڪڏو ٿو ٿي وڃي. هاءِ رمونءَ کي ڪهڙي خبر ته جڙڻي کي به چار ايڪڙ پني هئي. هن کي ڪهڙي خبر ته موريءَ ۾ پاڻي گهٽ ڇو هو. هن جو به بٽئي وقت اڌان وڌيرو ڪڻي ويندو هو. هن جو دارو مدار به انهن ان ڪئن تي هو. هن کي ڇا معلوم ته موريءَ جي مهڙ تان سڄو پاڻي وڌيرو الله بخش ٿي ڪئي ويو.

وڌيرو الله بخش لکها جريب پنيءَ جو مالڪ هو. سڀ ڪاموراڪڙا هن وٽ ايندا هئا ۽ کانئس رسائي وٺندا هئا. رشوت جو نالو رسائي آهي. رشوت بيشڪ رسائي آهي. انسان جي انسان تائين رسائي، سڀ رسائي رشوت رستي ٿي سگهي ٿي. غريب هارين جو رت پيڙي وڌيرو الله بخش هر سال زڪوات ڪيندو هو ۽ خدا تائين رسائي ڪندو هو. ۽ ماڻهن کي مرڪي چوندو هو ته منهنجو نالو ئي الله بخش آهي ۽ مولوي ٿناءُ الله کيس ٿيڪو ڏيندو هو. اي الله، تنهنجي بخشش ايتري سستي ته نه هوندي. اي ٿناءُ الله، شايد تنهنجو الله رشوت به وٺندو آهي؟

رمونءَ کي ديرندو ڏسي جانو چرڪ پري اٿيو. جانو انهيءَ جهيڙي جي بلڪل خلاف هو. هن جڙڻي جي ڌيءَ نازيءَ سان ياراني رکي هئي. جهونجهڪڙي مهل نازي دلو ڪڍي ڪوه تي ايندي هئي ۽ وات تي لون جي اوت ۾ جانوءَ سان روح رهاڻ ڪندي هئي. گهڙي ڪنن سان نازيءَ جي چيلھ بيد جي لڪڻ وانگر مڙي ويندي هئي ۽ جانو جهونگاريندو هو:

جيڪو چيلھ تي چار گهڙيون تنهنجي

مان تنهن گهڙي تان گهوريس وو

مان تنهنجي جدائيءَ جهوريس وو
جيڪو چيلهه تي چار گهڙيون تنهنجي
الا چيلهه تي چار گهڙيون تنهنجي

ستارن جي چانو ۾ اهي پيار جون گهڙيون جانوءَ کي زندگيءَ جيان
پياريون لڳنديون هيون. هن دنيا جي ڌرتيءَ ۾ جنهن کي گهڙي پل پيار جي
چايا ملي اهو ڪهڙو نه خوش نصيب آهي. جانوءَ کي نازيءَ جو خيال آيو.
سندس ڇهه ڇڄي پيا. هو ڪيئن پنهنجي محبوبڙي جي ميار کڻي، سندس پيءُ
تي هٿ هلائي. پر چوندا آهن ته رت رائي آهي. جانوءَ جي پاءُ ۽ پيءُ تي ٻري
ايندي ته هو ڪيئن مات ڪري ويهندو. شل چار ايڪڙ ٻني ئي غرق ٿئي.
جانوءَ دل ۾ چيو، پر ريج لاءِ پاڻي پورو ڪونه هو، ٻني تر ڇا ۾ ٿيندي.
پر به باڪون ڪڍيون. اوچتو ڪوڏر جو ڪڙڪو ٿيو. جانو ٽپ ڏيئي
اٿيو، ”نه ويندو.“ رمونءَ هڪل ڪئي. ۽ ٽيئي ڪهاڙيون ۽ لوڙهيون کڻي
ڊوڙيا ”ماريو نه ڇڏيو“ جون رڙيون سناتو چيرينديون ويون. ڏسندي
ڏسندي ماس جا ڳپل اڏامن لڳا، رت جون سيرون وهي چڙيون ۽ ٻه جوان
ڌرتيءَ تي ڪري پيا. هو پاڻيءَ تي وڙهي رهيا هئا. هر ڪو چوي ته منهنجي
چار ايڪڙ ٻني آباد ٿئي. هي چار ايڪڙ زمين مون لاءِ آهي. هيءَ منهنجي
زمين..... ۽ زمين چئي رهي هئي ته، ”مان ڪنهن جي به نه آهيان. توهان
سڀ منهنجا آهيو. گهڙيءَ کان پوءِ توهان سڀني جا لاش منهنجي آغوش ۾
دفنائيا.“

رولو

رياض کيس پهريون ڀيرو کلفتن تي ڏٺو هو. سندس وار هوا ۾ ٿي لهرايا ۽ هوءَ هڪ جل پريءَ جئن چولين ۾ اڏامندي ٿي وئي. سندس فراڪ آلو ٿي سندس ڇاتيءَ سان چهتي پيو هو ۽ ان مان ٻه جهنب وارا ڪوڏ جڻ سمنڊ ۾ ٽپي ڏيڻ لاءِ آتا ٿي نظر آيا. سندس ٽڪيري ڪاري رنگ جا تارا ڪڏهن ڪڏهن رياض تي کڻي ٿي ويا ۽ پوءِ سمنڊ جي اٿاهه لهرين ۽ گجڙيءَ ڏانهن ڦري ٿي ويا. هر هر هن پنهنجي سونهري وارن تي هٿ ڦيري سينڌ ٿي ٺاهي. رياض ڏٺو ته هن جا وار ڪجهه سونهري، ڪجهه اڇا هئا. پر پريان غضب جي ڪشش ٿي ڪيائون. هن کي سمنڊ تي پوئين پهر جي ٽڪي چانڊوڪي ياد آئي ۽ جا ڪيفيت هن جي دل تي ان وقت چانڊوڪي وئي هئي، سا هينئر به پنهنجو رنگ ڄمائي رهي هئي. ”هوءَ ڪير، مان ڪير!“ رياض دل ۾ چيو، ”ڪو ته سبب آهي جو ٻه اجنبي هڪٻئي کي ڏسي جڻ صدين جي گهري واقفيت محسوس ڪن ٿا! ايتريون چوڪريون ڇڏي، جو مان هن جي پٺيان آيو آهيان، آخر چو؟ ڪو ته سبب آهي. هن جو نمائو، اداس حسن ايتري ڪشش ٿو ڪري!“

ڇهين مهيني کان پوءِ هن کيس روهڙيءَ ۾ هڪڙي سنت جي آستان تي ڏٺو. وقت جو سمنڊ چوليون ماريندو ٿو رهي. ڪيئي لهريون سطح تي اچي، ٻه ٽي ڀل لهرائي، چانڊوڪيءَ کي چميون ڏئي، وڃي ترو وٺن ٿيون. تهه مٿان تهه آهن انساني ذهن جا، بي نشان، بي انداز، بي انت. رياض جي دل ۾ به هڪ هلڪي هلڪي ياد جي لهر آئي. ”مون هن کي ڪٿي ڏٺو ته آهي! هي سونهري وار، هي ٽڪا ڪارا تارا، هي اڀوجهه اداس چهرو!“ هن ڏاڍي ڪوشش ڪئي پر کيس ياد نه آيو. پريان گيڙوءَ رتي چولي ۾ جوڳي سلفي

چڪي رهيو هو. دونھون هوا ۾ ائين وٽ ڪائيندو ٿي ويو جيئن رياض جي دماغ ۾ خيال. هو هڪ سيلاني هو. هڪ ادبي رولو. ڪڏهن ڏس ته شاھ جي ڀت تي ڪلام ڳائيندو، جهوليندو نظر ايندو؛ ڪڏهن گنجي ٽڪر تي ڪنھن خيال ۾ سونجهيندو نظر ايندو، چڻ ڪنھن پارس جي ڳولا ۾ نڪتو آهي. ڪڏهن ٿاڻي بولا خان ۾ ڪنھن ماهيڙيائيءَ کان مڪڻ وٺندو ڏسبو ۽ آڏين اکين سان سندس حسن، ڀريل ڇاتيءَ، گلابي ڳلن جو نظارو به ڏسندو رهندو. ڪڏهن عمرڪوٽ ۾ مومل جي ماڙيءَ تي ويهي، لهندي سج جي گهري گهري شفق کي رات جي انڌيري ۾ گم ٿيندو ڏسندو نظر ايندو هو؛ ڪڏهن پراڻي سوٽ ۾ منگهي پير کان لاهوت- لامڪان پيو ويندو، گهنڊيدار وار بنا ڍنگ جي سندس منهن تي پيا پوندا ۽ هو اهي هٿ سان هنائي هلندو رهندو. ۽ ڪڏهن فريئر هال ۾ راڻي وڪٽوريا جي بوتلي وٽ ڪنھن پارسيائيءَ سان مٺيون مٺيون ڳالهيون ڪندو، کيس مغربي موسيقيءَ تي ٽيڪا ٽپي ڪري پيلائيندو نظر ايندو. هو چوندو هو زندگي هڪ سفر آهي، هڪ بي منزل، لاڳيتي سفر. ۽ هو هڪ اڻ ٿڪ لامقصد مسافر!

اڄ هو سنت جي درشن لاءِ آيو هو، ان لاءِ نه ته هن جو درويشن ۾ اعتقاد هو. پر ان لاءِ جو هن کي سنڌ جي شهر شهر، ڳوٺ ڳوٺ، جاءِ جاءِ، دائري دائري، چونڪ چونڪ، ڪنڊ ڪڙڇ سان محبت هئي. اڌوراڻي پٺت سان هو تڏي تي لپتو، پتي جي ٻيڙي پي رهيو هو ۽ سوچي رهيو هو ته مون هن اداس اکين کي ڪٿي ته ڏٺو آهي! ٻه ٽي موليٰ پنگ گهوٽي رهيا هئا. گهرڙ گهوٽ گهرڙ گهوٽ جو آواز سندس خيال کي تيز ڪري رهيو هو. اوچتو آواز بيهجي ويو ۽ هڪ موليٰ اٿي مت مان لوتي پري. رياض جو خيال پنگ جي ڪونڊي ڏانهن ڇڪجي ويو. ٻه چٽا صافو جهلي وينا هئا ۽ هڪ مٿان پنگ وجهندو ٿي ويو. هن جي ذهن ۾ به ائين ڇهن مهينن جا خيال چٽي رهيا هئا، پر هڪ جهوني ياد نه ٿي لڏي. دونهن ۾ ڪاري ٿيل ڇت، ڀتين جي جهوني ڪهڳل جنهن مان ٻه جا ڪڪ چٽي رهيا هئا، ميرانجهڙا تڏا، ڀتين تي سنت جون ٻه ميريون تصويرون، دروازن مٿان لوهي شيخن تي ڪوريجيڙن جا گهاٽا ڄار، سڀ هڪ خاص تصوير ڪڍي رهيا هئا. سنڌ جي جهوني، ڀٽي، وهمي تهذيب جي تصوير. ايتري ۾ ڪوئي پنگ جي جملي ڪٿي آيو ۽ چوڻ لڳس،

”بابو، بابا جي آستان جي امرت- توهان به پيو.“ هن پهريون ته خيال ڪيو ته وٺي پيئانس پر پوءِ ارادو ڦيرائي ڪنڌ ڌوڻي چيائينس ته ”مان نه پيئندو آهيان.“

”بابا اٿيو آهي.“ ڪنهن اچي چيو ۽ پوءِ سڀ اٿي هئي ڪمري ۾ وڃڻ لڳا. رياض به ٻيڙي ڦٽي ڪري، پيرين اگهاڙو اچي قطار ۾ بيٺو. اتفاقاً سندس سامهون اهي اداس اڪيون هيون. ناسي فراڪ، سونهري وار، اداس اڪيون. هن کان ساهيڙيءَ تي پڇيو ته ”توڪي ڪهڙو ڪم آهي.“ هن آهستي جواب ڏنو، ”بس ڪوئي ته آهي.“ ۽ هن جون غمگين اڪيون وڌيڪ غمگين ٿي ويون. رياض سمجهي ويو ته هوءَ انگريزي پڙهيل هئي. هن نظر ڊورائي ته چوڌاري سڀ نٿا يا ٻيڙي واريون نظر آيس. رڳو هيءَ ۽ ٻي چوڪري جنهن کانئس سوال پڇيو تنهن کي فراڪ پيو هو. پر ٻين جيئن هيءَ به هٿ جوڙي بيٺي هئي. سندس منهن تي بي انت اداسائي هئي. هن جا شفق رنگ وارا چن ان اداسائي کي وڌيڪ گهرو ۽ گنپير بڻائي رهيا هئا. سنت ٻن قطارن جي وچ ۾ ڦري رهيو هو ۽ الاڻي ڇا جو ڇا چئي رهيو هئو. شردالو واپائيون سندس پير چمي رهيون هيون. گهڻيءَ مان گهڻيل باسي هوا ٿي آئي. پر رياض صرف انهن اکين جي گهراڻيءَ ۾ گر هو. بي انت گهراڻي. قطبي ساگر جي تهه مٿان لهرين جيئن گهري! ساد پيلي جي مور جي آواز جئن اداس! روهڙيءَ جي ڪجورين مٿان چانڊوڪيءَ جئن اداس! نمڻ جي چونڪ ۾ پوئين پور جي بوءَ جئن اداس! هن اهڙيون اداس، خوبصورت اڪيون، اهڙا اداس، خوبصورت وار ڪٿي نه ڏٺا هئا. رياض خودبخود جهونگارڻ لڳو، ”گهرا گهرا ڪارا نيٺ، جادو لائي ويا جيءَ ۾.“ هن ڪنڌ ورائي ڏنو ته ٻه ٽي چوڪرا ٻيا به انهن اداس اکين کي تڪي رهيا هئا. هڪڙي کي اچي پتلون، اچي قميص، سونا بٽڻ ۽ هٿ ۾ پٽڇي پيئي هئي. هي کيس ائين ڏسي رهيو هو جيئن ٻلي ڏسي شيشي جي برنيءَ ۾ مڇيءَ کي. ٻئي کي زين جو سوت، قتل رنگ جي ناءِ ۽ حاڪي قميص پيئي هئي ۽ کيس آڏين اکين سان ڏسي رهيو هو. جڏهن هن سان اڪيون ٿي مليس تڏهن پاڻ ڪري ٿي ڪنڌ جهڪايائين.

رياض مرڪي وري انهن اداس اکين ڏانهن ڏنو. جئن سرءُ جي چاندنيءَ جو پوئين پهر ۾ سوجهرو اداس ٿيندو آهي، جئن سياري ۾ شام جو اس جا

پويان تڙڪا اداس لڳندا آهن. جيئن ماني درياھ ۾ سکر براج جي ڀتين جو پاڇو اداس لڳندو آهي. جيئن منڇر تي ساڻيءَ کان وڇڙيل پڪي اداس لڳندو آهي ۽ بندوقن جي آواز کان خوف ۽ هراس ۾ ان کي ڳوليندو آهي. تيئن رياض کي لڳي ٿي انهن اکين جي اداسائي!

رياض ڪيئي ڇهڪندڙ ڇهرا ڏٺا هئا. ڪيئي کلٽا مک کيس ياد آيا. ٿر ۾ ترائيءَ تي هن هڪ نوجوان ڇوڪريءَ کي گهاگهر ڪڍائي هئي. جڏهن هن ڇيلهه تي گهاگهر رکي هئي، ته سندس ڇاتي ڄڻ گهگهريءَ مان ڦاٽڻ لڳي هئي. هن جو انگ انگ ڊولائڻو هو. رنگ اڇو نه هوس ته پوءِ ڇا! چينيءَ جي ڪوپ کي پنهنجي سونهن آهي پر جڏهن ڪنير لسا لسا پيالا چڪيءَ تي چاڙهيندو آهي تڏهن انهن جي پني پوءِ ۽ سانوري رنگ مان اهو لطف ايندو آهي جو شايد ئي چينيءَ جي ڪوپ مان اچي! ڪجهه پنڌ هلي هن ساهيڙين سان تهڪ ڏنو هو، بي پرواه آزاد، اڀوجهه تهڪ. ڄڻ سڄيءَ ڪائنات هڪ پل لاءِ جل ترنگ هلايو ۽ چوڌاري واريءَ جون بي انداز ڀٽون جهومي اٿيون. ڪانڊيرا پنهنجا پيلا گل لهرائڻ لڳا. صاف نيٺي آسمان مرڪي ڏنو.

پراڻي سکر ۾ يارهينءَ جي ميلي تي هن شاهه خير الدين جي آستان جي پٺئين دروازي وٽ هڪ عورت کي ڌارڻي مرد سان ڳالهائيندو ڏٺو هو. لڪي لڪي محبت ڪرڻ ۾ مزو آهي، سو کلي ڪلاڻي پيار ۾ اصل ڪونهي. بدناميءَ جو خوف ملاقات جي لطف کي ڄڻ چار چنڊ ٿو لڳائي ڇڏي. ڪهڙو نه منو هو ان عورت جو آواز! جئن وايولن جو آواز! چيندڙ، منو، سيسرات اڀاريندڙ! ڄڻ خوشي سندس آواز سان لڪ- ڇپ ڪيڏي رهي هئي. هر هر هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، پنهنجي دوست جي قميص جو بٽڻ ڦيرائيندي، هن ڪهڙيون نه مٺيون مٺيون ڳالهيون ٿي ڪيون.

هن کي هڪ ٻي به ڳالهه ياد آئي. هن کان هڪ ٻڪرار درخواست لکائي هئي. ڳالهيون ڪندي، هن ڪانئس پڇيو هو ته ”ڪڏهن عشقڙو به ڪيو اٿئي.“ ٻڪرار، جو سندس ڪلاڪ ڪن ۾ گهرو واقف ٿي ويو هو تنهن ڇيو ته ”سائين اهڙو ڏيکاريانءِ، جو عمر ڀر نه وسرئي،“ ۽ پوءِ رات جو رياض کي ڪپڙ جي وڻ پٺيان بيهاري، ٻڪرار ڌڙي تي بيهي ٻين وڃائي هئي. ٻين جو آواز رات جي سناتي کي چيريندو ڪوهين دور نڪري ويو. چوطرف

اونده هئي، پوري اماس. تارا هڪٻئي سان اشارا ڪري رهيا هئا ۽ انسان جي اڙهنگائيءَ تي مرڪي رهيا هئا. تڏي تڏي هوا بدن ۾ سياتو وجهي رهي هئي. ڏهه پندرهن منت مس گذريا ته هن پريان هڪ چوڪري ڏني، جا وڏيون وڪون ڪنڌي، سهڪندي ٿي آئي ۽ هن چئن قدمن تان ڊڪ پري اچي پڪرار جي چاتيءَ سان لڳي. ڪيتري نه جانباز هئي محبت هن جي! ڪوئي جت کين ڏسي ها ته منت ۾ ڪارو ڪاري ڪري پنهني جون سسيون ڪهاڙيءَ جي هڪ ڌڪ سان اڏائي ڇڏي ها. رياض ڪراچي ڪاليج جي لئبرري ۾ لڪي لڪي محبت ٿيندي هزار بار ڏني هئي. پر هيءَ محبت بي مثال هئي. هڪ اڻ پڙهيل چٽيءَ جي محبت! ڪو سر جو سانگو نه ڪيائين، بين جي مڌر آواز تي بيتاب ٿي هرڻيءَ جيان چالون ماريندي آئي. سر جي ست هئي. نه رڳو مت مائت، پاڙي اوڙي، ڏيٺ ويٺ جي گلا جو گهانگهو پاڻو هوس، پر هن ساھ تان آه ڪنئي هئي. ڪهاڙيءَ جي چمڪندڙ ڌار جو خيال نه ڪري، هوءَ پرينءَ جي بين جي آواز تي پنيوريءَ جيئن اڏري آئي. موت ۽ محبت نارازيءَ جي پڙ ۾ هئا ۽ هن سودو قبوليو هو.

اچڻ سان هن پرينءَ کي ٻڌايو ته سندس سوٽ کيس ذري گهٽ ڏنو هو ۽ پوءِ تهڪ ڏنائين جنهن ڪهاڙين جي ڌارن تڪري آواز ڪيو، جن سانوڻي بادل گجيا- ڪهڙي نه بي خوف محبت. جاهل خوشيءَ!

رياض ڪيئي ڪلٽيون، چلوليون چوڪريون ڏليون هيون، ڪيئي ڪاليجي چوڪريون جن محبوب جي تقرير ٻڌي يا کيس ٽينس ۾ راند کٽندو ڏسي، خوشيءَ مان تازيون وڄايون هيون، پر انهن سڀني جي خوشيءَ ۾ ايتري ڪشش نه هئي جيتري هن جي غم ۾. انهن جي تهڪ ۾ ايتري سنگيت سمايل نه هئي جيتري هن جي ڦڪيءَ غمگين مرڪ ۾. انهن جي چلولائيءَ ۾ ايترو حسن نه هو جيترو هن جي گنيپرتا ۾. رياض سوچيو ته غم کي پنهنجي ليکي سونهن آهي. غم خوشيءَ کان وڌيڪ سهڻو آهي، لڙڪ مرڪ کان وڌيڪ پيارو آهي. هو شاعر نه هو جو ان تي به ٿي شعر لکي وڃي، هو ڪلاڪار نه هو جو ان تي به ٿي تصويرون چٽي يا بيت جوڙي. پر هن جي دل هڪ شاعر يا ڪلاڪار جي دل کان زياده گهري ۽ وسيع هئي. هن جي جذبات ۾ شعر جو درياھ پيٽيل هو، هن جي خيالات ۾ ڪيئي تصويرون

چٽجي چڪيون هيون، ڪيئي بت گهڙجي چڪا هئا. پر هن جهڙو منو شعر،
 هن جهڙي سهڻي تصوير، هن جهڙو من-موهڻو بت، رياض اڳي ڪڏهن نه
 ڏٺو هو. اي حسن جا غم، توتي ساري دنيا جي خوشي قربان آهي، اي غم
 جي ديوي تنهنجي سڌ ڪي اڳيان اندر ديوتا جي محفل جي سڄي سنگيت تڄ آهي.
 رياض ڏٺو ته هو بوت پائي وڃي رهيا هئا. هو به تي منت ترسي هن جي
 پٺيان هلڻ لڳو ۽ تڪڙا تڪڙا قدم کڻي، درياھ جي ڪناري تي پهتو. هو
 ٻيڙيءَ تي پهچي چڪا هئا، ۽ جيستائين هي پهچي ئي پهچي تيستائين ٻيڙي
 هلي چڪي هئي. ڪناري تي پهچي هن ٻيڙيءَ ڏانهن حسرت ڀري نگاهه اچلي.
 شام ٿي چڪي هئي. سج جو سونهري گولو آهستي آهستي پاڻيءَ ۾ ڍرڪندو
 ٿي ويو. سونهري لهرون ڪناري کان مٿيون وٺي غائب ٿي ويون. رياض
 محسوس ڪيو ته ڄڻ هڪ پيڙ تارو آسمان تان ٽپي ٻئي تاري جي پاسي ۾
 شعاع ڪندو غائب ٿي ويو، ڄڻ بهار جي هير ۾ هڪ شاخ نمي اٿي ۽ ٻيءَ
 شاخ سان ڳلي ملي جدا ٿي ويئي، ڄڻ زندهه پير تان هڪ لهر هلي ۽ ساد
 ٻيلي جي ڏاڪڻ جا پير ڇهي هلي وئي. به غير واقف اکيون مليون ۽ هڪٻئي
 کي مبهر پيام پهچائي جدا ٿي ويون. هوءَ ٻيڙيءَ تي وڃي رهي هئي، هڪ جل
 ڀريءَ جيئن. اوچتو رياض کي ياد آيو ته هن کيس ڪلفتن تي ڏٺو هو!

شرابي

هو پيئندو هو ته جيئندو هو نه ته سندس زندگي موت جئن خاموش هوندي هئي. زندگي! هن ڪيئي پيرا خيال ڪيو هو ته آدمي ڄائو ڇو؟ صرف انهيءَ لاءِ ته مصيبت، مرض، ۽ موت جو شڪار ٿئي؟ آدمي ته ڇڏ پر هيءَ ڪائنات وجود ۾ ڇو آئي؟ هي گل صرف انهيءَ لاءِ پيدا ٿيا ته شاخ تي ڄمي، ڦٽي ڦاٽي، مرجھائجي وڃن؟ هي ڏينهن رات، هي واچ مينهن، هي چنڊ تارا، هي سڄو ماٺاڻ، هي سڄو ڪنٽراڳ ڇا لاءِ؟ ان لاءِ ته ڏينهن جي روشني رات جي اوندھ ۾ گم ٿي وڃي. چنڊ تي گرھن ڇانئجي وڃي، تارا ٿئي لائون ڪندا ڪنهن گمنام انڌيري ۾ غائب ٿي وڃن؟ خيال ڪندي ڪندي هو شراب جو پيالو پريندو هو ۽ هٿ مٿي ڪري چوندو هو، ”جنهن دٻيٽ هيءَ دنيا پيدا ڪئي تنهن جي نالي، “ ۽ پوءِ گيت ڏيئي پي ويندو هو. شراب خاني خراب! پر شراب کان وڌيڪ هيءَ سڄي دنيا خراب هئي. هيءَ بي انصافي، بدصورتِي ۽ بدانتظاميءَ جي دنيا! شراب سندس جان ۾ عجيب جوش پيدا ڪندو هو. هو اٿي جهومندو هو، ڳائيندو هو، سڀنيون وڄائيندو هو. هوش ۾ ڪيس شاعرن کان نفرت هئي. جي لفظن جي بازيگريءَ ۾ عمر وڃائي ڪڍيون هئن، تن سان محبت ڪيئن هوندي! شاعر! اهي خود فريب مداري! پر جڏهن هو پيئندو هو تڏهن ڪيس راڳ مان بيحد لطف ايندو هو. سندس روم روم ۾ راڳ جي لهر ڊوڙي ويندي هئي، سندس انگ انگ بحر وزن تي هلندو هو. هوش ۾ هن کي مصورن لاءِ ڌڪار هئي. پلا ڇا رکيو آهي شفق جي رنگ ۾! اسپتال ۾ نرس نمونيا جي مريضن جي ڇاتيءَ تي پلستر رکندي آهي، سونهري پلستر! شفق جو رنگ ان پلستر جي رنگ کان ڇا ۾ بهتر آهي! ڇا لاءِ اهي بيوقوف ڪلاڪار ڪلاڪن جا ڪلاڪ آسمان جي گهراين کي

تڪي، ڪاغذ تي رنگ ٿئي، پنهنجا احساس پيا چٽين! پر جڏهن شراب جي چڪي چاڙهيندو هو تڏهن سندس دل ٿيندي هئي ته وڃي سمنڊ جي ڪناري تي ڊوڙون پايان، سج جي پوئين رنگ جي جهلڪ چني وٺان، چولين جي جواني ۽ مستي کسي وٺان، جهولان، لهرايان ۽ ناچ ڪريان.

هو چوندو هو ته دنيا جا وڏا ماڻهو سڀ بيوقوف آهن. عام ماڻهو کانئن محنت ڪرائي سندن ساراهه ٿا ڪن. ڪهڙا نه سياڻا آهن اهي عام ماڻهو! پاڻ اصل محنت نه ٿا ڪن پر ٻئي کي سندس محنت لاءِ ساراهن ٿا ته جيئن هو سڄي عمر سندن خدمت ۾ گهندو رهي. اهي سياستدان، شاعر، فنڪار سڀ احمق آهن. سڀني کي عام ماڻهن ساراهي ڪاڻ جو اٺو بڻايو آهي. هو سياڻو هو ۽ ان ڪري به هن وڏي ماڻهوءَ ٿيڻ جي تمنا نه ڪئي هئي. ڪري به ڇو؟ ڀلا خواب ۽ حقيقت ۾ تفاوت ٿي ڪهڙو آهي! شراب جي مدهوشيءَ ۾ هو پاڻ کي دنيا جو وڏي ۾ وڏو ماڻهو سمجهندو هو. بنا محنت جي وڏو ماڻهو. دنيا جو پهريون سياڻو وڏو ماڻهو! جڏهن خمار لهي ويندو هوس تڏهن کيس سڄيءَ حالت تي ڪوبه افسوس نه ٿيندو هو. زندگي به ته هڪ خمار آهي، اها وڏ ماڻهپ به ته هڪ خمار جي لهر آهي. موت کان پوءِ ڄڻ ته ڪوئي وڏو ماڻهو ٿيو ٿي نه هو. انساني بدن مادي جو ٺهيل آهي ۽ مادي سان ملي ويندو. پوءِ ڪيئن پتو پوندو ته هيءُ مادي جو جزو منهنجي بدن جي جوڙجڪ ۾ ڪم آندو ويو ۽ هي ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي.

هو پيئندو هو ۽ جيئندو هو. هوش ۾ کيس عورتن کان نفرت هوندي هئي. ڀلا ڇا رکيو آهي عورت جي ڇاتيءَ ۾؟ ٻه چرٻيءَ جا ڳوڙها ڏسي، ماڻهو اٺو بڻجي وڃي! عورتون، اهي بيوقوفيءَ، بڪواس، بيهودگيءَ جا نمونا. گهڙيءَ ۾ سياڻي ۾ سياڻي ماڻهوءَ جو سر جهڪائي ڇڏن!

هن حياتيءَ ۾ هڪ ڀيرو عشق ڪيو هو. اونهارو جا ڏينهن هئا، سندس محبوبڙيءَ کي ڏينهن جو ننڊ اچي وئي هئي. هونءَ ته هوءَ کيس ڏاڍي سهڻي لڳندي هئي. سندس سنهڙا چپ، باداميءَ جهڙيون اکيون ۽ انهن تي ڪجل جون ليڪون، هن کي آبي مان ڪڍي ڇڏينديون هيون. پراڄ هوءَ بي خبر ستي پئي هئي. سندس وات کليو پيو هو، جنهن تي مڪيون وينيون هيون. سندس اکين ۾ پيليون چپيون هيون. گرميءَ ۾ سندس ڪچن مان پگهر وهي

سندس گهگهريءَ کي خراب ڪري رهيو هو. هن جي سونهن جي احساس کي اهڙو ته ڌڪ آيو، جو وري ڪڏهن به هن ڪنهن عورت سان محبت نه ڪئي. پر جڏهن هو نشي ۾ هوندو هو تڏهن سڌو ڪنهن طوائف جي گهر ويندو هو. جنهن جا ناز نخرآ، هار سينگار هن کي ايترو ته وڻندا هئا، جو کيسي ۾ جيڪي به رپيا پيا هوندا هئس سي هو انهيءَ کي ڏيئي ڇڏيندو هو.

هو چوندو هو ته زندگي مون کي فريب ڏيئي رهي آهي ۽ مان زندگي کي فريب ڏيئي رهيو آهيان. مان ”هاڻي“ مان ڄاڻان! ”ڪالهه“ پورو ٿي چڪو، ”سيائي“ اڃا آيو ناهي. پر جي شراب پي مان انهيءَ ”هاڻي“ جي وجود کي مٽائي سگهيس، ته ڇڻ مون زندگيءَ جي سڄي ڍنگ کي ڊاهي وڌو، قدرت جي سڄي ڪارسازيءَ کي شڪست ڏيئي ڇڏي. هو چوندو هو ته اهو شريف آدمي نه آهي جنهن حياتيءَ ۾ آپگهات جو خيال نه ڪيو آهي. هو خود شراب پي؛ روز ”اڄ“ جي زندگيءَ جو خاتمو ڪندو هو.

هو چوندو هو..... وڌيڪ ڇا ٻڌايان. مطلب ته هو گهڻو کي چوندو هو ۽ جيڪي چوندو هو ان تي هلندو هو. کيس ڪوبه ڪم ڪار نه هوندو هو. ٿوري گهڻي پيدائش، جا سندس پيءُ جي ڇڏيل ملڪيت مان ٿيندي هيس، اها شراب جي خريديءَ ۾ وڃائيندو هو. ماڻهو سندس گلا ڪندا هئا، هو ماڻهن جي گلا ڪندو هو. پاڙي وارا کيس گاريون ڏيندا هئا، هو پاڙي وارن کي گاريون ڏيندو هو. حياتي کيس ڌوڪو ڏيندي هئي، هو حياتيءَ کي ڌوڪو ڏيندو هو.

هر هڪ انسان پنهنجي محدود دنيا جو مرڪز آهي. ڪهڙو به ڪاڻو ڪوجهو، ٽنڊو مندو هجي ته به پنهنجي زندگيءَ جي نانڪ جو هيرو آهي. پر هن جي ننڍڙيءَ دنيا ۾ ڪجهه به نه هو، سواءِ شراب جي بوتل جي. شراب سندس جگر، جان، جيري ۾ رسي وسي چڪو هو. سندس حياتيءَ ۾ جو خال هوندو هو ان کي هو شراب سان ڀريندو هو. ٽپائيءَ تي لتون رکي سگريٽ ڊڪائيندو هو ۽ سگريٽ جي دونهين جيئن سڄيءَ دنيا کي ور وڪڙ ڪائيندو ڏسندو هو. هڪ ڏينهن هو ائين سگريٽ چڪي رهيو هو ۽ پنهنجي بي معنيٰ حياتيءَ تي سوچي رهيو هو. سوچڻ کان کيس نفرت هئي پر جيترو وڌيڪ هو سوچ کان نتائيندو هو اوتروئي وڌيڪ سوچيندو هو. هن جو خيال هو ته

انسان وڏو ڪمبخت ساھوارو آھي. حيوان، جنھن کي ڪابھ سوچ سمجھ ناهي، انھيءَ کان بھتر آھي.

”مياڻو،“ ”مياڻو.“ ھن ھڪ ننڍڙو ٻليءَ جو پونگڙو ٽپائيءَ ھيٺان ڏٺو. ھن ھٿ وڌائي ان کي کنيو ۽ ٽپائيءَ تي رکيائينس. ھو جڏھن بہ شراب پي گوشت ۽ ڊبل روٽي کائيندو ھو تڏھن اھو ٻلڙو ٽپائيءَ ھيٺان اچي ”مياڻو“ ”مياڻو“ ڪندو ھو، پر ھن ڪڏھن بہ ڏانھس ڌيان نہ ڏنو ھو. جيئن ھو گھڙيال جي ٽڪ ٽڪ تي ھري ويو ھو، تيئن اھا ”مياڻو“ ”مياڻو“ بہ سندس خيالات ۾ دخل نہ ڏيندي ھئي. پراچ ھن جو ڌيان ان ڏانھن اوچتو ڇڪجي ويو ۽ ھو ان کي ٽپائيءَ تي رکي، ھٿ گھمائڻ لڳو ۽ ڊبل روٽي گوشت ۾ ٻوڙي کيس ڪارائڻ لڳو. ھن کي انھيءَ ننڍڙي جانور کي ھٿ گھمائڻ مان جا خوشي ٿي رھي ھئي، سا شايد ھن کي ھن مھل تائين ڪڏھن بہ نہ ٿي ھئي.

روز ھو انھيءَ ٻليءَ جي ٻچي کي گوشت ڪارائڻ لڳو. ان جي کير لاءِ ھڪ تسري بہ جدا ڪري رکيائين. جڏھن بہ کيس ھوش ھوندو ھو تڏھن ان ٻليءَ جي ٻچي سان راند ڪندو ھو. ھن بہ ٿي کينھون آتايا ھئا، جي ان جي اڳيان ڦٽي ڪندو ھو ۽ ان کي کينھن تي پنھنجا ننڍڙا، نرم گدين وارا پير رکندو ڏسي خوش ٿيندو ھو. ڪانئس دنيا جو بي معنيٰ وجود سماج جي بيهودگي، انسان ذات جي ڪميٽائي وسري ويندي ھئي. ھينئر پنھن جي دل ۾ نفرت جي ڪڙي جذبي بجاءِ مٺو مٺو لطف محسوس ڪرڻ لڳو. ھن ٻليءَ جي ٻچي جي ڳچيءَ ۾ گھنگھرو ٻڌا ۽ انھن جي چمر چمر مان ايترو مزو ايندو ھوس جو سندس روح نچڻ لڳندو ھو.

ھاڻي ھو جيئن ھو ۽ پيئن ھو. ھن جي جيئن جو دارومدار شراب تي نہ ھو. سندس زندگيءَ جي خال کي بہ شيون پري رھيون ھيون. شراب جي بوتل ۽ ٻليءَ جو ٻچو. اھو ننڍڙو خوبصورت جانور سندس زندگيءَ ۾ معنيٰ پيدا ڪري رھيو ھو. ھو اڳي کان گھڻو وقت ھوش ۾ رھڻ لڳو ۽ اھو سمورو وقت ھو انھيءَ بي سمجھ حيوان کي پيار ڪرڻ ۾ گذاريندو ھو. آھستي آھستي ھو شراب جو واھيو گھٽائيندو ويو. ھڪ بوتل، چار پيگ، ٻہ پيگ، ھڪ پيگ..... ان ريت ھن پنھنجي عادت کي ڪيتري قدر مٽائي ڇڏيو. ھاڻي کيس شعر، فن، حسن، محبت، دوستيءَ سان بہ دلچسپي ٿيڻ لڳي ھئي.

هن پهرين دوستي مون سان رکي. هڪ رات سندس کنڊ کڻي وٺي هئي، سو خيال ڪيائين ته ٻليءَ جي ٻچي کي ڦڪو کير ڪيئن پياريان. اچي منهنجو در کڙڪايائين. منهنجي زال در وڃي لاتو ته الاجي کير ههڙو ڪمهلو آيو آهي! هن کي ڏسي واڙي ٿي وئي ۽ اچي مون کي چيائين ته هي چنڊال هن مهل ڇو آيو آهي؟ جيستائين مان وڃان ٿي وڃان تيستائين هو اندر گهڙي آيو ۽ چيائين، ”معاف ڪجو، مون کي ٿوري کنڊ کڻي.“ مون کي هن جي حال تي تعجب به آيو ۽ ڪل به. پر هن جون ڳالهون ٻڌي مون کي هن سان همدردي هوندي هئي. سو هن کي کنڊ ڏيندي مون چيو ”ٻيو به ڪجهه کڻي؟“

”نه، مهرباني. مون کي پنهنجو ته خيال ڪونهي، مان ته ڦڪو پي سگهندو آهيان، پر هن معصوم حيوان کي ڦڪي کير پيارڻ تي دل نه ٿي، سو توهان وٽ لنگهي آيس. تڪليف معاف ڪجو“ هن چيو.

مون کي اها ڳالهه ٻڌي تعجب لڳو. پوءِ مان هن جو دوست ٿي ويس. هو هاڻي سڌري رهيو هو. شراب گهڻو ڇڏي ڏنو هئائين. زندگي ٺاهڻ جا ويچار ڪندو هو. ماڻهن کان نفرت نه ڪندو هو. پر مون کي هن جي انهيءَ ٻليءَ جي ٻچي سان ايتري محبت نه وڻندي هئي. مون چاهيو ٿي ته هو ماڻهن جهڙو ٿئي ۽ اهي چريائيءَ جون ڳالهون ڇڏي ڏئي.

ڪلهه هو مون وٽ آيو ۽ چيائين ته ”ايازا بوتل تپائيءَ تي رکي آيو آهيان. منجهس پويون پيگ بچيو آهي. اڄ مان اهو پويون پيگ پي ان بوتل کي نهي ڪندس ۽ وري شراب نه پيئندس. تون مون سان هل ته مان تنهنجي منهن تي انجام ڪريان.“

مان يڪدم هن سان ڪڍجي آيس ۽ اڃا اندر گڙياسين مس ته هن رڙ ڪئي. هو زمين تي ڏسي رهيو هو. بوتل فرش تي ٽڪريون ٽڪريون ٿي پئي هئي ۽ ٻليءَ جو ٻچو رتو رت ڦٽڪي رهيو هو. ان سايد تپائيءَ کي ڏوڏيو هو جنهن تان بوتل ڪري پئي هئي ۽ ان کي شيشي جون ٽڪريون لڳيون هيون. هن ٻليءَ جي ٻچي کي کنيو ۽ کيسي مان رومال ڪڍي رت اگهيائينس. ٻه ٽي ڏينهن هن دوا ڪرايس پر زخمر روز بروز وڌندا ويا ۽ ڳوڙها ٿيندا ويس نيٺ تن ڏينهن کان پوءِ اهو ٻليءَ جو پونگڙو مري ويو. سندس بدن تي زخمر هئا، ڳاڙها انگوري شراب جهڙا.

نظيران

دريءَ جي ڀڳل شيشي مان ٿڌي هوا ٿي آئي. رکي رکي عبدالغفور جي بدن ۾ سياڻو پئجي ٿي ويو. لوڻي، جا واري سان ڪپيءَ ٻانهن تان لهي ٿي ويس تنهن جو پلٽو ڪلهي تي اڇلائي، ۽ عينڪ جا نڪ تان واري سان ڪسڪي ٿي ويس، سا هٿ سان مٿي ڪري، اکين تي ڪپائي، هو لڪڻ ۾ محو ٿي ٿي ويو. ”اڄ جهڙو سيءُ ته سڄيءَ عمر ۾ نه پيو آهي.“ هن مس ڪپڙيءَ ۾ ڏسندي چيو. جنهن مان مس ڪپي چڪي هئي. وڪيل جي منشيگيري ڪئي کيس ٻائيتاليهه سال ٿيا هئا. اهڙيون هن ڪيئي درخواستون لکيون هيون. قلم رکي، هن تڪل آڱريون ڊگهيون. عريضون لکي لکي، کيس ڪاپي ڪري ڪري، سندس هٿن جون رڳون به نيريون ٿي ويون هيون. نيري نيري رڳ، چڻ فائونٽين پين جي رٿڙ ۾ ڪنهن مس پري هئي. سندس هٿ جي سڌين هڏين تي وراڪا ڪائيندي ٿي وئي. ڪنهن وقت انهن هٿن تي ماس چڙهيل هو، ڊولائٽا، ڳورا هئا!

هن کي ياد آيو ته ڪيئن نظيران کي چپاٽ هنئين هئائين، جا ڪجهه وقت ته رسي ويئي هئي ۽ پوءِ روئي چيو هئائين ته ”نڌڪي ڏسي ٿو مارين، رضا الله جي!“ اڄ ڪيترو نه کيس نظيران تي رحم ٿي آيو. ويڃاريءَ پيءُ جي ته سانڀر ۾ شڪل ٿي نه ڏني هئي. ماءُ به سندس شاديءَ کان سال پوءِ مري وئي. انسان جي دل ۾ ڪيڏي نه محبت ٿي ٿئي! پيءُ ماءُ سان، مٿ مائٽ سان، ڏيٺ ويٺ سان، پاڙي اوڙي سان! پر نظيران جي محبت ايتري ئي محدود هئي جيتري گهري، هن جو دنيا ۾ غفور کان سواءِ ڪوبه نه هو. هو سندس سوٽ به هو گهوٽ به هو. محبت، ايتري انڌي محبت، جو هوءُ غفور

کان اڳ کائيندي به نه هئي. توڙي به به رات جا وڃي وڃن، ۽ هي وري به بي بچين تائين پنگ جي جمني پي، وڏيري ڪري بخش جي اوطاق ۾ تاس کيڏندو هو.

هڪڙي پيري پڳت تي وڃي ويس. پڳت به ڪو ڳاتو ٿي! ڪات هو ڪات! پويون سهڻيءَ جو بيت ته اهڙو هنياڻين! ابوءَ! ڇي، ”بگها جي بيتن جا، ڪلها تن ڏناس!“ سڀ زارو زار ٿي رنا. جن ڪنهن جگري دوست جو جنازو سامهون ٿي وين. غفور به قميص جي پاند سان ڳوڙها اگهندو گهر آيو، پر گهر جي چائٺ ٽپيو ته جن ورق وري ويا. ”نظيران، او نظيران“ هن ڪڙڪي سان سڏيو. جواب ايندو نه ڏسي، هو چڪي ڏانهن ويو. ڏنائين ته کير جو لوتو اڏندو پيو هو ۽ زمين تي کير هاريو پيو هو. سمجهاڻين ته اهي ٻليءَ جا ڪم هوندا. پوءِ ته سندس غصي جي حد نه رهي. پر ڪري چپاٽ هنياڻين نظيران کي، جا ڪت جي هڪ پاسي تي مٺيءَ نند ۾ ستي پئي هئي. ويچاري ڌڪ کائي چرڪ پري اٿي، ويتر جو هن رڙ ڪيس ”چندي اڃان رات مس ٿي آهي ته ڦوڪون ٿي ڏئي.“ ته اڳو پوءِ حوصلا ٿي خطا ٿي ويس. اها رات کيس اڃ به ياد ٿي آئي. ڪهڙي نه غريب هئي نظيران! ويچاريءَ به سال به جواني نه ماڻي. ڏس ته سهين پنهنجي شيءِ جو ڪو قدر نه ٿو ڪري! مفت ۾ ملي هئي سو مارون سهي سهي، چپ پيڪوڙي، اکيون اگهي اگهي مري ويئي. پڇاڙيءَ جو ٻار به مٿو ڄاڻس. مٺيءَ مٺيءَ جي نشاني به نه رهي.

عبدالغفور ڪپڙيءَ ۾ پاڻي وجهي، ان کي هٿ ۾ ڦيرايو، جنن پاسن لڳل مس پاڻيءَ سان ملي وڃي. نب کي ٺهن تي سڌو ڪري وري هو لڪڻ ويٺو. اڃا اڌ پنو مس لکيو هئاڻين ته ڏيئي مان وٽ جون پويون چپيون نڪرڻ لڳيون. هن ڪاغذ رکي تيل جي شيشي ڳولي. ايتري ۾ ڏيئو به پڙڪا ڏيئي، وسامي ويو. عبدالغفور ڪت سان ٿاهو کائي، گوڏي کي هٿ سان وٺي بيهي رهيو. ”جيئن سئيءَ جو ڏاڳو وڏو ٿيڻ وڌيڪ ڳنديون، جيئن عمر وڏي ٿيڻ وڌيڪ مونجهارو.“ هن سوچيو. ”خير، مان ايڏو وڏو ته نه آهيان. ته به پريا پڻجي ويا آهن، سڄي عمر نه ماڻيو نه چوڙيو. ويچاريءَ نظيران ڪيئي پيرا ته چيو هو ته سونيون چوڙيون گهڙائي ڏينمر. پر ان وقت بچت ڪتي هئي، عاج جي ٻانهينءَ ۾ ته جن اک ٿي نه ٻڏيس. ڇي، ”اڃ نوان فيشن آهن، اڃ عاج

عيب آهي. ” هن مٺيءَ نظيران تي خار کاڌي. سندس خار ۾ اها غضب ناڪي نه هئي، تنهنڪري چڙ چٽي. هن کي ياد آيو ته ڪيئن اطلس جي سٿڻ ۾ ته چڻ پري لڳي رهي هئي. مٿان وري زريءَ سان ڳچيءَ ڀريل چولو. هن ائين محسوس ڪيو چڻ نظيران سان شب برات جو پينگهي ۾ ٿي لڏيو. جهرمر جهرمر ڏيئا هوا ۾ پري رهيا هئا ۽ اڄوڪي ڏيئي جئن وسامي نه ٿي ويا. اڃ رات ڪنهن نه ڪنهن وقت، هي دلن جو سڀ پاڻي کير ٿي ويندو؛ هنن پنهي سوچيو هو ۽ دلو پاسي ۾ رکي، هڪڙي سان رهائون ڪرڻ ويٺا هئا ته اتي ئي نند اچي ويئي هين. کيس آباد آيو ته ڪئن آسمان ۾ پڇڙ تارا ڏسي کيس نظيران تي چيو ته: ”انهن کي شيطان ڊيڪائي پيو آهي.“ ۽ هن انهيءَ رات خواب لڏو هو، هڪ پيانڪ، ڪنٽائيندڙ خواب، جنهن ۾ هڪ چمڪندڙ ڏاڙهيءَ وارو پوت کيس ڊيڪائي پيو هو. هڪ پيري وري هنن ڪٿاندي ۾ ڪاري بلي ڏني هئي. چوندا آهن ته: ”ڏائڻ ڪڏهن ڪاري بلي ٿي ايندي ۽ کير جهڙي اچي شيءِ ڏسي ماڻهو ٿي پوندي آهي.“

هن پريان ماڻهو ڏٺو جو هيڏانهن چريو پريو ٿي. پوءِ ۾ اکيون ڦاڙي وري ڏنائين. منت کان پوءِ کيس ڪپڙو هوا ۾ اڏامندو نظر آيو. ”سٿڻ آ،“ هن جي ڦڪيءَ کل سرد فضا ۾ ڪنجهي جو آواز پيدا ڪيو، ۽ کيس وري اطلس جي سٿڻ ياد آئي، نظيران جي لسي لسي، نرم نرم، ملايم اطلس جي سٿڻ، سندس بدن ۾ وري جواني ائين ڊوڙڻ لڳي جيئن مٿان ڇت ۾ ڪوئا ڊوڙي رهيا هئا. هن کي پاڻ تي خار آيا ته ڇو نظيران کي ماريڻدو هو. هن ائين محسوس ڪيو چڻ نظيران جي وارن تي هٿ ڦيري رهيو هو ۽ کيس پرچايائين ٿي. کيس ياد آيو ته نظيران جا وار، جي چيلهه کان به هيٺ پوندا هئس، سي ڪيئن وڃن ۽ ڪمزوريءَ سبب ڇڻي ويا هئس. سونهن به ڪنهبو چٽڪو آهي. هن جي بدن ۾ ڌڙڙي اڀري ويئي.

سونهن، نظيران بيشڪ سهڻي هئي. سندس سڄي چپ جي ڀرسان ڪارو تر ڪهڙو نه سهڻو لڳندو هو! ڳلڳل: ”تو ٿي ماتا جا سڱ اڀري ر.“ اس ڀرڻ نڪري آهي، سا داغ غضب جي ڪنٽر پيدا ڪندا هئس. نظيران ڪهڙي نه چڱي هئي.

هڪ پيري نظيران ميت ۾ ڏهي وجهي، وارن جو چيڙهه لاهڻ لاءِ اهو

سڄو مٿي کي تقيو هو. هن کيس ڏٺو هو ته ڄڻ ڪراهن وٺي وٺي هيس. پر جڏهن وهنجي سهنجي هوءَ گلاب جو گل ٿي آئي هئي ته ڪهڙي نه ٿي وئي. سندس ڳلن جو زيتوني رنگ ڄڻ تڙي پيو هو. نظيران جي سونهن ته ٺهي، پر سپاءَ ته ڏس! ويچاري ٻه سڌا ڪا پري، نڪ سڪي، ڪر ڪار ۾ لڳي ويندي هئي. اڄ جون زالون اهڙيون ڪٿي آهن؟ زبان اٿن ڪلهن تي. شڪل وري ڪهڙي اٿن. نظيران جي جتيءَ برابر به نه ٿينديون. هن جهڙي پري پري، جهنب دار ڇاتي اڄ تر ۾ ئي نظر نه ٿي اچي. غفور جي رت ۾ ماڪوڙيون ڊوڙڙ لڳيون. هن خيال ڪيو ته جي اڄ نظيران هجي ها ته وڪيل صاحب جي ٻه گهوڙيءَ گاڏيءَ تي وٺي، لڪ چپ ۾ سئنيما ڏيکاري اڃانس ها. ڪنهن کي خبر ٿوروئي پوي ها. هن کي تيون ڏينهن وارو ڪيل ياد آيو، جنهن ۾ هيرو پنهنجي محبوبه کي گهوڙي تي کڻي ٿي ويو. کيس اوچتو ياد آيو ته ڪئن ننڍي هوندي هو گهوڙو ٿيندو هو ۽ سندس سؤٽ نظيران چمڪي ڪٿي، کيس هڪلندي هئي. ننڍي هوندي جون عجيب ڳالهون آهن. غفور من ئي من ۾ جهونگارو، ”جهونا ٿيا جهاز، ست نه جهلين سڙهه جي.“ کيس ياد آيو ته ڪيئن نه ڪاغذ جي پيڙي ٺاهي، هو ۽ نظيران گندي پاڻيءَ جي موريءَ ۾ هلائيندا هئا.

هڪڙي پيري مڪ ماري، ڌاڳي ۾ ٻڌي، ڏينپوءَ جي اڳيان رکي هٿائون ۽ ڏينپو ان کي جهٽي ڌاڳي سوڌو اڏاميو پئي، ڄڻ ننڍڙو هوڻي جهاز ٿي لڳو. اوچتو کيس اها مورت ياد آئي جا هن نيو حجر جي دڪان ۾ ڏٺي هئي جنهن ۾ هوڻي جهاز کي هيٺان هڪ سپاهي بندوق هڻي رهيو هو.

اهي سپاهي وڙهن چوٽا. هن خيال ڪيو. جنگ به وڏي چريائي آهي. هن اخبار ۾ پڙهيو هو ته چينائي پاڻ ۾ وڙهي رهيا آهن. هڪ گهر ۾ رهي، پاتي پاڻ ۾ وڙهن، ان کان وڌيڪ ته چريائي ٻي دنيا ۾ ڳولي به نه لپي. پر ساڳي وقت هو به ته هڪ گهر ۾ رهي نظيران سان وڙهندو هو. غفور لڳي ٿي سوچيو. ”هاڻي جيڪڏهن نظيران هجي ته جيڪر اصل نه ماريانس. اصل نه. هاڻي ته مون هزار رپيا ميڙيا آهن، جيڪر سونيون چوڙيون گهڙائي ڏيانس ها، راضي نه ٿئي ها ته جهومڪيون به گهڙائي، ڏانسر. نا. سڙيا. ٽيڪ لڳندا. ڪا وڏي ڳالهه نه آهي.“ هن ڏٺو ته نظيران آئيني اڳيان جهومڪيون

پاڻي رهي هئي. ”ڏس ته سهين.“ نظيران چيو، ”ڪن جا سوراخ ئي ڇڻ پورجي ويا آهن.“ سونيون جهومڪيون سندس اکين اڳيان ائين تجلا ڏين لڳيون ڇڻ انڌاري رات جو اوچتو جهڙ لهي وڃي ۽ تارا تمڪندا نظر اچن. هن اٿي اڳت مان ڇاپيون ڇوڙي پنهنجي پٽيءَ مان سو سو جا ڏم نوت ڪڍيا. اوندھ ۾ به هو انهن تي بادشاهه جي تصوير چڱيءَ طرح ڏسي رهيو هو. هن سوچيو ته ٻيو ڀلا ڇا وٺان. هن خيال ڪيو. ”سؤ ڇوڙين تي، ست جهومڪين تي، اهڙا ڪي ٽين سوين جا ڪپڙا- اطلس جي نرم سٺڻ، ڇڻ سندس بدن سان گيسرائيندي هڪ مٺي خارش پيدا ڪندي وئي. برقعو به ريشمي سبائيندو مانس، هن ڪاري ملائيءَ جو برقعو ڪيئي ڀيرا نوجوان عورتن کي پائيندي ڏٺو هو. ڪيتري نه ڪشش هئي ان ۾. لئي جو برقعو ته ڇڻ بدوين جو تنبو ٿي لڳو، ”نظيران“ هن ڪجهه ڏاڍيان چيو. ”ماما، مان آهيان عذرا،“ سندس پاڙيسري صابو ڪاسائيءَ جي ڌيءَ عذرا چيو، جا دروازو پٽي اندر آئي هئي ۽ غفور جي ات ويهه کي حيرت ۾ ڏسي رهي هئي.

هن چيو، ”ماما، ابا کي ڏاڍو بخار ٿي پيو آهي. امان سڏيو ٿي.“

چاندوڪيءَ جي روشني، جا پٽيل دروازي مان اندر ٿي آئي تنهن ۾ عذرا جي ملائي رنگ اطلس جي سٺڻ ۽ نوڙي چمڪي رهي هئي. ”اطلس جي سٺڻ، نوڙيءَ جي چمڪي،“ غفور دروازو ڏيندي وحشين جيئن جهونگارو ۽ عذرا جي وارن تي هٿ گهمائڻ لڳو. چار پنج منٽ هو ائين بيٺو عذرا تي هٿ گهمائي رهيو هو. ”اچي جوان ٿي آهي،“ هن سوچيو، ”يارهين ورهين جي ٿي آهي، باقي ڪو سال ڏيڍ. هاڻي تو پئس کان سڱ گهران. وٺندو چار پنج سؤ.“ هن جي وارن تان هٿ لاهي، عذرا جي نوڙيءَ تي آندو. نوڙيءَ جي چمڪي تان سندس هٿ ڦرندو، عذرا جي اطلس جي سٺڻ تان گيسرنڌو، اچي پنهنجي ستر تي لڳس. اطلس جي سٺڻ، نرم نرم، لسي لسي، ملايم اطلس جي سٺڻ!

سفید وحشي

اَس ۾ واري چمڪي رهي هئي. پريان ساحل تي چن چانديءَ جو پڙچ وڃايو پيو هو. چوليون ڪناري تي اچي واريءَ سان ملي ٿي ويون ۽ سندن رنگ چن پگهريل سون جي جهلڪ ڏئي رهيو هو. دور آسمان ۽ سمنڊ نيري آسمان ۾ ملي ٿي ويا. صديق ڪناري تي پيڙي جهلي. سنهي چار ۾ سفيد مڇيون ڦٽڪي رهيون هيون ۽ سج جي روشنيءَ ۾ چلڪيون ٿي. ٻن چئن کڳن يا سرمائن ۾ ساھ هيو باقي ٻيون سڀ آڏ ميون ٿي ويون هيون. وڏيون، وڪري جهڙيون مڇيون چونڊي صديق کاريءَ ۾ رکندو ويو ۽ باقي ننڍڙيون، ڪڇيون مڇيون ڪناري تي ڦٽي ڪندو هو. کاري ڪپڙي سان ڍڪي هن سگريٽ ڊڪايو. سندس نگاهه پريان جهاز جي چمڻيءَ ۾ هئي. جنهن مان دونهون نڪري رهيو هو. ڪلفٽن تان ڪياماڙيءَ جا جهاز چڱيءَ طرح ڏيکاربا آهن. هن کي جهاز ۾ خلاصيءَ جي حياتي نه وڻندي هئي، جيتوڻيڪ هن جا ٻئي ڀائر اتي ڪم ڪندا هئا. سندس طبيعت آزاد ۽ تنهائي پسند هئي. ڪيئي ڀيرا هن چاهيو هو ته روشن مينار ۾ بتي ڏيکارڻ جي نوڪري ڪريان. شام جو جڏهن سج ڏيري ڏيري سمنڊ ۾ غائب ٿي ويندو هو ۽ شفق جو سونهري رنگ پاڻيءَ جي نير سان ملي هڪ عجيب سمو پيدا ڪندو هو، تڏهن هن جي دل ۾ ڪيئي امنگ اٿندا هئا. سمنڊ جي گهرائيءَ جيئن، بي انت، اونها! ان وقت هو پنهنجي دل ۾ هڪ خال محسوس ڪندو هو، سندس احساسن کي هڪ بي معنيٰ ڪتڪتائي بيتاب ڪري ڇڏيندي هئي.

اڄ به هو ائين پيڙيءَ تي لت رکي، پريان پاڻي ۾ تڪريون ڏسي رهيو هو. هن سگريٽ جو دونهون نڪ مان ڪڍندي چرڪ ڀريو. خيالات جي روءِ ۾ هن کي پتو ئي نه پيو هو ته سامهون گلان مڇيون، جي هن ڦٽي ڪيون

هيون، سي ميڙي رهي هئي ۽ ڳائي رهي هئي. جيئن نه لنگر ٻيڙيءَ مان اچلبو آهي ۽ وڃي واريءَ ۾ کپندو آهي تيئن اڄ گلان سندس دل ۾ کپي وئي. هن اڳ ۾ به ڪيئي ڀيرا کيس ڏٺو هو پر اڄ الاجي چو هن جو چهرو ائين غير معمولي طرح چمڪي رهيو هو. هن جا وار هوا ۾ لهرائي، غضب جي ڪشش ڪري رهيا هئا. هوءَ هڪ ننڍڙيءَ سرماييءَ جئن ٿي لڳي- سهڻي، سنهڙي، چمڪڻي، چمڪڻي! گلان هڪ وار آڏيءَ اک سان هن کي ڏٺو ۽ پوءِ مڃين ميڙڻ ۾ محو ٿي وئي. هن جو پيءُ ڪلفٽن تي ريستارنٽ ڀرسان ڪوڏ وڪڻندو هو ۽ هو رهندا به مير بحرن جي ويڙهي ۾ هئا. روز هوءَ ڪناري تان مڃيون ميڙڻ ايندي هئي، جي هو ڏينهن رات تري چانورن سان کائيندا هئا. هميشه وانگر هوءَ اڄ به ائي هئي ۽ پنهنجي ليءَ ۾ جهوگاريائين به ٿي ۽ مڃيون به ميڙيائين ٿي. صديق ٻيڙيءَ مان ڄار ڪڍي گلان کي چيو، ”گلان هي ڄار ته پٿاراءِ.“ گلان ڪاري رکي، ڄار کي پن ڪنڊن کان جهليو ۽ پوءِ ٻنهي آهستي نوڙي ڌرتي تي ڄار پٿاريو. ۽ پوءِ هوءَ ڪاري کڻي وڃڻ لڳي. صديق کيس ٻانهن کان جهلي چيو، ”گلان ڪيڏانهن؟“ گلان پهريون ته هڪي هڪي ٿي وئي پر پوءِ جهٽڪي سان ٻانهن ڇڏائي وڃڻ لڳي.

ٻئي ڏينهن هن سنيون سنيون مڃيون گلان لاءِ رکيون. گلان کي ايندو ڏسي هن اهي مڃيون ڪناري تي ڦٽيون ڪري ڇڏيون. گلان ايڏيون وڏيون مڃيون ڏسي پهريون ته عجب ۾ پئجي وئي پر پوءِ صديق ڏانهن ڏسي مرڪي. اڄ صديق کيس ڪجهه نه چيو. چوي به چو؟ مڃي خودبخود ڄار جي ويجهو اچي رهي هئي.

روز بروز صديق جي گلان سان دوستي وڌندي وئي. پهريون مرڪ پوءِ چرچو پوءِ ڳل تي هلڪي ٿڌ، پوءِ ڪتڪتائي، پوءِ..... هاڻي هو پنهنجي زندگيءَ ۾ خال محسوس نه ڪندو هو. منجهس اڳين اڻاٽڪائي ۽ اڪيلائي نه رهي هئي. هو ڪناري تي ڄار لاءِ نوڙي وڌندي خيال ڪندو هو ته گلان سان شادي ڪندس. ٻار ٿيندا، انهن کي ونجهه هلائڻ، ڄار ڳنڍڻ، ترڻ تڙڳڻ سيڪاريندس. انهن لاءِ ٽڪريءَ تان ڪيئي ڪوڏ، سپيون، ناد ميڙي ايندس ۽ ائين هيءَ زندگي، هيءَ ٻيڙي جو پور، سک سانت سان گذري ويندو. گلان هينئر سندس روح ۾ رمي چڪي هئي.

ڪڏهن ڪڏهن هو شام جو گلان کي ٻيڙيءَ تي سير ڪرائيندو هو. سڙه ڇاڙهي، پوءِ ٻيڙيءَ کي هوا جي رخ تي ڇڏيندو هو ۽ پاڻ گلان جي سامهون ويهي ڳائيندو هو.

”پرڻ ويا پرڏيهه، اسان جا پرڻ ويا پرڏيهه!“

منهنجو پرڻ ته منهنجي سامهون ويٺو آهي، هو دل ۾ ويچاريندو هو، پر الائي ڇو، گلان جي ويجهڙائيءَ ۾ به کيس دوري نظر ايندي هئي. سج ٽڪريءَ پٺيان ڇپي ويندو هو ۽ سون رنگ آڪاس ۾ ٽڪريءَ جي چوٽي هڪ بخشيل روح جئن ڏيکاري ڏيندي هئي. سامونڊي ٻگهن جا ولر پر ڦڙڪائيندا دور نڪري ويندا هئا. دور، شفق جي هن پار، جتي صديون انسان جي پوءِ به نه آئي هئي، جتي نه ميلاب هيو نه وچوڙو. نه ويجهڙائي نه دوري. نه صديق نه گلان. جتي صرف وحدت هئي، نيري نيري يڪرنگي! اونداهه آس پاس ڇائنجي ويندي هئي، پاڻي گهاتو نيرو ٿي ويندو هو ۽ شفق جي پوئين سرخ ليڪ ڪارنهن جي تنهن ۾ گم ٿي ويندي هئي. هو سڙه ڇاڙهي ڪناري جو رخ ڪندو هو. گلان ٻيڙيءَ جي هڪ پاسي ٻانهن هيٺ ورائي لپ ۾ پاڻي ڪندي هئي. لپ! لپ! پاڻي هن جي ٻانهن سان لڳي چلڪو کائيندو هو ۽ هوءَ تهڪ ڏيئي ٿيهنگن کان منهن پري ڪندي هئي. صديق سڪان کي هٿ کان وٺي، ٻيڙيءَ جي مهاڙيءَ تي پير رکي، اونداهه جي بي انت گهراڻيءَ ۾ گهوري ڏسندو هو. سمنڊ جو مٿو، ٿڌو شور سندس بدن ۾ سيسرات اڀاريندو هو، سڄي ڪائنات طلسماتي ٿي ويندي هئي. آسمان ۾ ستارن جي جڳ-مڳ پريان منهوڙي وٽ بتين جي جهرمر، ماحول تي چڻ جادوءَ جو چار وچائي ڇڏيندي هئي. پاڻيءَ ۾ تارن جو عڪس لهرائيندو هو ۽ هو پائيندو هو ته چڻ آسمان سمنڊ ۾ ٻڏي ويو آهي، چڻ سندس ڪنهن عرش تي هلي رهي آهي. گلان هڪ فرشتو آهي ڪنهن ڏورانهن ڏيهه جو. منهن فرس جي ٻارنهن دريءَ جي حورا!

د - هميشه
هي ڪناري تي چڻ تاهه رهيو هو ته هن
زندگيءَ ۾ اڳي ڪڏهن به اهڙا دهشت انگيز لڪاءَ نه ٻڌا هئا. هو اڃان انهن تي غور ڪري رهيو هو، ته پري ريسٽارنٽ جي طرف شور ٻڌائين چڻ ته ڪو

وڏو فساد ٿيو هو. تعجب وڃان هو ڇا اتي ڦٽوڪري ريسٽارنٽ طرف ويو. اٺ ڏهه گورا سولجر هندستانين کي گاريون ڏئي رهيا هئا، ۽ هندستاني گونگا، گرم سرتي، هنن ڏانهن ڏسي رهيا هئا. هن ريسٽارنٽ جي نوڪر کان پڇيو ته ”ڇا آهي؟“ جنهن کيس ٻڌايو ته: ”گورا سولجر هندستاني خلاصين سان وڙهيا هئا ۽ ”هندستان“ جهاز کي باهه لڳائي هئائون.“ صديق جون وايون بتال ٿي ويون. هن جا ٻه ڀائر ”هندستان“ تي نوڪري ڪندا هئا. ”پوءِ ڇا ٿيو؟“ ڪندو، هو نوڪر کي پانهن کان وٺي ڌنڌاڙڻ لڳو. پر نوڪر گوڙ سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو ۽ هن ڏانهن ڪن نه ڏنائين. صديق تڪڙو تڪڙو موٽي آيو ۽ مڇيءَ جي ڪاري کڻي وڃي گهر رکيائين ۽ پنهنجي اڏورائي سائيڪل تي چڙهي شهر ڏانهن هليو. ڪچهري روڊ تي ڪيترا ڪاليجي ڇوڪرا ڏنائين، جي جهنڊا کڻي ”انقلاب زنده باد،“ ”هندستان آزاد“ جا نعرا هڻي رهيا هئا. هن سائيڪل تان لهي هڪ ڇوڪري کان اٻهري آواز ۾ پڇيو، ”هندستان جهاز جو ڇا ٿيو؟ منهنجو ڀاءُ به اتي خلاصي هو.“ ڇوڪرا سندس چوڌاري مڙي ويا ۽ هڪڙو چوڻ لڳو ته ”اهي گورا، اهي سفيد وحشي اسانجي زندگيءَ کي تڄ پيا سمجهن. هو سمجهن ٿا ته اسان ذليل آهيون، غلام آهيون، ڪارا آهيون.....“ جوش ۾ سندس گل ڦوڪجي ويا ۽ هو وڌيڪ ڪجهه چئي نه سگهيو.

صديق ڪجهه سمجهي نه سگهيو، هن کي ته پنهنجي ڀاءُ جي خبر وٺي هئي. هو سائيڪل تي چڙهيو ۽ بولٽن مارڪيٽ ۾ آيو جتان کيس خبر ملي ته ڪياماڙيءَ ڏانهن دڳ بند هو. هن کي اتي سڄو احوال معلوم ٿيو ته ڪيئن بحري پيڙي وارن پنهنجون گهرجون پيش ڪيون هيون ۽ اضافي جي بدران کين گولين جو شڪار ڪيو ويو هو. هو سائيڪل تي چڙهي موٽي رهيو هو، ته صالح کي منگ ڦٽي وٺندو ڏنائين ۽ هٽنڊل ڦيرائي آيو انهيءَ وٽ. صالح هن کي ڏسي اچي ڦٽو. چي: ”هي انگريز ڏاڍا ظالم آهن، ڪو انسان تي ڪهڪاءُ نه ٿو اچين.“ ۽ پوءِ روئڻ هارڪي جوش ۾ اچي کيس ٻڌايائين ته سندس ڀاءُ به زخمي ٿي پيو هو. صالح، صديق جي ڀاءُ جو سالو هو ۽ ان ڪري بنان نيرن جي صبح جو ئي ڀڳو هو ته خبر رکي اچان.

صالح؛ صديق کي ٻڌايو ته عيد گاهه ميدان تي انهيءَ انڌير جي

برخلاف ميٽنگ هئي. صديق کيس سائيڪل جي پٺيان کنيون ۽ پوءِ ٻئي آيا عيدگاه ميدان تي. ميدان تي گوڙ گهمسان لڳو پيو هو. هو اڳتي وڌيا ته سندن اکين ۾ خوبخود تاهه تاهه ڳوڙها اچڻ لڳا. پوليس ٽيئر گئس تي هلائي. ٻه ماڻهو ڄڻ انجام ڪري آيا هئا ته مرڻو آهي پر ورتو ناهي. جڏهن گئس هلڻ بند ٿي ٿي، تڏهن ڪنهن تقرير ٿي شروع ڪئي، ۽ سڀ ماڻهو ان کي ٻڌڻ لاءِ ٿي پڳا. ڪجهه وقت کان پوءِ صديق سمجهيو ته معاملو ڇا هو. ليڊر وچ ۾ بيهي تقرير ڪري رهيو هو، ”اسين هندستاني پنهنجا جائز حق گهرون ته اسان کي گوليءَ سان اڏايو ٿو وڃي. اسين، جي ظلم ۽ بي انصافيءَ خلاف آواز اٿاريون ته اسان کي ٽيئر گئس هلائي ڇڙوڇڙ ڪيو ٿو وڃي! آخر هي انگريز، هي سفيد وحشي، ڪيسين هندستاني عوام جو خون وهائيندا. ڪيسين.....“

وري ٽيئر گئس هلي ۽ ماڻهو تڙڻ پکڙڻ لڳا.

”سفيد وحشي!“ اهو لفظ صديق جي منجهيل دماغ ۾ گونجڻ لڳو. ”هي انگريز هي گورا صاحب! هي وڏا آفيسر سڀ سفيد وحشي!“ شام تائين هو انهيءَ ڪشمڪش ۾ بيٺو رهيو. هن اهڙو بغاوتي نظارو ڪڏهن به نه ڏٺو هو. هندو مسلمان سڀ جوش ۾ هئا. سڀ پنهنجي ڀائرن جو خون ٽيندو ڏسي انقلاب لاءِ کڙا ٿي ويا هئا. گهڙو پرڄي نيٺ وهي!

ڏيڻا ٻڙي مهل هو سائيڪل تي چڙهي گهر وريو. هر ڪنهن چونڪ تي گورا سولجر بندوق ڪلهي تي کڻي بيٺا هئا. هو جيئن پوءِ ٽيئن پڻڊل تي وڌيڪ زور ٿي ڏيندو ويو. فريئر هال، پل، ڪلفٽن..... ڏهن منٽن ۾ هو گهر پهچي ويو.

کيس اڄ خيال آيو ته گلان اڄ مڇي کڻي الاجي نه کڻي! هن اڄ چڱي وڏي سرمائي ڦاسائي هئي، سو کيسي مان چاقو ڪڍي انهيءَ جو اڏ ڪيائين ۽ سڌو آيو گلان جي در وٽ. اندر گاسليٽ جي بتي ٻري رهي هئي. ڪجهه گوڙ آيو ۽ هو چرڪ ڀري پوئتي هٽيو. در جي پرسان سيخن سان دري هئي ۽ هن ان مان اندر نظر ڊوڙائي. هن جي دماغ کي چڪر آيو. اندر ٻه گورا سولجر بيٺا هئا. هڪڙي گلان کي ٻانهن کان جهليو هو ۽ سندس منهن چمي رهيو هو. ”فائيو رپيز، ناٽ مور“ (يعني پنج رپيا وڌيڪ نه). گلان جو پيءُ تڏل

قتل اردوءَ ۾ چئِي رهيو هو، ”نهن صاحب! پانچ نهن دس- سڀ دس دي جاتي هين.“ (نه صاحب! پنج نه ڏهه. سڀ ڏهه ڏئي ويندا آهن.)
 ”سفيد وحشي! اسان جي زندگيءَ، غيرت، محبت جا خوني! سفيد وحشي!! سفيد وحشي!!!“

سفيد.... سفيد.....“ صديق جو مغز ڦري ويو. هن صدريءَ جي کيسي مان چاقو کڍي کوليو، ۽ در کي لت هڻي، اندر ڌوڪي آيو. هڪ، ٻيو، ٽيون! ٽئين ڌڪ سان سولجر ڌرتيءَ تي ڪري، آدم خور مڇيءَ جيان ڦٽڪڻ لڳو.

ڪالهه صديق کي خون جي جرڻ هيٺ جنم ٿيڻ جي سزا ملي هئي. هن کي جهاز جي حياتيءَ کان نفرت هئي، پر هو اڄ مجبور ٿي پنج ڇهه ڏينهن ان تي سفر ڪري رهيو هو، دور هڪ قيد جي ڪوٺڙيءَ ڏانهن، جتي هن کي زندگيءَ جا باقي ڏينهن محنت ۽ اڪيلائيءَ ۾ ڪاتڻا هئا. هو تنهائي پسند هو ۽ هيٺ سڄي عمر کيس تن- تنها ڪاٺي هڻي، هن انسانيت، انصاف جي خوني دنيا کان دور! دور جتي نه گلان هئي نه ان جو پيار نه ان جي بيوفائي! ”ڇا گلان سڄ پڇ بيوفا آهي؟“ هن کي پيرا جيل ۾ ان تي خيال ڪيو هو. جڏهن هوءَ کيس پوئينءَ مهل جهاز تي ملڻ آئي، تڏهن هن جي دل ڀر آيو ته جيڪر هٿڪڙيون هتي گلان جو مغز ڦاڙي وجهي. پر گلان جي اکين مان ڳوڙها وهندا ڏسي، هن جي دل رحم سان ڀرجي آئي، غيرت جو ڪوڙو جذبو هار کائي ويو. سڄ به گلان جو ان ۾ ڪهڙو ڏوهه هو. سندس پيءُ ڪوڏ وڪڻندو هو جنهن مان چار پنج آنا مس ڪمائي ٿيندي هيس. پوءِ چئڻ پنجن آني مان ٽي پاتي ڪيئن پلجندا! هن ضرور گلان کي انهيءَ پيشي لاءِ مجبور ڪيو هوندو.

رات جا ڪارا پاڇولا پاڻيءَ تي حڪومت ڄمائي ويا هئا. ڪڏهن ڪڏهن لائيت هائوس مان روشني پاڻيءَ تي ائين پئجي رهي هئي جيئن هن جي دل ۾ پڇي وڃڻ جو ناممڪن خيال مصنوعِي جوت جڳائي گم ٿي ٿي ويو ۽ پوءِ اونهي اندازي پاڻيءَ جهڙي اٿاهه پيانڪ مايوسي ڇڏي ٿي ويو. ڊيڪ تان ڪل جو آواز آيو. ۽ پوءِ ڪجهه انگريزي لفظ. ”سفيد وحشي!“ صديق ڏند پڪوڙيندي چيو ۽ تڏ کان بدن لڪائڻ لڳو.

واچ جا ڪانتا

سگريٽ جي دونهين مان ڇلا بڻائيندي نظير سوچي رهيو هو ته آخر هن زندگيءَ جو مقصد ڇا آهي؟ صبح کان شام تائين محنت ٿو ڪريان، نه فرصت آهي نه فرحت. سارو ڏينهن تائپ جي ٽڪ ٽڪ ۾ گذري ٿو وڃي. صرف منجهند جو ڪلاڪ کن ريسٽارنٽ ۾ چانهه جو ڪوپ پي، سنگتي ساٿيءَ سان ڳالهائي ٻولهائي، وري وڃين ٿو ڪرسيءَ تي ويهان ۽ دفتر جا ڪاغذ آٽلايان. هر روز هو ائين سوچيندو هو ۽ سندس خيال سگريٽ جي دونهين وانگر وٽ ڪائيندو، سندس دل کي جلائيندو غائب ٿي ويندو هو. سندس خوش خلقي ۽ رڻي ملڻي سڀاءُ ڪري سيڪريٽريٽ جا سڀ ڪلارڪ ساڻس چڱيءَ طرح پيش ايندا هئا. هي هو به فراخدل، دوستن کي چانهه پائيءَ جي صلاح ڪندي ڪڏهن به نه ڪيائيندو هو. سندس پگهار ڪتي ۹۰ رپيا هئي، تڏهن به ڏيک ویک اميرائو هوس. ماءُ پيءُ جو تنگ حال به ڪڏهن ڪڏهن کيس ستائيندو هو. پر هو ڪري ئي ڇا ٿي سگهيو! بچت ڪري به ته ڪيئن! سگريٽ نه چڪي، هفتي ۾ ٻه ڀيرا سئنيما تي نه وڃي، چانهه نه پيئي، بس جو پاڙو نه ڏئي، ڪڏهن ڪڏهن ايمليءَ لاءِ سوکڙي نه وٺي اچي! نوي رپيا آخر ڪٿي پورا ٿي، ڪٿي پورا ٿيندا. دنيا ۾ ٻه شيون هيون جن سان سندس بيحد محبت هئي ۽ ٻئي سندس اندر کي جلائينديون هيون. هڪ سگريٽ ۽ ٻي ايملي. ايملي ڪرستان هئي ۽ سيڪريٽريٽ ۾ ڪلارڪ هئي. ٻنهي جي ٽيبل پرسان هئي. هر آرتوار تي هو ايمليءَ سان ڪلفٽن تي ويندو هو ۽ شام جو انگريزي پڪچر تي.

اڄ هو سگريٽ چڪيندي سوچي رهيو هو ته آخر هيءَ زندگي ڪٿي پهچائيندي. زندگيءَ جو تصور ڪندو هو ته سندس اکين اڳيان

هڪ ريل هلي ايندي هئي، جا ويرانيءَ ۾ هلندي هجي. نه ڊرائيور، نه اسٽيشن، صرف ٻه مسافر. هو ۽ ايملي. نه آئندي ۾ اميد ۽ نه ماضيءَ لاءِ محبت. هو حال جي چال تي هلندو هو. ”ڪيڏانهن“، يا ”چالاءِ“ ان جو کيس نه پتو هو نه پرواه. انهيءَ سوچ ۾ هو ته پريان ايملي مرڪندي آئي ۽ هن بيري کي چانهه ۽ پيسٽري آڻڻ لاءِ چيو.

”سيائي آرتوار آهي“، ايمليءَ چيو ۽ اڃان جملو ئي پورو نه ڪيائين ته نظير چيس ته ”منهنجي سائيڪل کي پنجر ٿي پيو آهي سو تون پيءَ کان سائيڪل وٺجان ته ٻيئي ان تي چڙهي هلنداسين.“

ڇهين بجي صبح جو نظير ۽ ايملي ڪلفٽن تي وڃي رهيا هئا. ايملي سائيڪل تي اڳيان نظير جي ٻانهن ۾ ويٺي هئي. سندس وار هوا ۾ ڦڙڪندي، سندس سانوري چهري کي زيب ڏيئي رهيا هئا. پريان افق تي نيري آسمان ۾ ڦڪي روشنيءَ جي لهر چانڊجي ويئي. نظير ايمليءَ جي منهن ڏانهن ڏٺو. هن کي ساڳي معصوميت، ساڳي تازگي، ساڳيو سانورو رنگ نظر آيو. ڪلفٽن تي پهچي، نظير واچ ۾ وقت ڏٺو. ساڍا ڇهه لڳا هئا. ايمليءَ پنهنجي واچ نظير کي سوکڙي ڏني هئي، جئن هو جڏهن به وقت ڏسي ته کيس حياتيءَ جي منت منت ۾ ياد ڪري.

آسمان جي نيري گهرائي پاتيءَ جي نيري لس ليٽ سان ملي. هڪ عجيب سمو پيدا ڪري رهي هئي. هوا جي گهر منهن کي پنو ڪري رهي هئي. ايمليءَ جو فراق تيز هوا ۾ سندس بدن سان چهتي پيو ۽ هوءَ هڪ جل پري ٿي لڳي. سائيڪل رکي، نظير جرسِي پاتي ۽ ايمليءَ مٿيون فراق لاهي ڇڏيو. ٻيئي هٿ هٿ ۾ ڏيئي، لهرن ۾ اڏامندا ويا. ٻه فطرت جا جزا، ٻه سڀيون، دنيا جي دک درد کان پري، پورهئي ۽ پگهار جي مسئلي کان دور، ٻه روح اسر جسم کان آزاد، ٺاهه ٺوهه کان آجا، رسم رواج کان بي نياز! ڪڏهن ڪڏهن ٻنهي جي مٿان چولي ٿي اچي ويئي ته ايملي نظير کي چنڊڙي ٿي پيئي ۽ هو محسوس ڪري رهيو هو ته هوءَ سندس سامه ۾ سمائجي رهي هئي. ٻنهي جي هستي گڏ گهولبي ٿي ويئي، ڇڻ هو رت ماس جا انسان نه هئا، پر ٻه فرشتا. بي موت، معصوم، آزاد.

”ايملي.“ نظير کيس جذبات سان ڊبيل آواز ۾ چيو: ”اسان کي زندگي

شايد اڄوڪي ڏينهن لاءِ عطا ٿي هئي.“
 امنگن ايمليءَ جو آواز سندس گلي ۾ روڪي ڇڏيو ۽ هن نظير جي
 ڪلهي تي پنهنجو ڪنڌ کڻي رکيو.

جڏهن موتي رهيا هئا تڏهن نظير واچ ۾ وقت ڏٺو. پورن ٻارهن تي پيئي
 سيون هڪٻئي جي مٿان اچي ويون هيون. نظير واچ ايمليءَ کي ڏيکاري چيو:
 ”ڪيتري نه ڪانئن ۾ سڪ آهي! سڄو ڏينهن هڪٻئي جي پٺيان ڦرندا ٿا
 رهن ۽ نيٺ اچي ملن ٿا!“ سندس شرارت پريءَ نظر ۾ محبت جا سوين
 پيغام هئا. ٻنهي رستي تي فيصلو ڪيو ته هفتي کن ۾ سول مئريج ڪنداسين.
 محبت جو مذهب الڳ آهي، ان ۾ ڪرستان يا مسلمان جو ڪو تفاوت نه
 آهي. نظير پنهنجي منڊي لاهي ايمليءَ جي چيچ ۾ پاتي.

صبح جو نظير ڪلب ۾ چانهه به پي رهيو هو ۽ مستقبل لاءِ هوائي قلعا
 به اڏي رهيو هو. ايملي به سو کن رپيا ڪمائيندي ۽ هو به. ٻنهي جي حياتي
 سڪي گذرندي. سندس دل ۾ خيال آيو ته ايمليءَ کي نوڪري نه ڪرايان، پر
 پوءِ ٻنهي جي نوي روپي ۾ پورٽ ڪيئن پوندي! پردي وغيره کي ته هو
 اڳيئي سورھين صديءَ جي بيوقوفن سمجهندو هو. سو هن ايمليءَ جي نوڪري
 نه ڪرڻ جو خيال لاهي ڇڏيو. رستي ۾ به هو پنهنجي تصور ۾ گم هو.
 ايمليءَ لاءِ ويڊنگ ڪيڪ ڪهڙيءَ بيڪريءَ تان وٺان؟ ڪلب به ته ڇڏي
 پوندي. ڪراچيءَ ۾ جوءُ کان اول ته جاءِ جو خيال ضروري آهي. سعيد منزل
 ۾ شايد ڪمرو ملي وڃي.

آفيس ۾ به ڪلارڪ سندس منهن ڏانهن ڏسي مرڪي رهيا هئا ۽
 هڪٻئي ۾ سس پس ڪري رهيا هئا ”اڄ ڪنهن جي آسري ۾ آهي.“ نظير
 هونءَ ته ٻاهران اڳي کان به چست ٿي لڳو پر جڏهن آئيندي لاءِ ٿي پهه
 پڇايائين تڏهن ڪجهه واڙو ٿي لڳو. ايملي اڄ نه آئي آهي. هو واري سان
 سندس ٽيمبل ڏانهن ڏسي رهيو هو. ڪالھوڪي ٿڪ ڪري بخار ته نه ٿي
 پيس! تڏهن ڇو نه آئي؟ اچي ويندي. هو واري سان واچ ڏسي رهيو هو ۽
 کيس ياد ڪري رهيو هو. ساڍا نو، ڏهه، ڏهه، پنڌرهن، ڏهه- ويهه. جيئن
 پوءِ ٿيڻ هو ٿوري وقت کان پوءِ واچ ٽڪي رهيو هو. سندس خوشيءَ تي چڻ
 پاڇائون پئجي ويو. هو وهمي ته نه هو، پر اڄ الاجي اهڙي بيچيني! ”نظير

بابو ڪڏر هئي؟“ آفيس جي در تان ٽپاليءَ پڇيو. نظير اٿي در وٽ ويو ۽ هن کيس تار ڏني. جيئن نه رستي تي ڪوئي خيال ۾ هجي ۽ اوچتو بجليءَ جو ٽنپو لڪاءُ ٿي وڃيس، اهڙي حالت تي نظير جي. سندس پيءُ وفات ڪري ويو هو. نظير جو پيءُ غريب درزي هو ۽ سارو ڏينهن پورهيو ڪري ٻار پڇا پاليندو هو. سندن گهر ۾ ٻيوڪو مرد ماڻهو ڪونه هو. ماءُ، پيءُ، ننڍو ڀاءُ. انهن کي ڪير پاليندو؟ کيس پيءُ جي موت جو ته افسوس ڪونه ٿيو، پر پنهنجي پاتين جي آئيندي سندس اکين اڳيان اندازو آڻي ڇڏيو. هن يڪدم چار ڏينهن موڪل ورتي ۽ آفيس مان نڪتو ته سامان ٺاهي سکر وڃان. رستي تي ايمليءَ جو خيال آيس. هڪ دل چيس ته کيس وڃڻ جو اطلاع نه ڏئي. پيءُ دل چيس ته متان انتظار ٿي پويس، متان هڪ جو ٻيو سمجهي، متان..... ان ”متان“ جي خاتمي لاءِ هن فيصلو ڪيو ته ايمليءَ کي تار ڏيڪاري ٿو اڃان. فريئر روڊ تان هو بس ۾ چڙهيو. ڪنڊيڪٽر پڇي رهيو هوس ته ڪٿان جي ٽڪيٽ گهرجيئي ته هو چئي رهيو هو سکر جي! پر ڪنڊيڪٽر سمجهيو ته هو چئي ٿو صدر جي سو کيس اها ٽڪيٽ ڏنائين.

سوين خيال سندس دماغ ۾ آيا ويا ٿي. جيئن ڏينپوءِ جي ڏنگ مهل ڪڏهن ڪڏهن ساري بدن تي ڇاپاڪو ٿي پوندو آهي ۽ هڪ جاءِ تان ڪنهي ٻيءَ جاءِ تي ڪنهن آهي، تنهن ان تار سندس خيالات ۾ اٿل پتل پيدا ڪري ڇڏي هئي. هڪ خيال آيس ٿي ۽ ان جو حل ٿي نه ٿي ڳوليائين ته ٻيو خيال ٿي آيس. ڪڏهن قسمت تي افسوس ٿي ڪيائين، ڪڏهن خدا کي گاريون ٿي ڏنائين، ڪڏهن سوچيائين ٿي ته ڳوٺ وڃان ٿي نه. منهنجو ڇا، جو ماءُ پيءُ جي ڪري سڄي زندگي عذاب ۾ وجهان. ڪڏهن اشتراڪين سان وڃي ٿي شامل ٿيو ۽ مفلسي تڙي ڪيڏن لاءِ انقلاب زنده آباد جا نعرا ٿي هنياين صدر ۾ لهي، هن واچ ۾ وقت ڏنو. ٻارهن ۾ هڪ منت پيو هو. اڃان ڪانٽا هڪٻئي متان ڪين آيا هئا. ٿرام جي پٽيءَ تان رستي جي ٻئي پاسي وڃي رهيو هو ته نا! سوچر بازار جي ٿرام اچي ساڻس ٽڪرائي. هو ڪري پيو، سندس مٿي مان رت وهي رهيو هو، سندس واچ پڇي پيئي ۽ ان مان هڪ ڪانٽو گر هو. ان وقت ٽاور ٻارنهن گهٽن جا لڪاءُ هنيا.

پاڙيسري

خانو حجر سئون ۾ وار ڪتي رهيو هو ته سامهون نئشنل گارڊ پريڊ ڪندا لنگهيا. ”چپ راست، چپ راست، چپ راست، چپ راست، چپ چپ، چپ راست چپ راست...“ حاڪي وردين ۾ سگهڙ نوجوان، پگهر ۾ شل، بي پرواه، خنڪيءَ پريا، مضبوط! ڪرسيءَ تي ويٺل سيٺ شامداس منهن ڦيرائي رستي ڏانهن ڏٺو. سندس منهن تي هراس، بيوسيءَ ۽ نفرت جا احساس اُپري رهيا هئا. ”خانو، اهو اڳ ۾ چند تاري جي جهنڊي سان ڪير آهي.“ هن هيسيل آواز ۾ پڇيو.

”اهو سالار خان محمد آهي. لوهارڪو ڪم ڪندو آهي.“

”خانو.“ سيٺ منجهس اعتبار رکندي پڇيو، ”اهي سالار ڇا ٿا چون.“

ڦساد (فساد) ٻشاد ته نه ڪندا؟“

خانو هو ته مسلمان ليگي ۽ دل ۾ اسلام جي عروج جا جذبا هئس، پر گراهڪن سان هميشه خوش خلقيءَ ۽ لحاظ سان هلندو هو؛ سو چيائين ته ”سيٺ فساد ڇو ڪندا؟ هي ته صرف ورزش ڪري رهيا آهن.“

”پر هيلي ورجش (ورزش) ته راما مورتِي يا واحد بخش جي آکاڙي ۾ ڪن ني؟ هتي رستي تي ڇو اها چپ راش (راست) چپ راش لڳائي اٿائون. مان ته شيائي جوڌپور وڃي رهيو آهيان. ٻار ٻچا ۽ جال (زال) ٻال سڀ وٺي ٿو وڃان.“

خانو هن چئن ڏينهن کان اها ساڳي ڳالهه ٻڌي رهيو هو. هن ڪيئي گهمرا. ”الوحيد“ ۽ ”سنسار سماچار“ ۾ بنگال ۽ بهار جي دردناڪ واقعن جا دل ڏاريندڙ احوال پڙهيا هئا. جتي انسانيت کي ڪچليو ويو هو. پيءُ پيءُ جي خون سان هولي ڪيڏي هئي. زالن جي عصمت لٽي ويئي هئي ۽ ٻارن جي

معصوميت کي موت جي گود ۾ لڻايو ويو هو. هن سرحد، لاهور، بمبئيءَ ۾ فساد جا روح کڙا ڪندڙ فوتا ڏنا هئا. سندس دل ۾ ڪيئي گهمرا خيال آيو هو ته هندن بهار جي مسلمانن سان نسورو ظلم ڪيو آهي، اسان جي هر مذهب پائرن جي رت سان راند ڪئي آهي، پر دا نشين زالن جي بي حرمتي ڪئي اٿائون.

”پر ڇا، ٻيءَ جون کان پوءِ سچ پچ فساد ٿيندو؟“ خانوءَ پاڪي هلائيندي سوچيو، ”ڇا اسان بهاري مسلمانن جي خون جو بدلو وٺنداسين؟ مثال طور مان هن سيٺ جو پاڪيءَ سان گلو لاهي ڇڏيندس؟“ اهو خيال ايندي ئي خانوءَ جي بدن ۾ ڌڙي آڀري ويئي.

خانو هو ته حجم، پر شام جو جڏهن پامپيچ جي پٺت پائي اچي لڪيدر تي بيهندو هو ته کيس ڪوئي حجم نه سمجهندو هو. شڪارپور جا ڪيترائي ڪاليجي چوڪرا هن سان دوستيءَ جا خواهان هوندا هئا، چوٽه خانوءَ جي دوڪان ۾ هميشه سنڌ جي سڀني ڪاليجن جون ميگزينون، اردو ۽ هنديءَ جا ٻه چار رسالا، اشوڪ ڪمار ۽ پرثوي راج جا فوتا رکيا هوندا هئا ۽ خانو انهن تي ائين بحث ڪندو هو جن ته سئنيما ۽ ساهتيءَ جي ڳالهين تي هو سندس هو. خانوءَ جي دوڪان تي ڪيترائي فنسي پائوڊر ۽ تيل به رکيا هوندا هئا. جن تي هرڪجي ڪيئي اسڪولي چوڪرا خانوءَ سان واقفيت رکندا هئا. خانوءَ جي دوستي پڙهيل ڳڙهيل ڪاليجن سان هئي يا ته انهن اڻ پڙهيل مسلمانن ۽ هندو سڀني جي ٻارن سان جي پٺت پائيندا هئا، سئنيما جي اداڪارن تي بحث ڪندا هئا ۽ شيل شڪار جا شوقين هئا.

ٻه ٽي ساميواڊي به سندس سئلون تي ايندا هئا پر اهي هميشه پاڻ ۾ بحث ڪندا هئا ۽ خانوءَ ڏانهن گهڻو ڌيان نه ڏيندا هئا. ڪالهه به هو ڏاڙهي ڪوڙائڻ آيا هئا ۽ پاڻ ۾ بحث ٿي ڪيائون ته ”سنڌ سنڌين جي آهي. اڄ اسان سنڌين جي قوميت ۽ علحدي شخصيت خطري ۾ آهي. هي پنجابي، بهاري، گجراتي اسان جي تهذيب، ٻوليءَ، واپار، زمين کي ڳڙڪائڻ ٿا چاهين. اسان جو فرض آهي ته ان وڌندڙ وبا کي اتي نهوڙيون. سنڌ جي ساريءَ ڪانگريس تي گجراتين جو قبضو آهي ۽ سنڌ جا مسلم ليگي ليڊر ته بهارين ۽ پنجابين لاءِ لنگر کولي وينا آهن. پوءِ ڀلي ته سنڌي عوام بک مري ته مري.“

انهن مان هڪ، جو هندو ٿي ڏٺو، تنهن چيو ته ”مان آڏيپور ۽ جڙپور جي هندن سان گڏ رهڻ بدران سنڌي مسلمان ڀائرن جي هٿان مرڻ وڌيڪ تو پسند ڪريان. منهنجون هن ديس سان روح جون ڳنڍيون آهن. هتي جي ڪنڊ ڪڙڇ، رستو رستو، آس گس، بٺ باغيچا منهنجي روح ۾ رمي ويا آهن. منهنجي هستي سنڌ کان سواءِ موت برابر آهي.“

خانوءَ هن کان اڳ ۾ اهڙو ٻيو فراعهدل هندو نه ڏٺو هو ۽ هو کيس ڏاڍيءَ دلچسپيءَ سان ٻڌي رهيو هو. هن جوش ۾ اچي هڪ عجيب لفظ چيو، ”جڙ سنڌ.“ خانوءَ ”جڙ هند“ جو نعرو ته ٻڌو هو پر ان مان کيس هندو پڻي جي بوءِ ايندي هئي ۽ محسوس ڪندو هو چڻ کيس ڪنهن پاڪيءَ جو ٺڪو ڏنو. پراچ ”جڙ سنڌ“ لفظ ۾ چڻ پائڻيءَ جي قوهاري ۽ خوشبودار تيل جو اثر هو، جنهن سندس دماغ کي معطر ڪري ڇڏيو.

اڄ هن کي خيال آيو ته جي سنڌ ۾ فساد ٿئي ته مان جيڪر ڇا ڪريان؟ ڇا، هن سيٺ جو گلو ڪپي ڇڏيان؟ سيٺ جو پٽ پهرئين سال ۾ شڪارپور ڪاليج ۾ پڙهندو هو ۽ خانوءَ وٽ وار ڪٿائڻ ايندو هو. هڪ ڀيري نوروزيءَ جي ميلي تي هو سنڌ واه تي مليا هئا ۽ خانوءَ کي پاڻ سان ويهاريو هئائون. چوڌاري جهل جهل لڳي پيئي هئي. واه ڏٺيءَ ڪنيءَ تي وهيو. ڀل وٽ پائي اچلون کائي دل ۾ امنگ پيدا ڪري رهيو هو. خانوءَ ڪن تي هٿ رکي ڏوهيڙا چيا. ”چولي واري نينگري....“ فضا ۾ چڻ مستي ۽ محبت ڦهلجي ويئي هئي. هندو مسلم جو تفاوت نه رهيو هو ۽ سڀ گڏجي راڳ جي مڌ پي رهيا هئا. ڪڏهن توربون، جي ترڻ لاءِ ڪنيون هئائون، تن تي ڪنهن آگرين سان سريلو آواز ٿي ڪيو ته دل ۾ عجيب ڪتڪتايون ٿي ٿيون. پوءِ هو پائڻيءَ ۾ لات پيا هئا ۽ گڏجي انب ٿي چوسايون.

”درياه، جو وهي رهيو هو سو ته اسان ٻنهي لاءِ ساڳيو هو.“ خانوءَ سوچيو، ”ائين ته نه هو ته پائڻيءَ هندوءَ کي ٻوڙيو ٿي ۽ مسلمان کي تاريو ٿي. مٿان اونھاري جو سج ٻنهي تي تاءُ ڪري رهيو هو ۽ ٻنهي تي مٿي کي نارڻ لاءِ پائڻيءَ ۾ ٽپيون ٿي هنيون. ائين ته نه هو ته سج مسلمان مٿان چانو ٿي ڪئي ۽ هندوءَ کي پنهنجي تڪيءَ آس ۾ جلايائين ٿي؟ جڏهن اهي قدرت جا عنصر اسان ۾ مت پيدا نه ٿا رکن ته انهن جو خلقيندڙ ڪيئن رکندو هوندو ۽

خلقيندڙ نه رکندو هوندو ته خلقت ڪيئن رکي؟“ خانوءَ جو دماغ چڻ ڪنهن اردو رسالي جو پنو ٿي پيو. هن جيڪي ڪتاب پڙهيا هئا، اهي چڻ سندس سوچ تي زور ڄمائي پنهنجو ادبي رنگ ڏيکاري رهيا هئا ۽ هو سوچي رهيو هو ته، ”مون جن سان ڪاڌو پيتو آهي ۽ اتيو ويٺو آهيان تن جو يا تن جي پيءُ ماءُ جو گلو ڪيئن ڪيندس؟“

خانو شاهي باغ ۾ پنهنجن هندو دوستن سان يڳت تي ويندو هو. جڏهن يڳت ڪن تي هت رکي شاه جو ڪلام ڳائيندو هو ته ”تڏي وسائج ٿر جي، مٽي مٽيءَ مٿانهه - جي پويون ٿئي پساھ، ته به نجاهُ مڙھ ملير ۾.“ تڏهن اها عجيب فضا پيدا ٿي ويندي هئي جو سندس دل چاهيندي هئي ته اتي مران، انهي ڊگهي، تڏي بڙ جي درخت هيٺان! بڙ جا پتا منهنجي قبر تي ڦڙ ڦڙ ڪندا ڪرن ۽ بڙ جا ڏينو ڪري منهنجي قبر کي گل گل ڪري ڇڏين. شاهي باغ جي تڏي تڏي هوا منهنجي قبر کي بهاري ڏيئي، منهنجي قبر کي صفا ڪري، ۽ جڏهن يڳت ڳائي تڏهن ان جي ڏوهيڙي جون لهرون ۽ رابيل جي خوشبوءِ ملي منهنجي روح کي گد گد ڪن ۽ مان قبر ۾ به سر ڏوڻيان ڳايان، لهرايان. جي مون کي ملائڪ بهشت ۾ وٺي وڃن ته اتان به جند ڇڏائي پڇي اڃان ۽ يڳت جي آواز ۾ رانديون رمان. رابيل جي خوشبوءِ سان هت چراند ڪريان.....

نه رڳو خانوءَ ۾ سڀني هندو مسلمان ٻڌندڙن جي دل ۾ اها خواهش، اهو جذبو قابو پائي ويندو هو. ”هي هندو سنڌ ڇڏي ويندا؟ ڪيئن اهو مارئي جو ملڪ ڇڏيندي دل ٽيندن؟ ڪير اتي کين شاه جو ڪلام ٻڌائيندا؟“ خانوءَ ريڊئي ۾ گيت ٻڌا هئا ته کيس اهڙي ڪراحت آئي هئي، جو يڪدم اسٽيشن ڦيرائي هڻائين. چڻ ته جتن جي ٻولي هئي! ”پلا مارواڙي يا مرهٽي ٻوليون ڪيئن اسان کي رس ڏينديون. جن مان صرف پاڄهري ۽ سڪي ساڳ جي بوءِ پئي اچي. اسين سنڌي، ڪڻڪ جا هريل، شاه جي ڪلام جا مشتاق، سنڌ واه تي شيل ڪندڙ، ڪيئن سنڌ کان ٻاهر سڄي عمر بسر ڪنداسين؟“

خانوءَ کي ڪيئي اهڙا روزمره جا واقعا ياد آيا، جڏهن هندو مسلم عوام جو روح ملي جلي ويو هو، ۽ جن سنڌ جي هڪ تهذيب، هڪ قوميت

جي گواهي ڏني هئي.

سڄو ڏينهن خانوءَ جي دل ۾ جهيڙي، فساد، لڏپلاڻ جا خيال اچي رهيا هئا، سندس دماغ ڪتر جي اليڪٽرڪ مشين وانگر ڪم ڪري رهيو هو. شام جو خانو دڪان بند ڪري گهر وڃي رهيو هو ته اسٽيشن ڏانهن ويندڙ بگين تي نظر پيس. شايد انهن مان هڪ ۾ هندو ڪٽنب اهڙا به هئا جي پنهنجي ڄمڻ مرڻ جي ديس کي الوداع ڪري وڃي رهيا هئا..... دور جتي نه شاهه هو، نه سامي، نه ساءُ بيلو، نه زندهه پير، نه پيگت، نه ملاڪڙو، نه يارهينءَ جو ميلو، نه چوڏس جو راڳ! دور هڪ اجنبِي ديس ڏانهن، جتان جي زندگي، ريتيون رسمون، اٺ ويهه، خوراڪ پوشاڪ سڀ جدا هئا.

”پر.....“ خانوءَ سوچيو، ”هتان لڏڻ جو خيال به ته صرف ۾ تي سينيون ڪري سگهندا، جن کي اڏيپور ۽ چئپور ۾ ڪولنيون آهن. جي مسافريءَ جو خرچ سهي سگهندا. پر هيءُ غريب منشي، هو ڪلارڪ، سنڌي اسڪولن جا ماستر، جي سندس دڪان ۾ ايندا هئا ۽ وارن جا چار آنا ڏيڻ ۾ ڪسڪندا هئا، سي ڪيئن اهي پاڙا پتا، خرچ پڪا برداشت ڪندا؟ سيٺ ته وڃي واپار ڪندو، پر منشي ڪيئن سنڌيءَ ۾ درخواست لکندو. سنڌي اسڪول جو ماستر ڪيئن سنڌي پڙهائيندو؟“

ٻئي ڏينهن صبح جو خانو نم جو ڏندڻ ڏيئي رهيو هو ته سندس گهر وٽ هوڪو آيو، ”پلو اٿو پلو!“ خانوءَ جي زال مهاڻي کي سڏ ڪري بيهاريو ۽ ڪائٽس پلو چڪائڻ لڳي، ”مون کي اڌ پلو گهرجي.“ خانوءَ جي زال چيو. ايتري ۾ پير واري گهر مان پيسوءَ ماءُ به نڪري آئي ۽ چيائين ته ”پيڻ، اڌ توکي ڪپي ته اڌ مان ٿي ڪٿي وٺانس. سڄو پلو چڪائينس.“

جڏهن پنهي پلو اڌو اڌ ڪري کنيو، تڏهن پيسوءَ ماءُ چيس، ”پيڻ جييل (زيبيل)، چون ٿا ته جد (ضد) وڌي ويا آهن ۽ مشلمان فساد ڪندا. مان ته توهان وٽ اچي رهنديس.“

خانو، جو پيرسان ڏندڻ ڏيئي رهيو هو تنهن کيس چرچي ۾ چيو ته، ”مان ته مسلم ليگي آهيان. جناح ٽوپي پائيندو آهيان. توکي ته پوءِ ئي مون مان ڪرڻ ڪپي.“

”نه پائو، ڇا ٿا چئو.“ پيسوءَ ماءُ ڪنڌ کي ڌوڻي، نت کي لوڏيندي

چيو، ”لڪ کڻي مشلر ليگي ٿيو ته به اسان لاءِ اهي ئي کانو (خانو) پائو آهيو. اسان کي ڪيئن ماريون؟ توهان ته چوندا آهيو پاڙو ابو امڙ آهي. اسان کي عيد تي ڦرڻيون ڏيندا آهيون، ٿڌڙيءَ جا لولا کائيندا آهيو، جن اهو به لحاج (لحاظ) نه پوندو؟ پر جي ميس ته گهوريس. توهان جي هٿان مرنديس ني!“ ۽ پوءِ هن جهوني زماني جي ڪهاوت جي هڪ ست چئي، جا ماءُ، ڀاءُ پيڻ کي وڙهن وقت چوندي هئي. ”مر مارن ننڍا پائڙا، سسيءَ ڏيندا لت.“

جانوءَ جا جن ڪپاٽ کلي ويا. ”ڇا هيءَ عورت، جا سندس اجهو طلبي رهي هئي، تنهن کي هو ماريون؟ هرگز نه! هرگز نه! اهڙو سنگدل ڪيئن ٿيندو؟ بهار ۾ هندن کي مسلمانن کي ماريو هو ته به ان ۾ پيسوءَ ماءُ جو ڇا؟ هوءَ ته ننڍي هوندي کان سندس پاڙي ۾ پلي، نپني هئي. ٻنهي ننڍي هوندي ساڳيءَ ٻير ۾ پتر هڻي ٻير ڪيرايو هئا ۽ جهوليون ڀريون هيون. ٻنهي ساڳي پمپ تان پاڻي ڀريو هو ۽ هن ڪيئي گهمرا کيس گهاگهر کڻائي هئي ڪيئي ڀيرا خانوءَ جو لغڙ کاتا ٿي هن جي ڪوئي تي وڃي ڪريو هو ته هن اهو کيس کڻي ڏنو هو. نه رڳو ايترو پر جڏهن سندس زال زبيل کي پيٽ ٿيو هو، تڏهن پيسوءَ ماءُ کيس سڳڙا ۽ پاڻي پڙهائي آڻي ڏنو هو. بهار ۾ مسلمان پائڙ ته ماريو ويا پر ان ۾ پيسوءَ ماءُ جو ڪهڙو ڏوهه؟ ان کي ڇو ماريو وڃي؟ بيشڪ، بيشڪ هن صوفين جي سنڌڙيءَ ۾ فساد ڪڏهن نه ٿيندا. ڪير اهڙو ظالم، سنگدل ٿيندو، جو پاڙي جو بچاءُ نه ڪندو ۽ بيواهن جو گلو کائيندو؟“ سندس ڪنن ۾ ڪنهن ساڳيو لفظ پئڪيو، ”جئ سنڌ!“ سندس من جو مونجهارو لهي ويو ۽ سندس دماغ جن ڪلين شيو (Clean Shave) ٿي ويو.

هي شاعر

هن سڪل ڊبل روٽيءَ ڏانهن گهوري نهاريو. سنئينءَ سخت ميز تي سڪي ٺوٺ روٽي گويا کيس چيڙائي رهي هئي ته ”بڪيا شاعر! ڏسين ڇا ٿو؟ ختم ڪر هي رهيل گهيل سلائيسون! رکيون سڪيون ئي ڳڙڪائي وڃ! نڙيءَ مان نه لنگهن ته پاڻيءَ ڍڪ سان ڪاءُ! چانهه جي ڪوپ لاءِ توکي ڇهه پئسا ته آهن ڪونه.“ هو روٽيءَ ٽڪري کي چٽائي ڏسي رهيو هو. گويا کيس اکين سان ئي کائي ويندو! هيءَ روٽي، هيءَ ڪٽڪ، هي منع ٿيل ميوو جنهن سندس وڏي ڏاڏي کي بهشت مان تڙايو هو، سو اڃا تائين سندس اولاد کي پينلائيندو، پٽڪائيندو ٿو رهي! هن کي بڪ هئي. سندس آندا ”مياڻو، مياڻو“ ڪري رهيا هئا. سندس اکين مان خالي ڪڪيون نظر اچي رهيون هيون. هو هن وقت نه شاعر هو، نه اديب، نه انسان هو فقط بڪيو هو.

اڄ کيس ڪجهه به ياد نه هو. نه اهي اجليون اجليون باڪون جڏهن هو سائيڪل ڊوڙائيندو ڪلفٽن تي ويندو هو، تازيءَ هوا ۾ سندس فقڙ ٽولجي ويندا هئا، دور افق ۾ آسمان جي نيري نيري رنگ تي ڳاڙهيون ريڪون ترڪنديون وينديون هيون ۽ پٺل هوا ۾ سندس منهن جو رنگ تڙي پوندو هو! ان وقت هو فطرت جي گود ۾ جهوليندو ويندو هو، ڇو ته کيس پڪ هوندي هئي ته نيرن تيار رکي هوندي. اڄ کيس ڪجهه به ياد نه هو. نه ئي اهي جهڙالا ڏينهن. جڏهن ڪڪريون سڙهه ڦهلائينديون هيون. جهڙ جي جهاڳ ۾ لڏندو ٻڌندو سج، ڪڏهن ڪڏهن ڪني ڪيندو هو ته سڄي دنيا مرڪي اٿندي هئي ۽ هو ملير ۾ رلندو وتندو هو، ۽ ان وقت کيس پنهنجو وجود وسري ويندو هو. سندس زندگي شعر تي ويندي هئي، ۽ به تي گيت سندس روح مان ٽپڪي نڪرندا هئا ڇو ته کيس بڪ جو خيال نه هوندو هو. سندس کيسي

پر ايترا پڻسا هوندا هئا جو بک لڳڻ تي هو باغ ۾ پيپها وٺي کائي سگهي.

اڄ کيس ڪجهه به ياد نه هو. نه اهي سهاوڻيون شامون، نه دونهون
 دونهون دنياڻون، نه نيريون نيريون ميتايون ميرانجهڙيون فضاڻون، نه
 چوهيون چوليون، نه گاج، نه گجي، نه گهر، نه گهٽا! اڄ کيس ڪجهه به
 ياد نه هو. نه مرڪنڌڙ چپ، نه ڍرڪنڌڙ پنڀڻيون، نه نپائيندڙ ڳالهيون نه
 ڳارا ڳل، نه لڪ چپ جون ملاقاتيون نه سس پس جون باتيون، نه تهڪڙا
 نه تونڪون، نه سڌڙا نه سڌڪا! هونءَ هن انهن جا گيت ڳايا هئا. لفظ لفظ
 سويو هو. ست ست پوئي هئي. اڄ اهي موتي، اهي مالهاڻون، اهي گيت هن
 لاءِ ڪچيون ڪوڏيون هئا. نڪما، نحس آواز جن سندس وهي وهه ڪئي
 هئي. هن سريلا راڳ لکيا هئا جيئن ڀل ته هن لهسيل لچيل دنيا، هن ڏڪن-
 ڏڏي انسان، هن تتي- تنور جي هانو تي ٿڌو چنڊو پوي. پر ان جي بدلي ۾
 کيس ڇا مليو هو؟ بک! ڇتي بک، آندا چيريندڙ بک! اڄ کيس صرف پنهنجي
 بک ياد هئي.

هن روٽي ميز تي رکي الماريءَ مان پنهنجو تازو شعر جو ڪتاب ڪڍيو.
 هن ان ڪتاب جو انتساب پنهنجي محبوبه جي نالي ڪيو هو. اهو نالو سندس
 روح ۾ رمي چڪو هو، هو ڪٿي به اهو نالو ٻڌندو هو ته چرڪ نڪري
 ويندو هوس سندس دل جي ساز تي ضرب لڳي ويندي هئي ۽ سوين گيت
 ڇڙي پوندا هئا.

”آءُ! منهنجي پري

گهٽائون پنهنجي بي نشان رفتار سان اچي رهيون آهن!

هي رڻ جهڙو عالم، ٿڌي ٿڌي، پني پني دنيا!

هي ڄميل ڄميل ستارا، اڀريل اڀريل بادلا!

آءُ، منهنجي ننڍڙي پري!

اڄ رات منهنجي دل چاهي ٿي ته تون به مون سان گڏ هجين.

پر اڄ پنهنجي محبوبه جو نالو پڙهي به، هو ماضيءَ ۾ ملياميت نه ٿيو.

هن جي منهن تي نفرت هئي. ”ڪيئن نه مون کي ڊر دلاسا ڏيندي رهي،“

هن سوچيو، چوندي هئي ته ”تنهنجي ذات تي دل ڏني اٿم. پر چاندي چاندي

آهي شعر شعر آهي! سڪي کي سو سلام، صفحي تي لڪ لعنت! هوءَ ٻئي

ڪنهن سان شادي ڪري وئي، ڇو ته هو زياده پئسي وارو هو. خير وئي ته گهوري! هينئر گهڻي اهڙيون ملي پونديون. ” هن انتساب وارو پنو ڦاڙي ٽڪريون ٽڪريون ڪيون ۽ روتيءَ جي ٽڪرڪي چڪ هنيو.

هن ٻيو صفحو ڦاڙيو. ان صفحي تي جو شعر هو سو هن روح جي رت سان لکيو هو.

هو نيٽي جيئيءَ تي ترڻ ويو هو. شام جا پاڇاوان پاڻيءَ کي گهاتو نيرو بڻائي رهيا هئا. هوا جا جهلڪا لهرين جي روانيءَ ۾ تيزي آڻي رهيا هئا. وهڪ ۾ هڪ عجيب بيگانگي هئي. چولي چولي ڌاري هئي، پر ڌارا ۾ هڪٻئي سان لڙهندي ٿي وئي. چوليون ڇواچي مليون هيون، ڪيڏانهن وڃي رهيون هيون، ڇا لاءِ وڃي رهيون هيون، ان جو پتو نه هو. صرف وهڪ نظر اچي رهي هئي، ٻيو اونهو، اٿاهه پاڻي. هو تري ٻيٽ تي ويو. ٻگهن جو جوڙو هوا ۾ ڀر ڦڙڪائيندو لنگهيو. هن جي دل ۾ هڪ سيسرات اُڀريو، لفظ اکين اڳيان قطارون ڪري آيا، لڙڪ ڳلن تان ڳڙي، پاڻيءَ جي بي معنيٰ، بي مقصد وهڪ ۾ ملي ويا. اڄ هن انهيءَ شعر تي تهڪ ڏنو. ڪڙو، ڪجسو تهڪ، ۽ پنو ڦاڙي ڦٽي ڪيو. روتيءَ ۾ چڪ هڻي، هن پاڻيءَ ڏک پيٽو.

ٽيون، چوٿون، پنجون، ڇهون..... غرض ته سڄو ڪتاب ڦاٽي ويو. هو ڊبل روتيءَ کي چڪ هڻي رڙڪيندو ڪتاب ڦاڙيندو ويو. سندس محبت نفرت، ڏک سک، پيار پڇتا و جا شعر. سندس زندگيءَ جو ساز سامان، سندس روح جو ساٿ سهارو ناس ٿيندو رهيو. هو ڊبل روتيءَ کي زور سان چٻاڙي رهيو هو. گويا جڪ ٿي کاڌائين! پويون روتيءَ ٽڪر ختم ٿي ويو ۽ هن جي ڪتاب جو آخرين صفحو ڦاٽي ويو. ”بس وري شعر نه لکنديس،“ هن قسم ڪيو، ”اه! هيءَ بڪ!..... ڀرمون جئن پيا به ته ڪيترائي بڪيا آهن! ڇا، انهن جي بڪ جو سبب به شاعري آهي!..... هڪ بڪيو ٻيو پيٽ ڀريو، هڪ سڪو سڙيو، ٻيو سڪيو ستابو، هڪ مزدور ٻيو مالڪ! آخر ڪيسين سهبو؟ هي ظلم ستم، هي بڪ ڏک!“ هن جذبات جي رڙ ۾ اچي قلم ڪٽيو ۽ لکن لڳو.

”اي انسان! تون هن ڌرتيءَ تي ڪيسين ستم سهندين! سوين سج نڪتا، سوين چنڊ اُڀريا، پر انسانيت جو ستارو نه چمڪيو! اي نادان!

ڪيسين اوندھ ۾ ٿاڦوڙا هڻندين؟ آءُ ته هن سماج کي بدلايون! آءُ ته مان توکي ان نئين دنيا جا گيت ٻڌايان جڏهن انسان بکيو ڏکيو نه رهندو. آءُ ته مان توکي ان نئين دنيا جا گيت ٻڌايان جڏهن محبت دولت تي نه وڪامندي. آءُ ته مان توکي ان دنيا جا گيت ٻڌايان جڏهن انسان جو دشمن انسان نه پر قدرت هوندي...."

مسافر مڪراني

چوڌاري ڪجهه جون پوڻيون هيون ۽ عورتون انهن کي هٿن سان پڇي رهيون هيون. مزدور مڪراني عورتون - سڻيون ۽ سوٽا وٽيل سٽيل ويڻيون، ڏٺا مٿا منهن! پڪي چمڙي ڪڪا وار چڻ تامي جون مشينون ٿي لڳيون. ڪجهه جهڙي نرم شيءِ سندن سخت هٿن ۾ نه ٿي سونهين! پريان ڪجهه جون ڳوٺيون پيون هيون ۽ انهن جي ڀرسان سندن ٻار کيڏي رهيا هئا. ”مسافر! ابا مسافر! هيڏي ته آءُ،“ هڪڙيءَ عورت پوڻي اڏائيندي چيو. سندس پٽ، مسافر، لاتون ڦيرائي رهيو هو ۽ جڻن ماءُ ڏانهن منهن ورايائين تڏهن مون تي نظر پيس. منهنجو سوٽ ۽ تاءُ ڏسي شايد کيس روشو آيو ۽ هو لاتون ڇڏي مون ڏانهن وڌي آيو. ٿوري دير مون ڏانهن تڪ ٻڌي ڏنائين ۽ پوءِ نچڻ لڳو. ”سالي بابو جي. او سالي بابو جي!“ هن سر سان ڳاتو ۽ ڦيري پاتي - مون کي ڏاڍي کل آئي. هو نچي رهيو هو يا کينهونءَ تي ٽپ کاڌا! ڀريل بت، ڦنڊيل ناسون، کنڊريل ڇڳون! سندس ناسي وار ته گويا ان جون پوڻيون هئا. ”او سالي بابو جي! او سالي بابو جي!“ هن لانڍ لاتي ۽ جهمر هڻڻ لڳو. سڀني جو ڌيان مون ڏانهن ڇڪجي ويو ۽ عورتون رڻي جو پلٽو منهن کي ڏئي کلڻ لڳيون. هو ”سالي بابو جي“ چئي، تاڙي هڻي، چيلمه موڙي، ڦيري پائي رهيو هو. مون کي غصي بجاءِ کل اچي رهي هئي. جڏهن هن جهمر هڻي پوري ڪئي، تڏهن وري مون ڏانهن تڪ ٻڌي ڏسڻ لڳو. هن سمجهيو ته مان چڙي ويندس، پر مون کي سانت ۾ ڏسي هو هڪي بيهي رهيو. مون کيسي مان آڻو ڪڍي کيس ڏنو. هو ڪڪو وڪو ٿي ويو. مون کيس سلام ڪيو. هو واٽڙو ٿي ويو. مون ڏانهس هٿ وڌايو. هو سن ۾ اچي ويو. مون کلي ڏنو، هن به کلي ڏنو. ”سلام سالي بابو جي“ چئي، هو ڪجهه جي ڳوٺ پٺيان پڇي ويو.

انهي کان پوءِ ننڍڙي مسافر سان منهنجي سنگت ٿي وئي. هر آچر تي مان ڪلفٽن تي ويندو هوس. ڪپهه جو گدام بس اسٽان جي سامهون هو. جيسين بس اچي تيسين مان مسافر جو ناچ ڏسندو هوس ۽ وڃڻ مهل کيس اٺو ڏٺي ويندو هوس. مسافر جي عمر چار پنج سال هئي. منهن ماسيرو، چپ ٿلهيرا، رنگ سانورو، وار ڪڳوريا! انهن سان گڏ مون کي هن جي منهن تي هڪ عجيب مرڪ نظر ايندي هئي. گويا سندس انگ انگ مرڪندو هو. سندس اکيون ڇمڪي، ڀرون تائجي، ناسون ڦولارجي، چپ وسڪي ويندا هئا ۽ هو سراپا مرڪ ٿي ويندو هو. اها مرڪ هن جي ماحول تي فتح هئي. گدام جي هانو، ڪچوڪنڌڙ ڀوساٽ، پيٽ ڀر چٽي بڪ، بت ڀر بچان، پگهر جي هلڪي بوءِ ڇڪڻي مٽي، ماءُ جو داب ڌڙڪو، چڪيون چڙبون! انهن سڀني جي شڪست هئي اهو ناچ! انهن سڀني تي فتح هئي اها مرڪ! سڀ ڀار سندس چوڌاري مڙي ويندا هئا ۽ هو پنهنجي طويلي زبان ڀر ڳائيندو هو:

رٿو وڏو امان جو
 طـرو وڏو ابا جو
 تـئو وڏو امان جو
 چرو وڏو ابا جو
 پيٽ وڏو سيٺ جو
 پيٽ وڏو سيٺ جو

خبر نه آهي ته هن اهو راڳ ڪٿان سڪيو. هر ٿڪ ٿڪ کان پوءِ هو تازي وڄائيندو هو، ۽ سڀ ڀار سندس پٺيان تازي وڄائيندا هئا.
 تـئو وڏو امان جو- تڙاپ، تڙاپ، تڙاپ!
 چرو وڏو ابا جو- تڙاپ، تڙاپ، تڙاپ!
 پيٽ وڏو سيٺ جو- تڙاپ، تڙاپ، تڙاپ!

پوئين ٿڪ چئي، هو لينگ ڏيندو هو ۽ سندس منهن تي مرڪ ڦهلجي ويندي هئي. مٺي مٺي مرڪ مبهه مبهه. جهونجهڪڙي جي پهرين ريك، روحانيت جو ڇڊو رنگ ڇڻ خوشيءَ ليو پاتو، ڇڻ معصوميت گهونگهت هٽايو. مٺي مٺي مرڪ، بي غم بي غم، آٺاسي، اڻ ڄاڻ!! نه ڏکڻ بکن جو خيال، نه ڏمر ڏاڍ تي خوض! هن جي زندگي ناچ هئي، راڳ هئي، مرڪ هئي. ننڍڙو ننڍڙو قد، ننڍڙا ننڍڙا لينگ، ننڍڙا ننڍڙا گيت! روز نئون ناچ ڪندو

هو، روز نوان گيت چوندو هو. مون کي سندس وار نهايت وٽندا هئا. گهنڊي گهنڊي، گهاٽا گهاٽا! جڏهن هن جي وارن تي جهڪي هت ڦيريندو هوس تڏهن مون کي ساريءَ انسان ذات جا ابهر نظر ايندا هئا، پيارا پيارا ٻار، قدرت جا منڙا منڙا ميوا! سندس دل درد سان ڀرجي ويندي هئي. هي ٻار جنهنجي ماءُ صبح کان ساڃهڻيءَ تائين ڪپهه پيچي رهي آهي، تنهن جي انگ تي لٽو نه آهي! دل ڀر ايندو هو ته پوڻي پوڻي اڏايان، ڳوڻي ڳوڻي جلايان. گدام ڦهلندو نظر ايندو هو، سندس حدون ساريءَ دنيا سان ملي وينديون هيون. هيءَ ساري دنيا هڪ گدام آهي جنهن تي ڪپهه جون پوڻيون پڪڙيل آهن. بس هڪڙي چٽنگ، هڪڙي تيليءَ جي ضرورت آهي ۽ پوءِ چيون ڄرڪنديون نظر اينديون، دنيا جرڪندي نظر ايندي، انسانيت مرڪندي نظر ايندي. هڪڙي چٽنگ، فقط هڪڙي تيلي! اي انگ- اگهاڙو! اٿو، هيءَ دنيا. هي ڪپهه جو گدام توهان جو آهي! اي پيٽ بڪيو اٿو! هي دنيا، هي ڪٿڪ جو گدام توهان جو آهي! ان تي صرف ان جو حق آهي جو پيچي ٿو، جو پوکي ٿو، جو پورهيو ڪري ٿو.

مسافر سان منهنجي سنگت سال کن هلي. اڳئين هفتي مان بس- استان تي اڌ ڪلاڪ کن بيٺو هوس پر مسافر نه آيو. مون گدام ڀر وڃي هن جي پڇا ڪئي. سندس ماءُ اکين مان لڙڪ اگهنڊي چيو، ”بابو، مسافر کي ته نمونيا ٿي پئي آهي. توهان جي آني آني مان هن تي ريبا ميڙيا هئا سي ڊاڪٽر جي فيءَ ڀر ڏناسين ۽ باقي جو ريبو ڏيڍ هو سو دوا تي لڳي ويو. پنجن ڏينهن کان مسافر بنا دوا جي هنڌ تي پيو آهي. اسان وٽ پيسو هجي ته دوا دارون ڪريون! ويٺا الله جا رنگ ڏسون.“

مان هن کي وٺي سڌو سندس گهر ويس. مسافر جا ڳل پيهي ويا هئا ڄڻ ريز جي ڪينهونءَ مان هوا نڪري وئي هئي. سندس منهن پيلو ٿي ويو هو. هو مون کي ڏسي مرڪيو- ساڳي غير فاني مرڪ- مرض کي شڪست، موت تي فتح! نه بيوسيءَ جو ڌيان، نه بيماريءَ جو خيال، نه دوا دارونءَ جي پرواهه! مون سندس ڳل کي ٽٽڪائيندي چيو، ”مسافر، مان آيو آهيان، مون کي راڳ نه ٻڌائيندين؟“ مسافر مرڪي رهيو هو. هن نبل هٿن سان تازي وڄائي ۽ جهيٽي آواز ڀر ڳايو:

تڻو وڏو امان جو
چرو وڏو ابا جو
پيت وڏو سيٺ جو
پيت وڏو..... ڪئون، ڪئون، ڪئون، ڪم..... ٺون..... دم بيهجي
ويو- مسافر ويندو رهيو.

پنھل کان پوءِ

منهنجي روشني!

تو شراب جو ڪوزو منهنجي چين تائين آندو، مون تو ڏانهن ڏٺو، تنهنجي اکڙين ۾ ڪيپ هو، الوٽ اربيليون اکڙيون! منهنجا هٿ ڏڪڻ لڳا. ڪوزو لڏيو لميو، چلڪيو ۽ ڪري چيهون چيهون ٿي ويو. شراب تنهنجي جهوليءَ ۾ هارجي ويو. مان هيٺر تنهنجو پاند ٺپوڙي بوند بوند ڪري پي رهيو آهيان. پياس ئي نٿي بجهي! تون ڪيترو نه دور ٿي وئي آهين. تنهنجي دنيا ڪهڙي نه اجنبِي ٿي وئي آهي. ڪڏهن ڪڏهن تنهنجي خبر ملندي آهي ته مون کي ماضيءَ جي وجود تي يقين نه ايندو آهي. تنهنجون يادگيريون اينديون آهن. جن مان منهنجو من سرڪيون پريندو آهي. پر اهي يادگيريون ته ننڍڙيون بوندون آهن ۽ اسان پراڻا پياڪ. ڳيت ۾ ڪيئي ڪوزا پي وڃون. فقط يادگيريون ڇا ڪنديون!

تو کي ياد آهي ته تو هڪڙي دفعي چيو هو ته ”اسان جا جسر جدا ٿي سگهندا. روح جدا نه ٿيندا.“ پر مون کي خطرو آهي ته هيٺر تنهنجو روح به مون کان جدا ٿي رهيو آهي. تون دور ٿي وئي آهين. جسماني طرح به، روحاني طرح به. اسان جون دليون ٻن ڪنارن وانگر آهن جن جي وچ ۾ وقت جو درياهه ڇوليون ماري رهيو آهي! اٿاه، اونهو، بي انت! جنهن ۾ زندگيءَ جون ڪيئي پياريون گهڙيون لڙهي ويون. الاجي وري ملون يا نه ملون! توکي ياد آهي اها منهوڙي جي شام! شفق جا پاڇاوان ڇولين کي ڳرائڙيون پائي رهيا هئا. تنهنجون چڱون تيز هوا ۾ ائين اڏامي رهيون هيون، گويا دور ٿي پڇنديون ٿي ويون. ڪنهن دوھين دار ڪڪريءَ جي تلاش ۾. ٻه پورا پڪيڙا دورشفق ڏانهن اڏامندا ٿي ويا. ڪنهن نامعلوم، نارس هستيءَ جي جستجوءَ

بر! هوا جي ڪنهن تيز جهونڪي انهن کي جدا ڪري ڇڏيو. پوءِ هو هڪٻئي جي تلاش ڪرڻ لڳا. پرڙا پتوڙيندا پتوڙيندا گم ٿي ويا. وري نه مليا. تو چيو، ”اي ڪاش! هي ٻئي جدا نه ٿين ها ۽ ان نامعلوم نارس هستيءَ جي ڳولا ۾ محو هجن ها! هاڻي ته هڪٻئي جي جستجو مان ئي فارغ نه ٿيندا.“

اڄ تون دور نڪري وئي آهين، نهايت دور. منهنجو روح ڀٽڪي ڀٽڪي ٽڪجي پيو آهي. خاموش ۽ اداس آهيان. نه لوچان تو نه لهان ٿو.

منهنجي روشني!

آخر تو مون کي ياد ڪيو. تون رج آهين، مان اڄ آهيان. مون عمر ڀر تنهنجي جستجو ڪئي آهي، پر آخر توکي احساس ٿيو ته تنهنجو وجود منهنجي هستيءَ سان منسلڪ آهي.

تنهنجو خط پهتو. مون کي يقين هو ته تون مون کي وساري نه سگهندين. منهنجي محبت تنهنجي ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ڪڙڇ ۾ چڙهي ڳائي رهي آهي. تون تعجب ۾ هئين ته اهو منو منو نغمو ڪٿان اچي رهيو آهي. تو انهيءَ کي وهر سمجهي لنواڻي ڇڏيو. مگر اهو پيارو پيارو آواز تنهنجي تمنائن ۾ ڪتڪتايون ڪندو رهيو. نيٺ تو ڳولا ڪئي، پنهنجي روح جي پنڊڇاڻ ڪئي ۽ تو ڏٺو ته اهو نغمو بلڪل جهونو هو. ان جا سُر هزارين دفعا تنهنجي سماعت سان لائون لهي چڪا هئا. فقط زندگيءَ جي شور و غل ۾ اهو ڪجهه وقت توکي ٻڌڻ ۾ نه آيو هو.

تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ چار سال آهن. تون اهو وقت مون سان نه ملي آهين. اي ڪاش مان وقت جي وجود کي مٽائي سگهان! اي ڪاش مان هڪڙيءَ ساعت کي سو سال بڻائي سگهان ۽ سو سالن کي هڪڙيءَ ساعت ۾ سمائي سگهان! چڱو، آءٌ ته ڪائنات جي نظام کي شڪست ڏيون. تون منهنجي گذريل زندگيءَ جيءَ ۽ مان تنهنجي گذريل زندگيءَ جيئن. جا جان وتن تي واردات گذري آهي سا هڪٻئي کي لکون. مون کي يقين آهي ته تون خطن جو سلسلو بند نه ڪندين.

منهنجي روشني!

اسان جي زندگي نر جي درخت وانگر هئي، جنهن جي ڇانو ته نهايت پياري هئي پر ڦل ڪوڙو هو. اسان ان جي ٽڙيءَ ڇايا پر ويٺاسي پر ڦل نه چڪيوسي. چئي سگهندينءَ ته اسان سياڻا هيٺاسي يا ايتا؟

چار سال اڳ جڏهن مون توکي آخري الوداع ڪئي ته منهنجا چپ ڦرڪي رهيا هئا. مان اهو بدقسمت بيڪاري هوس جنهن پھڻيون چونڊيندي هيرو لڏو هو ۽ جيتوڻيڪ ان جي چمڪ سندر دل موھي ڇڏي هئي، ته به مون ان کي هار ۾ ان ڪري پوئي نه پاتو ته متان اهو سندر گلي ۾ بار ٿئي. هاءِ، مون ائين چو ڪيو! مان رلي رلي ڪناري تي پهتو هوس. هيٺان ٿڌو مٺو پاڻي وهي رهيو هو. پر مون ڪجهه سوچي گهڙو پڇي ڇڏيو. مون چيو ته بهتر ائين آهي ته پاڻيءَ جا ٻه ٻڪ پي في الحال پياس بجھايان. گهڙي جو بار ڪلهن تي ڪير ڪڻندو! مان پاڻي پي رهندو رهيس. راه ۾ ڪيئي نهرون آيون پر پاڻي ڪارو نڪتو. پياس وڌندي رهي. جيئن پوءِ ٽيڻ وڌيڪ پياسو، وڌيڪ ماندو ٿيندو ويس! هاءِ مون گهڙو چو ڀڳو!

جڏهن مان توکي آخري بار الوداع ڪري ڪراچيءَ وڃي رهيو هوس ته رستي تي سارو وقت اهو سوال منهنجي ذهن کي وڃونءَ وانگر ڏنگي رهيو هو، ”مون ائين چو ڪيو؟“ گذريءَ زندگيءَ جا واقعات سٺيما جي تصويرن مثال منهنجي ذهن ۾ ڦري رهيا هئا ۽ مان سوچي رهيو هوس ته اسانجي دوستي ائين ختم ٿي وئي جيئن وچ مان ريل ڪٽجي وڃي!

مون کي ياد آيو ته توسان پهريون ڀيرو غائبانه دوستي ڪيئن ٿي هئي. شڪارپور ڪاليج جي لائبريريءَ ۾ مون ٽئگور جو ”گيتانجلي“ موناڀيو ۽ انگريزي اخبار ”لٽري سپليمينٽ“ تي پڙهي. اوچتو چوڪرن ۾ ڪجهه سس پس ٿي. مون نگاه ڦيرائي ڏٺو ته تون ڪتاب وٺي رهي هينءَ. تنهنجا ناسي مائل ڪارا وار تنهنجي ڪمر تائين لڙڪي رهيا هئا. ڪاليج ڪلٽي ٻه ٽي مهينا ٿيا هئا جڏهن کان مان توکي ڏسندو رهندو هوس. نه ڄاڻان چو جڏهن مون توکي پهريون ڀيرو ڏٺو هو ته منهنجي دل ۾ عجيب و غريب خيال آيا هئا. مون پڙهيو هو ته تون مان صديون اڳي مليا آهيون. ماضيءَ جي ڪنهن مبهڻي ميرانجهڙيءَ دنيا ۾، جا ذهن جي تري ۾ لٽجي وئي آهي ۽ جنهن کي منهنجو حافظو هزار تهليون هٿي به هٿ نه ڪري سگهيو آهي. مان اڃان تائين

محسوس ڪندو آهيان ته گذريءَ زندگيءَ ۾ تون مان هرڻ ۽ هرڻي هياسِي ۽ رج ۾ پاڻيءَ لاءِ رلندا رهياسين ۽ نيٺ ڀٽڪي ڀٽڪي ڪنهن درخت جي ساڻي ۾ ويهي هڪٻئي جي چپن مان پيلاس بهجائيسين. عقلي طرح مان تناسخ جو قائل نه آهيان پر جذباتي طور مون کي تنهنجي محبت مجبور ڪيو ته مان اها ڳالهه ميان ته تون مان زندگيءَ جي دور دراز سفر ۾ ڪيئي منزلون اڳي ملي چڪا آهيون. جا روح جي چڪ مون توکي پهريون ڀيرو ڏسڻ سان محسوس ڪئي سان محض اتفاقي نه هئي.

لائبرريءَ مان تون ڪتاب وٺي مس وٺينءَ ته لئبريرين مون کي سڏ ڪيو ۽ معنيٰ خيز نگاهن سان چيائين ته ”هن چوڪريءَ مون کان پڇيو پئي ته ”الف“ جيڪي ڪتاب پڙهندو آهي، مون کي به اهي پڙهڻ لاءِ ڏيندو ڪر.“ مون کي تعجب آهي ته تو مون ۾ ايتري دلچسپي ڇو ٿي ورتي. شايد تو مون کي ڪاليج ۾ تقرير ڪندي ٻڌو هو. شايد ڪاليج جي پارليامينٽ ۾ بهرو وٺندي ڏٺو هو. شايد ترمينل امتحان ۾ مان اول آيو هوس. يا شايد جميل، جو تنهنجو همسايو هو ۽ منهنجو دوست هو ۽ جو مون سان تنهنجي ذهانت، خلوص ۽ شرافت جون ڳالهيون ڪندو هو، تنهن منهنجو غالبانه تعارف ڪرايو هجي. پوءِ جڏهن اسان گهايل مائل ٿي وياسِي تڏهن تو ٻڌايو هو ته، ”تو پهريون دفعو جڏهن مون کي غور سان ڏٺو هو تڏهن ڪلاس ۾ پروفيسر برطانوي شاعر ڪيٽس جي حسن جي نظرئي تي تقرير ڪري رهيو هو. هن مرد ۽ عورت جي جنسي تعلقات جي متعلق ڳالهيون ڪيون، جن چوڪرن ۽ چوڪرين جي دلين ۾ ڪتڪتايون ڪيون ۽ هو کلڻ لڳا.“ تو چيو ٿي ته، ”ان وقت مان سنڌءَ بينچ جي پٺيان ويٺو هوس ۽ بلڪل خاموش هوس. گويا نه مون پروفيسر جا شوخ جملا ٻڌا هئا ۽ نه سڄي ڪلاس جا قهقها! پنهنجي خيالات ۾ محو هوس. پنهنجي دنيا ۾ گر هوس، گويا منهنجو بدن بينچ تي هو باقي منهنجو سيلاني روح ڪائنات جي ٻئي ڪوني ۾ وڃي نڪتو هو.“

اڃا تائين مون کي اها عادت آهي. يار دوست ويٺا هوندا آهن. چهچها ۽ قهقها لڳا پيا هوندا آهن. محفل رنگ ۾ هوندي آهي. رکي رکي شمع جي دونهين وانگر منهنجو روح اڏامندو آهي. منهنجو بدن هتي هوندو آهي ليڪن

ڪافي دير ٿي وئي هئي، سو مون توکي چيو، هاڻي مان هلان ٿو. تون هٿ بتي ڏاڪڻ وٽ جهلي بينيءَ تہ جيئن مان آسانيءَ سان لهي وڃان. اڃا مان هڪ بہ ڏاڪو لٿو هوس تہ تو چيو ”ٻڌو تہ.“ ۽ پوءِ مان ٻڌندو رهيس..... تون ڳالهائيندي رهينءَ. وقت اڏامندو ويو. محبت وقت تي فاتح آهي، وقت محبت تي فاتح ناهي، وارا ڍارا آهن. ان وقت، محبت وقت تي فاتح هئي. خبر نہ ٿي پئي تہ ڀل پهر ڪيئن اڏامندا ٿي ويا. تون اونڌاهيءَ رات ۾ هٿ بتيءَ سان ڪنهن ديو مالا جي حسين جادوگريائي ٿي لڳينءَ ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ جڏهن مان پنهنجي ڪافي. ”گهرا گهرا ڪارا نين، جادو لائي ويا جيءَ ۾.“ چئي رهيو هوس تہ اهو ميهوڳيءَ جو منظر اکين اڳيان ٿي ڦريو. هينئر شام ٿي وئي آهي. برسات بيهجي وئي آهي. هر چيز پرسڪون آهي، هر شيءِ اداس اداس آهي. مون چيها پاليا آهن. سندن ڀر مينهن ۾ ڀڄي ويا آهن ۽ هو جهولڻي تي لٽڪي رهيا آهن. انهن ننڍڙين مٺڙين جانين ۾ قربت ۽ محبت جو گهرو احساس آهي، نہ کين ڪنهن ڪلي ڪيت ۾ کيل ڪوڏ جي پرواهه آهي نہ پرواز جي حسرت! هو ائين ڏسي رهيا آهن گويا پڃري جون لوهي شيخون انهن ۽ آسمان جي وچ ۾ حائل نہ آهن. اي ڪاش! تون مان بہ ٻہ پڪيٽڙا هجون ها ۽ پنهنجو ننڍڙو پيڇرو جوڙي ويهون ها. اي منهنجي حسين روشني! توسان گڏ پابندي هزار آزاديءَ کان بهتر آهي. هاءِ، مون چڙواڳي چو ٿي چاهي! هاءِ، مون تنهنجي زلفن جا زنجير پنهنجين ويڻين ۾ چون ٿي ويڙهي ڇڏيا. توکي ياد آهي اها جنوريءَ جي رات!

ڪاليج جو مشاعرو ۱۱ بجي ختم ٿيو هو. اندر هال ۾ تہ شعر و شاعريءَ جي ڌن ۾ هٿاسين ۽ سرديءَ جو احساس ٿي نہ ٿيو. ٻاهر نڪتاسين تہ ولهه ٿي وسي. آسمان تي ستارا ڄمي ويا هئا. لڳ لڳ ۾ ڦرڪڻي هئي. تو تانگي جي ڳولا ڪرائي، تانگو نہ مليو. سو تو مون کي چيو گهر تائين پيدل ڇڏي آءُ! سيءُ بدن ۾ سيرون ڪندو ٿي ويو. مون گرم مفلر پنهنجي ڳلي مان لاهي تنهنجي ڳلي ۾ وجهي ڇڏيو. نهايت پياري رات هئي اها! چانڊوڪي ۽ خاموشي گويا بہ جاڙيون پينر هيون جي مدت بعد ڳلي ملي سڪ لاهي رهيون هيون. سڀ راهگير گويا سايا هئا. انسان نہ هئا، روح هئا جسمر نہ هئا. هونءَ تہ هر ڪنهن جي پنهنجي پنهنجي دنيا هئي، انسان ان

دنيا جو مرڪز هو ۽ ساري ڪائنات ان جي چوڌاري چڪر ڀري هئي، پر ان وقت انسان ۽ ڪائنات ٻه مختلف چيزون نه هئا. انسان ڪائنات هو، ڪائنات انسان هئي. تون به چاندني رات جي نظاري کان ڪافي متاثر ٿي هئينءِ. چؤطرف سانت وسي رهي هئي. قدامت جي چاپ ڪنهن دور ديس جو آواز پئي معلوم ٿي. ان وقت مون چيو ته اي ڪاش! هيءَ راه ڪڏهن به ختم نه ٿئي. هيءَ راه ازل کي ابد سان ملائي، ۽ تون مون سان هلندي رهين ۽ چاندني تنهنجي چهري کي چمندي رهي! رستي جي ڀرسان ڪاهي هئي ۽ ان ۾ ڪنول جا گل بيٺا هئا. چاندوڪيءَ ۾ ڪنول جا پتا نهايت پيارا ٿي لڳا. مون ڪڏهن ڪنول ٿي ڏٺا، ڪڏهن تنهنجا ڪومل گل! مون کي سنسڪرت جي شاعر وديا پتيءَ جو شعر ياد آيو. ”اي ڀرين، تون ته چور آهين! تنهنجي رخسارن اها ملائمت ڪٿان آندي؟ ڪنول جو گل توتي گواهه آهي، تنهنجي چهري اها چمڪ ڪٿان آندي؟ چند توتي دانهن آهي، سياري جي سرد رات پڪاريو ٿي ته تو اهي دراز زلف ڪٿان آندا آهن!“ مون توڏانهن وري ڏٺو. مون کي به خوف ٿيو ته تو منهنجو به ته ڪجهه چورايو نه آهي! مون غريب شاعر وٽ هيو ئي ڇا؟ مون سيني تي هٿ لائي ڳوليو. واه منڙي! تو ته مون کي به نه ڇڏيو. جا شيءِ مون مدت کان سيني ۾ سانڀي رکي هئي سا تون تڳائي وئينءِ. تون فاتحانه انداز سان هلي رهي هئينءِ. مون فقير جو سارو سرمايو تنهنجي مٿ ۾ هو. پنهي کي يقين ٿي چڪو هو ته اسين هڪٻئي سان محبت ٿا ڪريون. جا ڳالهه زبان نه ٿي چئي سگهي، جو راز اڪيون افشا نه ٿي ڪري سگهيون، سا ڳالهه ۽ سو راز چاندني رات چئي وئي. تو به سمجهيو، مون به سمجهيو. نه تو ڪچيو نه مون ڪچيو. مون تنهنجي هٿ کي پنهنجي هٿ ۾ دبائي چين تائين آندو. تنهنجا گورا گورا هٿڙا مون کي نهايت وڻندا هئا. گويا مرجان مان ٺهيل هئا. ڪير ڄاڻي ته انهن هٿن جي ليڪن ۾ ڇا لکيل آهي!

جنهن وقت تنهنجي گهر پهتاسين ته ڪافي دير ٿي چڪي هئي. تو آهستي در کڙڪايو. تنهنجي ماءُ کڙو کولي پڇيو ته ”امان اڄ ته ڏاڍي دير ڪئي اٿي!“ مون تي نظر پيس ته ويتر گهٽڙي وئي پر ڪچيائين ڪجهه به نه. پوءِ تو کيس مشاعري متعلق ٻڌايو. مون موڪلايو ته تو چيو ته

منهنجي ”مان“ گر هوندي آهي. ڪنهن پراسرار اڻ ڄاتل عالم ۾، گرد و نواح کان بيخبر. گویا زندگيءَ جي شاهراهه تي گڏ هلندي هلندي اهڙو وراڪو ايندو آهي، جتي منهنجي جان منهنجي تن کي لنوائِي ڪسڪي ويندي آهي. ڪيڏانهن؟ ڪنهن جي جستجوءَ ۾؟ ڇا معلوم! تو منهنجي انهيءَ ڪيفيت جو صحيح اندازو لڳايو ۽ منهنجي چهري ۾ معصوميت ڏسي تنهنجي دل چڪ ڪئي. ان وقت تنهنجي عمر سورنهن ورهيه هئي ۽ منهنجي عمر سترهن. تون عورت هئينءَ انهيءَ ڪري تنهنجي نشو و نما مون کان وڌيڪ ٿي چڪي هئي.

مان توڏانهن تنهنجي ڪهاڻي لکي رهيو آهيان. شايد تون ان کي وساري ڇڏيو هجي. هر انسان پنهنجي ماضيءَ جو جنازو ڪلهن تي کنيو ٿو گهمي. پر مون کي انديشو آهي ته تو ماضيءَ کي بلڪل دفنائِي ڇڏيو آهي. مان گهڙيءَ پل لاءِ ان ماضيءَ کي زنده ٿو ڪريان. منهنجا خط تنهنجي ماضيءَ جي رنگين تصوير آهن، جا مون لڙڪن ۽ لهوءَ سان ٺاهي آهي. انهن ۾ منهنجي مصوريءَ جون آرائشون به شامل آهن، پر مون ڪوشش ڪئي آهي ته تنهنجا خد و خال برقرار رکان.

هن وقت بادل ڀرجي آيا آهن. اولهه کان گهٽائون جهومنديون اچن ٿيون. ساري ڪائنات سرمستيءَ ۽ خمار ۾ آهي. منهنجون اکيون به ڀرجي آيون آهن. هي تنهنجي ديس جا بادل، هي تنهنجي پار جون گهٽائون، ڪراچيءَ کان تنهنجي ڀني ڀني ياد کڻي آيون آهن. برسات پئجي رهي آهي، مان پايان ٿو ته ڪوئي ڪڪر ۽ ڪڪري ورهين کان وڇڙيل هئا، اڄ انهن جي اتفاقي ملاقات ٿي آهي ۽ ٻئي هر آغوش ٿي رنا آهن. اي سائين، تون ڪيترو نه دور آهين! ايترو دور جيترو چنڊ! اي ڪاش، تون منهنجي اداس جهوپڙيءَ جو ڏيئو ٿي سگهين. ها! اي ڪاش، تنهنجي ڌيمي جوت منهنجي مستقبل جي اونداهه ۾ تماشائي ها ۽ منهنجي حال جي رهنمائي ڪري ها! مون کي اهو ڏينهن ياد اچي رهيو آهي جڏهن تون ۽ مان تنهنجي گهر جي ڇت تي ويٺا هياسين ۽ ڪاليج جي چوڪرين، چوڪرن ۽ پروفيسرن متعلق ڳالهه ٻولهه ٿي ڪيسون. ڪجهه وقت کان پوءِ موضوع بدلجي ويو ۽ شعر و ادب جي باري ۾ روح رهاڻ ڪئي سين. توکي خبر هئي ته مان شعر چوندو آهيان.

شايد مون سان تو ايترا تعلقات وڌايا ئي ان ڪري هئا، جو مان شاعر هوس. تو فرمائش ڪئي ته مان ڪوئي شعر ٻڌايان مون کي فطري گهٻراهت محسوس ٿي. ڇو ته ان کان اڳي تو ڪڏهن به اهڙي فرمائش نه ڪئي هئي. ان وقت به جهڙ هو ۽ سنهڙيون سنهڙيون ڪڪريون ڪپهه جي پوئين وانگر آسمان تي پڪڙيل هيون. شفق جي سنهريءَ نيراڻ ۾ برساتي شام جو نهايت دلڪش منظر هو. گويا ساري ڪائنات ڪنوار ٿي لڳي. مون تو ڏانهن ڏسي گهٻرايو ۽ چيو ته ڇو ته ڇو ڪوئي پنهنجو شعر ته ياد ڪونه آهي باقي شاهه عبداللطيف جي هڪڙي ست دل تي تري آئي آهي:

”اڄ پڻ منهنجي يار، وسڻ جا ويس ڪيا.“

اها ست چئي، مون توڏانهن ڏٺو، تنهنجا نرم ڳل آسمان جي سفيد ڪڪرين وانگر ٿي لڳا ۽ تنهنجي هلڪي پيلي پوتيءَ مان شفق جا ٿڌيرا شعاع نڪري رهيا هئا. گويا توبه وسڻ جا ويس ڪيا هئا. ڪائنات جو ازلي حسن تنهنجي هستيءَ ۾ سمائجي ويو هو. مون پهريون دفعو محسوس ڪيو ته تون منهنجي شاعريءَ جو روح آهين. منهنجا لفظ بينوا فقير هئا، جي جهولي جهلي پنندا رهيا هئا. اي حسن جي ملڪ! تو انهن کي تاثير جي بي حساب دولت ڏئي ڇڏي! ان وقت برسات زور سان پوڻ لڳي، ساوڻ جا وسڪارا هئا ۽ سارا ڪپڙا ڀڄي ويا. تو ڳائڻ شروع ڪيو، بادل برسڻ آيا. تنهنجو سريلو آواز گويا ڪائنات جي دل ۾ چيبي ويو. اوندھ ساري عالم تي پر ڦهلائڻ لڳي. فطرت گهريءَ خاموشيءَ ۾ ٽپي هئي. تون ۽ مان هڪٻئي کي ساڪت ۽ خاموش ٿي ڏسي رهيا هئاسين. تنهنجين اکڙين ۾ اسرار هئا، نيري آسمان کان به گهرا! منهنجي دل چوليون ماري رهي هئي. مون محسوس ڪيو ته تنهنجي ۽ منهنجي هستي پاڻ ۾ ملندي ٿي ويئي. گويا تون ۽ مان ٻه برساتي بوندون هئاسين ۽ هزارها ميل سفر طئي ڪري رات جو ڪنهن گلاب جي پتي تي ڪريا هئاسين ۽ ان وقت زندگي فقط رنگ و بو جو طلسم هئي. ها! ڪنهن کي معلوم هو ته انهن مان هڪڙي بوند چلڪي ڌرتيءَ ۾ جذب ٿي ويندي ۽ هڪڙي آفتاب جي تپش ۾ بادلن سان وڃي ملندي! ٻه اجنبي، جن کي پنهنجي پنهنجي منزل معلوم نه هئي، ڀٽڪندا ڀٽڪندا ڪنهن ڪڙيءَ تي ملي ويا ۽ ناگاهه محسوس ڪيائون ته اسين هڪٻئي جي منزل آهيون.

”سرديءَ ۾ آيا آهيون. ٿوري دير ويهو ته لڳ سڪيون. سگريءَ ۾ ڪوٺلا ٻري رهيا هئا. ڪمري ۾ گاسليٽ جي بتيءَ جي ڌيمي روشني هئي. بتيءَ تي ڪيترائي پتنگ ڪنپڙاڻيون ڪوهي رهيا هئا. تو شرارت سان چيو ”هڪڙيءَ روشنيءَ تي ايترا پتنگ!“

منهنجي روشني، توکي ڪهڙي خبر ته توتي ڪيترا پتنگ مڙندا! اگرڻ جي مچ مان چڱوڻ اڏائون ۽ اوندھ جي سرد سيني ۾ پيهي ويون. تو باھ تي هٿ سيڪيندي ماءُ کي چانهه ٺاهڻ لاءِ چيو ۽ اوچتو مون کان پڇيو ته ”بي. اي. پاس ڪرڻ کان پوءِ ڇا ڪندؤ؟“ مون کي سوال نه وڻيو. ان وقت زندگي هيٺ ۽ هتي هئي. تڏهن ۽ تتي جو ته خيال ئي گناهه هو. ڳالهه لٺائڻ لاءِ مون جواب ڏنو، ”جيڪا قسمت.“

”تڏهن توهان قسمت ۾ به اعتبار ڪندا آهيو!“ تو چيو.

مون ورائيو ته، ”نه، قسمت ته انسان پاڻ تو ٺاهي. منهنجو مطلب هو ته جڏهن وقت آيو تڏهن ڏٺو ويندو.“ اڄ جڏهن مان هي خط لکي رهيو آهيان ۽ حياتيءَ جون لاهيون چاڙهيون ڏسي، ٿڌيون ڪوسيون سهي چڪو آهيان تڏهن مون چڱيءَ طرح محسوس ڪيو آهي ته قسمت آهي، ته انسان ڪٿ پتلي آهي جنهن جي ڏوري ڪنهن ازلي بازگر جي وس ۾ آهي جو ساري عالم جي نظام کي نچائي رهيو آهي. ساري زندگي شطرنج جي راند آهي جا ڪوئي اداس اجنبي ڪيڏي رهيو آهي. تون ۽ اسان مهرا آهيون.

خير، تون مطمئن هئين ته منهنجو مستقبل چمڪندو، انڪري منهنجي آئندهم تعليم جي باري ۾ تو زياده سوال نه ڪيا، ۽ وري اسان مشاعري جي ماحول ۽ ڪاليج جي زندگيءَ متعلق ڳالهيون ڪرڻ لڳاسين. ڳالهه تي ڳالهه نڪرندي آئي، وقت گذرندو ويو. نه پنهنجي وجود جو احساس نه آس پاس جي خبر! گویا اسان به ٻه ڳالهيون هيٺائين، مٿيون مٿيون ڳالهيون، جي وقت جي ڀرڻ تي اڏامنديون ٿي ويون. مون توکي سرڪائي پنهنجي آغوش ۾ آندو، تنهنجا نرم ۽ گداز بازو منهنجي هٿن ۾ هئا، باھ جي توتي تنهنجا رخسار گرم ٿي ويا هئا ۽ جڏهن اهي منهنجي منهن سان لڳا تڏهن مون جا روحاني ڪيفيت ۽ گرمي محسوس ڪئي، سا ڪڏهن به وساري نه سگهندس. جن تنهنجي رخسارن جي گرمي منهنجي نس نس کي محبت جو

پيغام ڏئي وئي. اگرڻ مان ٻه چيپون نڪري ملي ويون ۽ ٻنهي مان هڪ وڏي چيپي ٺڃندي نڪتي. هاڻي جڏهن مان ماضيءَ جي رڪ ڪوتي رهيو آهيان تڏهن ان چيپيءَ جو سهسائيل سيڪ ياد اچي رهيو آهي ۽ ساهه مان سيسرات پيا اڀرن! ها، هيءَ محبت ڇا آهي؟

ساهه جا سائين،

هن رات جي تنهائيءَ ۾ تون دور هوندي به ڪيترو نه قريب آهين! گويا منهنجي پهلوءَ ۾ ويٺي، هن خط کي تعجب مان ڏسي رهي آهين. هيءَ تنهنجي تصوير آهي! توکي يقين نٿو اچي ته تون منهنجي موقلمر کي ڏسي رهي آهين. مان اهو مصور آهيان جنهن زندگيءَ ۾ فقط هڪ ئي تصوير ڪڍي آهي ۽ مان اها مڪمل ڪندس. مان اها يقيناً مڪمل ڪندس.

• منهنجو تصور ۽ منهنجي تصوير! خدا ۽ ان جي تخليق! جنهن وقت ڪتيون ڪر موڙينديون آهن ۽ پوئين پهر جو ڪائنات ۾ روحاني راز وسندا آهن، منهنجو بي چين روح تنهنجي تلاش ڪندو آهي، اها تلاش ازل کان شروع ٿي آهي ابد تي ختم ٿيندي. شايد اها تلاش ڪڏهن به ختم نه ٿيندي، چوٽه ان ۾ منهنجي وجود جو راز مضمرا آهي، مان خود تنهنجي تلاش آهيان. تنهنجي تلاش نه رهندي ته مان نه رهندس. بهتر آهي ته تون دور رهين، تون قريب آئينءَ ته تون ئي تون رهندينءَ. مان ڪير، مان ڪٿي! هن وقت ڏکڻ جي هير لڳي رهي آهي، گويا ڪائنات ٿڌا ساهه ڀري رهي آهي. گذشتہ زندگيءَ جا دلڙيا واقعا اکين اڳيان ترندا ٿا اچن. وقت منهنجي لاءِ بي معنيٰ لفظ آهي، وقت منهنجي لاءِ اهو بيٺل تلاءُ آهي جنهن جا ماضي ۽ مستقبل به ڪنارا آهن. انساني دل ڪشتي آهي، ڪڏهن هن پار ڪڏهن هن پار! ماضي به حقيقت آهي. مستقبل به حقيقت آهي، فقط حال غير يقيني آهي، فريب آهي. جو ماضيءَ يا مستقبل ۾ رهيو سو زندهه جاويد آهي، جو حال ۾ رهيو تنهن گويا خودڪشي ڪئي.

شاهه جو بيت: ”ڪنول پاڙون پاتار ۾ پنور ڀري آڪاس،“ اسان جي محبت جي بهترين تفسير آهي. تون ڪنول آهين، تو ۾ نرمي ۽ نزاکت آهي، حسن ۽ ملائمت آهي. ليڪن تنهنجي زندگي حقيقت پرستي آهي. تنهنجون

پاڙون پاتار ۾ آهن. مان پوئڙ آهن. منهنجو خمير نغمي ۽ محبت مان ٺهيو آهي. تخيل پرستي منهنجي زندگي آهي. ڪنول سان پونري جي محبت ازلي آهي جيتوڻيڪ سندن فطرت هڪٻئي کان نرالي آهي. پونرو ڦرندو ۽ ڀرندو رهي ٿو، ڪنول مرڪندو رهي ٿو. انهن ۾ اها باهمي ڪشش ڇو آهي؟ انهن ۾ اها ازلي آشنائي ڪٿان آئي؟ منهنجا سائين، تون مون سان شڪايت ٿي ڪرين ته مان توکي ڇو ڇڏي هليو ويس. ڪنول سان پونري جي ياري ڪيترو وقت هلندي آهي؟ اوهان ازدواجي زندگي چاهي، ان جو ساز و سامان چاهيو، اوهان چاهيو ته بهترين مڪان هجي، ڪار هجي، چڱي نوڪري يا بزنس هجي، اوهان کي خوشيءَ کان وڌيڪ خوشحاليءَ جو خيال هو. عاشقيءَ کان وڌيڪ آرام پيارو هو. پونري سمجهي ويو ته ڪنول جون پاڙون پاتار ۾ آهن، پونرو اڏامي ويو. هن جي زندگي ازلي نغمو آهي، آسماني سير آهي. هن جو زمين ۽ ان جي باشندن سان ڇا؟

تون دور رهي به منهنجي تخيل تي چانيل آهين! تنهنجو ماضي منهنجي فن سان وابسته آهي. تنهنجي منهنجي ازلي آشنائي آهي. تنهنجي منهنجي جي ڳالهڙي حسن و عشق جو ابدي داستان آهي.

منهنجي چانڊوڪي، منهنجي روشني،

ننڍي هوندي جا ساٿي به ڪهڙا نه پيارا ٿا ٿين! انهن جي صحبت ۾ گويا ماضيءَ کي نئين زندگي ٿي ملي وڃي. زندگيءَ ۾ ايتريون ته بي وفايون ۽ بي اعتنائون آهن، ايترا ته ڏک ڏاڪڙا، ڪئن ڪشالا آهن، جو ماڻهوءَ لاءِ سنگت ئي فقط آت آهي. مان ته پائين ٿو زندگيءَ دوستيءَ جي سهاري ٿي ٽڳي! رات ج- سان براج تي ويٺو هوس. ج- اسان جو جهونو باهمي دوست آهي ۽ تازو ڪراچيءَ کان هتي آيو آهي. آسمان جي نيري وسعت ۾ چنڊ پنهنجون منزلون طءُ ڪندو ٿي ويو. ستارا کيس تڪيندا رهيا. ٻن ستارن پاڻ ۾ سرگوشي ڪئي ته هي تيز تيز ڪيڏانهن وڃي رهيو آهي، هن جي منزل ڪٿي آهي! اي ڪاش، هي اسان سان ترسي ها، هيءَ آسمان جي بي انتها بي انت گهراڻيءَ ۽ هيءَ اڪيلائيءَ ۽ هي احساس ته اها چانڊوڪي چار گهڙيون آهي! اي ڪاش، انهيءَ چنڊ کي اسان مڃائي سگهون ڳهه هو اسان سان ترسي،

هيءَ پياري پياري رات وري نه ايندي! ج- به چنڊ ڏانهن ڏسي شايد ساڳي ڳالهه سوچي رهيو هو ۽ هن تولا ۽ پڇيو، ”تازو ڪوئي خط آيو آئيئي؟“ ۽ يڪدم سندس ياد ماضيءَ جي ڪوهيڙي ۾ هٿوراڙيون هٿن لڳي.

مون سنڌوءَ ۾ نهاريو. چنڊ جو عڪس پاڻيءَ ۾ ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويو هو، ٽڪرو ڪنهن لهر جي جهولي ۾ هو، ٽڪرو ڪنهن جي. جيئن منهنجي ۽ منهنجي دوست جي من ۾ تنهنجي گذشتہ زندگيءَ جي ياد! مون کي ياد آيون اهي راتيون جڏهن اسان سمنڊ جي ڪناري تي گهمڻ هلندا هئاسون، تون آب هوا جي تبديل لاءِ ڪراچيءَ وٺي هئينءَ ۽ اتي تو واپس اچڻ جو ارادو باوجود مخالفت، بدلائي ڇڏيو هو. مون کي جڏهن معلوم ٿيو ته تون اتي ڪاليج ۾ داخل ٿي آهين ته مون به تنهنجي وطن کي الوداع ڪئي. اڙي بانوري! ساريءَ دنيا ۾ منهنجي فقط تون ئي هر وطن آهين. جتي تون آهين، اتي منهنجو وطن. هينئر جڏهن تون دور آهين، مان پاڻ کي ديس ۾ پرديسي پيو سمجهان! ڪراچيءَ ۾ اسان شام جو تنهنجي گهر کان ڪياماڙيءَ واري رستي تي گهمندا هياسين. پهريون نيتي جيتي وٽ ترسندا هياسين. اتي هڪ ٻوڏي مندر هو. شام جو ان جا گهٺ ڪنهن ماورائي دنيا جي صدا معلوم ٿيندا هئا. گوتم ٻڌ جا حسين مجسما شام جي ڌنڌ ۾ عجيب روحاني اسرار جا ذخيرا لڳندا هئا. خود تنهنجي هستي هڪ حسين مجسمو لڳندي هئي. گويا ڪوئي روحاني راز پنهنجي حل جي جستجوءَ ۾ عالم وجود ۾ آيو هو، گويا ڪوئي ازلي پڪيٽو ڪائنات جي ڪنهن مبهر ڪنڊ مان اڏري آيو هو ۽ زندگيءَ جي حسين قفس ۾ ڦاسي ويو هو. تون آشنا هوندي بيگاني لڳندي هئينءَ، نزديڪ هوندي دور هوندي هئينءَ. مون کي ان وقت نهايت تعجب ايندو هو ته هن سطح تي تنهنجا خيالات ۽ اعمال بلڪل دنيوي انسانن جهڙا هوندا هئا. تون نهايت سمجهو هئينءَ.

مان اهو تضاد اڃا تائين سمجهي نه سگهيو آهيان. تنهنجو زندگيءَ جو نظريو بلڪل دنيوي آهي. تون هر شيءِ کي نفع نقصان جي تارازيءَ ۾ توريندي آهين، تنهنجا اعمال ڳڻ ڳوت ۽ سوچ سمجهه جو ثبوت ڏيندا آهن. ليڪن مون توکي جڏهن به فطرت جي نفيس جهولي ۾ ڏٺو آهي، تڏهن تون هڪ غير مرئي شيءِ لڳندي آهين، گويا تون شام جي رنگين لطافت آهين،

لهرين جي حسين راڻي آھين، سرد هوا جي پياري خنڪي آھين. توکي ياد آھي اھا شام جڏھن ڪياماڙيءَ جي قريب اسان هڪ تٽل ڪشتي تي هلي ويٺا هئاسين. ڳالهين ڪندي مون محسوس ڪيو ته اھا ڪشتي پاڻيءَ ۾ لڙهندي ٿي وئي، اڳتي اٿاھ پاڻي هو، چوھ، چر، ڇٽيون ڇوليون- اڳتي، جتي ڪوئي پنهنجو پرائو نه هو، دنيا ۽ ان جا دڪ نه هئا، گذشتہ جو غم ۽ اُٽندھ جو اونو نه هو، اڳتي جتي تون ۽ مان بہ انسان نہ هياسين، ڪشتيءَ جا بہ سڙھ هياسين ۽ زندگي روان دوان هئي، ڪنھن نامعلوم ساحل جي تلاش ۾..... اھو ساحل ڪٿي آھي، اھو ساحل ڇا آھي، اھو ساحل اڃان تائين پيو مون کي اشارا ڪري، اڃان انهيءَ لاءِ منهنجي زندگيءَ جي ناو بي چين آھي. پر پياري، هينئر سڙھ فقط هڪڙو آھي ۽ ساحل دور، نهايت دور! اهڙيءَ طرح توسان راتيون گذري ويون. ڪيئي سال گذري ويا. اي ڪاش! مان چند کي روڪي سگهان ها! اي ڪاش، هي چند آسمان تان نہ هتي ها ۽ صبح نہ ٿئي ها! اي ڪاش، هر چاندوڪي رات، جا توسان گذري سا عمر دوار ٿي وڃي ها! هي چند جو هينئر سڀ ڪجهہ ڏسي رهيو آھي، سو چغلي هڻي رهيو آھي ته تون ڪراچيءَ ۾ ڪنھن ڇت تي محو خواب آھين. تو هن جهوني پرديسي دوست کي وساري ڇڏيو آھي، هن حسن پرست سودائيءَ کي جنھن کي تنهنجي محبت ڪنھن حسن مطلق جي تلاشيءَ ۾ پنڪايو آھي.

اسانجي جهوني دوست تي هينئر غنودگي طاري آھي. دريا جي ٽڏي هير کيس پنهنجي آغوش ۾ لولبون ڏئي رهي آھي. هي انسان مون کي نهايت پيارو آھي، ڇو ته هن توسان محبت ڪئي آھي. هيءُ منهنجي دل جو درد سمجهي سگھندو، هيءُ ئي سمجهي سگھندو منهنجي بي معنيٰ بي چيني، منهنجي بلاوجہ بيقراري. هيءُ رقيب منهنجو قريب آھي ڇو ته هن کي تو لاءِ قرب آھي!

منهنجي مٺڙي،

تو لکيو آھي ته تون مغرب جي سير و سياحت لاءِ وڃي رهي آھين. تنهنجي خط مان خود اعتمادي ۽ تنهنجو مستقبل جو درخشان تصور پيو بکي. تنهنجي زندگيءَ ۾ خوشي آھي يا نہ، ڪم از ڪم خوشحالي ته بلڪل ظاهر آھي. هن دنيا ۾، هن فتح و شڪست جي بازگاہ ۾، تنهنجي جيت آھي. مان سوچيان ٿو ته مون هارايو آھي يا جيتيو آھي؟ شايد منهنجي زندگي

هار ۽ جيت کان بي نياز آهي! مان فقط تماشائي آهيان! آه! جهون جهون
 کيڏاري اڃان تائين نه سمجهي سگهيا ته هن دنيا جي هر فتح شڪست آهي،
 هر شڪست فتح آهي! مان ٿوريءَ عمر ۾ زندگيءَ جون ٿڌيون ڪوسيون،
 هيٺاهيون مٿاهيون ڏسي چڪو آهيان. منهنجو روح بلڪل مطمئن آهي. هي
 ڏک سک، عزت ذلت پاڇا آهن، اڏامندڙ پکين جا وهندڙ پاڻيءَ تي پاڇا، جن
 جي ڪاٺي حقيقت نه آهي. آه، انسان ڪيتري نه عزم ۽ استقلال سان
 ڪوشش ٿو ڪري ته مون کي اهميت ملي، اهميت، اهميت، اهميت، آخر ڇا
 آهي؟ گويا شريهر ٻار رنگين خوبصورت پوپتن پٺيان ڊوڙي ڊوڙي، سهڪي
 سهڪي، کين پڪڙي سندن پر چني وجهي! او پرين! اوهين پويت پڪڙيندا
 رهو، اوهان جي زندگي صدا بهار هجي، اسين هن چمن جي رنگ و بو کي ئي
 بي حقيقت ٿا سمجهون. ايتري ڀڄ ڊوڙ، وٺ پڪڙ ڇا لاءِ؟

تنهنجون منهنجون راهون الڳ نڪتيون. تو منزل معين ڪئي
 ۽ ان جي تلاش ۾ نهايت دور نڪري وئينءَ. منهنجي لاءِ، تلاش ئي
 منهنجي منزل ٿي وئي. مان ڀٽڪندو رهيو آهيان ته منهنجي منزل ڪٿي آهي؟
 شايد ڪاٺي منزل نه آهي. دنيا جي هر چيز وانگر منزل جو تصور به هڪ
 فريب آهي. زندگي لا انتها جستجو آهي، جستجو لا انتها زندگي آهي. ليڪن
 زندگي به فريب آهي، جستجو به فريب. لا انتها فريب! آه! مان هر فريب
 کان ڀڄندو رهيو آهيان ته حقيقت ڇا آهي؟ اي ڪاش! تون مان هڪٻئي جي
 منزل ٿيون ها، اي ڪاش به فريب ملي هڪ حقيقت ٺاهن ها! اي ڪاش، هيءُ
 چاندوڪي رات ائين اڪيلي نه گذري ها! تو پڇيو آهي ته آخر مون کي ڇا
 کپي؟ چڪور کي چنڊ کان سواءِ ڇا کپي؟ چڪور جو اڏرندو رهندو آهي،
 تڙندو رهندو آهي، پهچي نه پهچندو آهي پنهنجي محبوب کي! چنڊ، جو
 نهايت دور هوندو آهي، نهايت ٿڌو هوندو آهي! تون هجين، تنهنجي
 چاندوڪي هجي! مون کي توکان ڪجهه نه کپي! مان هن گوشه زمين جو
 گمنام شاعر آهيان، شايد گمنام جيئندس، گمنام مردس! مون کي پنهنجي
 تڙپ، پنهنجي محبت بخشي ڇڏ. اهي ڪسي، توکي ڇا هٿ ايندو. مون کي
 زندگيءَ ۽ موت جا حسين همسفر ملي پوندا!

منهنجي چاندوڪي، منهنجي روشني، شب بخير!

منهنجي پرم، منهنجي روشني!

تو لاء تنهنجي دور افتاده دوست جا سلام. اڄ خلاف معمول توکي هيءُ خط صبح جي وقت لکي رهيو آهيان. رات جو پويون پهر توسان گذريو. عجيب خواب هيو. جڏهن اڪي کلي ته دل نه چاهيو ته توسان تار ٽٽي وڃي. ان ڪري توکي صبح سوڀري هي خط لکڻ ويٺو آهيان. مون خواب ۾ ڏٺو ته منهنجي ڪلهن تي جي ٻه فرشتا ڏينهن رات هوندا آهن، سي سير لاءِ نڪري ويا. رستي تي تنهنجي ڪلهن وارا ٻه فرشتا انهن کي مليا. تنهنجن فرشتن منهنجن فرشتن کان پڇيو ته: ”اوهان جو انسان ڪيئن آهي؟“ منهنجي فرشتن ورائيو ته ”هو اوهان جي انسان لاءِ روئي رهيو آهي.“ پوءِ منهنجن فرشتن تنهنجن فرشتن کان پڇيو ته، ”اوهان جو انسان ڪيئن آهي؟“ جنهن تي انهن جواب ڏنو ته، ”هو توهان جي انسان تي کلندو آهي.“ ان تي منهنجا فرشتا عبرت ۾ کلڻ لڳا ۽ تنهنجا فرشتا ندامت ۾ روئڻ لڳا. آهي نه عجيب خواب؟ پر سائين، الائي ڇو، منهنجي دل چئي رهي آهي ته گذريءَ رات اوهان به اهو ئي خواب ڏٺو هوندو.

هن وقت پرم جي ٿڌڙي هير لڳي رهي آهي ۽ دل ۾ تنهنجي تازي ياد شڪفته ٿي رهي آهي. نه معلوم ڇو بار بار عمر خيام جو شعر ياد پيو اچي.

”هينئر مان ۽ مئي ۽ مئفروش جي گهٽي

اي ساقي! هي صلاح جو وقت آهي؟

هن وقت حديئون ڇڏ، ۽ پيءُ ۽ پيٽار“

اڄ واقعي وري دل ٿي آهي ته پرم جو پيٽان! پيئندو رهان، پيئندو رهان. جيستائين سج جي ڪشتي لالڻ جي لپت ۾ ٻڏي وڃي ۽ شام ٿي وڃي! آه! هي بلورين جام! هيءُ اندر جي آسات. اڄ ايتري ڇڪ آهي هن چنار ۾! جيتري آسات تڏهن هئي جڏهن مون توکي هميشه لاءِ ڇڏيو هو. پنهل کان

پوءِ.....

پنهل کان پوءِ..... ڏيندس باهه پنيور کي.....

جڏهن تون وٺين ته مون چاهيو ته ساريءَ ڪائنات کي قلابازيون ڪارايان، ساري نظامِ دهر کي الٽ پلٽ ڪريان، ساري جڳ ۾ پنيٽ ٻاريان، عرش و فرش کي چيڀن ۾ ڇڪريان، ڏيان باهه پنيور کي. آهسته آهسته وقت

پنهنجو چار ويڄائيندو ويو، اندر جا عقاب انهيءَ بر اٽڪندا ويا، پرڙا ڦڙڪائي ڦڙڪائي، ساڻا ٿي، سانت بر اچي ويا. وقت جو تيز رفتار ڪاروان گذرندڙ ويو. سندس قدم ماضيءَ جا نشان مليا ميت ڪندا ويا، پنيور جلي ويو، شعلا وسامي ويا، پنهنونءَ جا پيرا مٽجي ويا، سسئيءَ جا سڌ ڪا ڪنهن نه سٿيا، سنسان هوائن بر سيسرات گم ٿي ويا. مٺڙي، ماضيءَ کي ياد ڪري يقين ٿي نه ٿو اچي ته هتان به ڪوئي ڪيچ جو قافلو گذريو هو. هزارن اميدن ۽ آرزوئن جو ڪاروان منزل انداز ٿيو هو. اڄ ته پنيور بر فقط رک ٿي رک ٿي اڏامي. سسئيءَ جي روح جي رک، پنهنونءَ جي پيار جي رک. پنهل کان پوءِ..... پنيور..... باه..... رک.....

اڄ دل چاهي ٿي ته هي آلا آلا، هي شراب، گيتون ڪري پيٿان، سرڪين مان سڪ نه ٿي لهي، جيئن منهنجو سينو سڙڻ لڳي، لڱن جي لهس ساهه کي سيڪ ڏئي ۽ تنهنجو تصور به چري پچري رک ٿي وڃي. سرد سرد رک جنهن بر نه چٽنگ نه چوچڙي نه سيڪ نه ساڙو. تنهنجي نفي منهنجو اثبات، تنهنجي نيستي منهنجي هستي، تنهنجي وجود جي فنا منهنجي نجات آهي. پرينهنءَ تون ڪنهن اجنبي ديس ڏانهن وڃي رهي آهين. نظرن کان به دور، دل کان به دور. وڃ، پلي وڃ، مان توکي وساري ڇڏيندس، پر الائي ڇو دل نه ٿي مڃي، دل چوي ٿي ته اجل جو بي پناهه سيلاب به توکي مون کي وڇوڙي نه سگهندو، لڙهندا لڙهندا هڪٻئي کي چنبرنداسين ۽ وڃي ڪائنات جي ٻئي ڪپر تي ڪرنداسين.

تنهنجو

ازل جو آشنا، اياز

مشير نامون

مون هن ڏانهن چٽائي ڏنو. گورو چٽو رنگ، ڪڪي ڇڏي ڏاڙهي، گهريون چيريون اڪيون، لوٽا وار، ويڪري ڇاتي، سنهي سڊول هائي. ڄڻ هوبهو ابن مريم ٿي لڳو.

جهيڙي آواز ۾ چيائين: ”ڪيس جا ڪاغذ آندا اٿم.“
”ڏي ته ڏسان.“

هو قتل جي مقدمي ۾ ملزم هو. هن تي الزام هو ته هن پنهنجيءَ زال کي فط سياهڪاري جي شهبي ۾ ماريو هو.

هن چيو ٿي ۽ اهو منجھو ڪيس ۾ بچاءُ هو، ته هن جي زال ڪاري هئي ۽ هن کي سياه ڪاريءَ وقت ڪاري ڪري ماريو هئائين. مون ڪاغذ اٽلائي واردات جو مشير نامون ڪڍيو، جنهن ۾ ڪجهه هيٺين ريت لکيل هو:

”— واردات جهنگ ۾ لڳ ڳوٺ.... جي هئي. واردات جي چوڌاري ٻيڙ، ڪپڙ، لوا ۽ ڪنڊيون هيون. ٻاهران بيهي جهنگ ۾ نظر ڪئيسين ته ڪجهه نظر نه آيو. واردات تي رت جو دٻو هو جنهن جي پيرسان سباجهيءَ (ملزم جي زال) جو لاش پيو هو. لاش سورهن ورهين جي نينگريءَ جو هو، جنهن جو سر ڌڙ کان ڌار پيو هو. نينگريءَ کي ٻه چوٿيون هيون، جنجي وچ تي سينڌ نڪتل هئي. هنجي ڪنن ۾ چانديءَ جون مرڪيون، ڳچيءَ ۾ سوني دھري هئي، جا ڪهاڙيءَ جي ڌڪ لڳڻ ڪري ڇڄي پئي هئي. ڌڙ جي مٿئين اڌ تي پروچڪو گهگهو پيل هو، جنهن تي ڪاوا پربيل هئا. ڪنهن سبب ڪري گهگهو ڳچيءَ وٽان ڪافي ڦاٽل هو ۽ لاش جي ڇاتيءَ تي مينڊيءَ سان بٽايل گل نظر اچي رهيا هئا. ڌڙ جي هيٺئين اڌ تي گريءَ جي سٿڻ پيل هئي.... چيو وڃي ٿو ته اها فوتڻ جي خون ٿيڻ کانپوءِ جوابدار ڪيس پارائي هئي. پانهن ۾

عاج جي پانهين، مُرن وٽ چانديءَ جون گجريون، سڄي هٿ جي ڏسڻي ۽ وچينءَ ۾ چانديءَ جا ويڙهه ۽ ڇيڇ ۾ چانديءَ جي منڊي ۽ پيرن جي آگرين ۾ نورا پيل هئا. لاش جي ڀرسان رت لڳل ڪهاڙي پئي هئي، جنهن جي ڦر ۽ ڳن تي رت لڳل هو. ڌرتيءَ تي هن ماڻهن جا دڦ پيرا هئا، جي سڃاڻپ ۾ نٿي آيا....”

مشير نامون ختر ٿي ويو، پر منهنجون اکيون ان تي ڪنهن ان لکيل تحرير کي پڙهي رهيون هيون..... اهو رت ڪنهن انسان جو رت هو! اهو رت جو هاڻي مٽيءَ ۾ ملي ويو آهي جنهنجو ثبوت فقط ڳاڙهي ڌرتي، ڪهاڙي ۽ مشير نامي جون ٻه سٽون آهن، سو ڪنهن وقت هڪ گرم ۽ گداز جسر ۾ تمنا بڻجي، لڳ لاڳاپا لاهي، سيٺ وين، چڱيءَ مٺيءَ کان منهن موڙي، آڏيءَ رات اٿيو هو. جنهن وقت ڪتڻ ٿي ڪر موڙيا، جنهن وقت پٽائي سر ”راڻو“ لکنڊو هو ۽ لکنڊي ڇيندي، سڪندي سيڏائيندي ڏکڻ جي واڙ ۾ ڪنڊين ۽ لون جي سرڙاڻن کي ازلي سڏ سمجهيو هئائين. اها ئي ته رت جي ڌارا آهي، جا چانڊوڪيءَ ۾ ڊوڙندي، ڳائيندي آهي. ”سرتيون جي مون وسهو، نند نه هيريون نين، جوين به- تي ڏينهڙا!“ اها ڪيڏانهن ويئي؟ ڇا اها فقط واردات تي ڪجهه ڳاڙها نشان ۽ مشير نامي جون ٻه چار سٽون ئي هئي! ”مشير نامو پڙهيئي؟“ ابن مريمر جهڙي انسان چيو.

”هون“ مون چرڪي چيو، ۽ بيخيالي سان ڪاغذ اٿلائڻ لڳس. منهنجي ذهن ۾ ڪنهن زور سان پڪاريو: هن عورت کي اهو سنگسار ڪري، جنهن نظر يا زبان سان ۽ خيال ۾ به سياهڪاري نه ڪئي آهي! مون رڙ ڪري جواب ڏنو: جنهن نه ڪئي آهي انهيءَ کي به ڪهڙو حق آهي؟ هيءَ رت شب خيز آهي، پاڪيزه آهي. هر گناهه و ثواب کان بالاتر آهي! هيءَ رت عبادت آهي، ان تي هٿ ڪڻڻ جو ڪنهن کي به حق نه آهي. نه انسان کي نه فرشتي کي!“

”وڪيل صاحب....“ ابن مريمر جهڙو انسان مون سان ڳالهائي رهيو هو ۽ آءٌ سوچي رهيو هوس ته ”وڪالت منهنجي وس جي ڳالهه نه آهي....“

موٽي آءُ.....

مٺڙي.....

ڇا تون موٽي نه ايندين؟ تون منهنجي ساه جو سهارو آهين، منهنجي احساسات جو روح، منهنجي جذبات جي زندگي! تون منهنجي زندگيءَ کي بي معنيٰ ڪري بي سهارو ڇڏي ڏيندين؟ تون دولت جي چائنٺ تي سر جهڪائيندين؟ ته عيش عشرت جي تصور ۾ منهنجي آدرش جي بغاوت مري ويندي! مون کي تو تي رحر اچي رهيو آهي. توکان نفرت همدرديءَ ۾ تبديل ٿي رهي آهي. تو جوانيءَ تائين ڏک سٺا، چنگهي چيخي حياتي گذاري ۽ هينئر اهو سڀاويڪ آهي ته تون سک سائنٽ جي زندگي طلب ڪرين. پر اهو تون تڏهن ڪري سگهين ها جڏهن تنهنجا ڪن ٻڌي نه سگهن ها، اڪيون ڏسي نه سگهن ها، تنهنجا چپ چئي نه سگهن ها. تون انسان ذات کي چيچلائيندو ڏسي مٺي ننڊ ڪري سگهندين؟

تون اهي ڏينهن ياد ڪر جڏهن تون پاڙيسريءَ جو پاڻي پريندي هئينءَ، دلو کڻي کڻي تنهنجي سنهي چيلهم چيبي ٿي ويندي هئي، ۽ تون ڪنجهندي ڪرڪندي پمپ هلائيندي هئينءَ. پهريان ڏهه ورهيه زندگي جا تو ائين گذاريا. تون چوري چني هئينءَ. منجهند تائين سنڌي اسڪول ۾ پڙهندي هئينءَ. توکي پاڻي نه هوندي هئي جو ميت وٺي فرهي ميسارين ۽ ماستريائي توکي روز ماريندي هئي ته ڦرهي ڇو نه ميساري اٿئي. تون جڏهن سارو ڏينهن پاڻي پريندي هئينءَ تڏهن رات جو توکي ڪنڊ ۽ پاروٿي ماني ملندي هئي.

ڇا اهو توکان وسري ويو آهي ته توکي هيانچو ٿي پيو هو ۽ ماءُ توکي نيراني ڪنوار ٻوٽي جا ڳترا ڪارائيندي هئي؟ توکان اهو ڪنوار ٻوٽي جو سواد ڪيئن وسري ويو هوندو. اسانجي زندگيءَ جئن اگرو، هانءُ ٻوسائيندڙ، ڪرسي ڏياريندڙ احساس!

تو مون کي خود ٻڌايو هو ته جڏهن عيد تي ٻيا ٻار ريشمي لباس پائيندا هئا ۽ رومال ۾ خرچي ٻڌي خوشيءَ ۾ نه سماءُ هئا تڏهن تون هڪ اڌوراڻي خيراتي قميص پائيندي هئين ۽ سڪئيءَ جيان فلودي جي چڻي ڏانهن ڏسندي هئين. توکي ماءُ عيد تي هڪ آڻو خرچي ڏيندي هئي جا تون لڪر جي پنداري ۾ ميڙيندي هئين.

ڇا توکان اهو وسري ويو آهي ته اسڪول جون سڀ چوڪريون ۽ ماسٽرياڻيون توڏانهن نفرت سان ڏسنديون هيون ڇاڪاڻ جو صابن نه لڳائڻ ڪري تنهنجي چڱن ۾ چيڙهه پئجي ويندو هو، تنهنجي اڌوراڻي ڪتاب تي مس جا ڪراحت خيز چٽا هوندا هئا ۽ توکي هڪ ڏاڍو ننڍڙو سليٽي قلم هوندو هو؟

پوءِ به تو پرائمري تعليم ختم ڪئي ۽ توکي پنج رپيا ماهوار اسڪالر شپ ملي. حيدرآباد ۾ هاسٽل جي حياتي ته ياد هوندي! ڇا توکان اها زندگي وسري وئي آهي جڏهن چار چار آنا چنڊو ڏيئي چوڪريون ڦليلي تي شيل ڪنديون هيون ۽ تون پاڻي ڏيڻ کان ڪيڏائيندي هئين ۽ پنهنجي ڪوٺيءَ ۾ ويهي سڌ ڪا پريندي هئين؟

تو کي ضرور ياد هوندو ته توکي وڏيرن جون چوڪريون آڻو لالچ ڏيئي چئي ڏينديون هيون ته فلاڻي کي پهچائي اچ. تون اها چئي رستي تي کولي پڙهندي هئين ته عشق محبت جا احوال پڙهي تنهنجي معصوميت ۽ حياءُ کي چوٽ لڳندي هئي پر پوءِ به آني جي لالچ تي تون خود مون کي روئي، چپ پيڪوڙي بغاوت جي جذبي کي ڊهي ٻڌايو هو، ڇا تون اهو وساري سگهندين؟

منهنجي مظلوم محبوب! تو مفلسيءَ سان جدوجهد ڪئي، حالات توکي لڪرايو ۽ تو حالات کي لڪرايو، تو تقدير سان چنبو ملايو ۽ پنهنجو نصيب ٺاهيو، تو پيٽ کي پٽيون ٻڌي، چني ڦاٽي ۾ وقت گذاري تعليم حاصل ڪئي.

تنهنجي شرافت تي سوين افواه اٿاريا ويا. تنهنجي اٿٽڪ ڪوشش کي نظر انداز ڪيو ويو. تنهنجي زندگيءَ کي ذليل ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. پر تون ثابت قدم هئينءَ. تون ٿڪ ٽاهي جو خيال نه ڪري منزل ڏانهن وڌندي رهينءَ. اڄ تو شخصي زندگي جو آدرش پاتو، تنهنجي تعليم مڪمل ٿي ويئي. هينئر توکي تعليم به آهي سونهن به آهي. هي جاگيردار، هي سرمائيدار، هي حوس پرست اڄ تنهنجي اشاري لاءِ منتظر آهن. ڇا تون انهن مان ڪنهن سان شادي ڪري، صرف پنهنجي اڳين مفلسين جي احساس کي مٽائڻ لاءِ، صرف دولت جي غرور ۽ نشي جي چشڪي چڪڻ لاءِ پنهنجا تلخ تجربا وساري سگهندين؟

تو کي ضرور ياد هوندو ته اسين ڪاليج جي زندگيءَ ۾ تعميري خيال ڪندا هئاسين ته ڪيئن هن دک درد جي دنيا کي بدلائبو، ڪيئن هن نظام جون جڙون اڪيڙي ڇڏيون ۽ جي باغي شڪتيون ان جدوجهد ۾ لڙي رهيون آهن تن جو سات ڏبو. اسان نه فقط غريبي محسوس ڪئي پر ڏٺي هئي، اسان نه فقط هن وهمي سماج، ڪٽر مذهب، پتي تهذيب جي باري ۾ پڙهيو هو پر ان جا تير سڀنيون سپر ڪري سٺا هئا. اسان جي روح ۾ بغاوت جي چٽنگ هئي جا اڄ باهه ٿيڻ گهري هئي. اڄ اسانجي تعليم پوري ٿي آهي ۽ وقت آهي ته اسين ان دنيا سان ٽڪر کائون، جنهن ۾ عورت جي عصمت ۽ مرد جي غيرت لٽي ٿي وڃي، جنهن ۾ رت ڪٽورو ٿو ڏجي ته به پت ڪٽورو نه ٿو ملي، جنهن ۾ مزدور جو گوشت وڪامي رهيو آهي ۽ هاريءَ جو خون پسيني جي بها وهي رهيو آهي. مون قبوليو ته اسان جي ڪاليج جي زندگيءَ ۾ هڪ فراري ڪيفيت به هوندي هئي. توکي اهو ڏينهن ياد هوندو جڏهن اسين سڄي چانڊوڪي رات ڪلفتن تي هئاسين. سمنڊ ۽ آسمان ڄڻ چانڊوڪيءَ جي لس لپت ۾ ٻڏي ويا هئا. سڄي ڪائنات کي چانڊني چميون ڏئي رهي هئي. هو سون رنگ لهرن، هو اٿاهه اٿاهه گجي، هو آسمان تي جهڙ جي جهڙا گهميل هوا ۾ پينو پينو منهن، ٿڌ جو اڻ لڪو احساس، ڇولين جي چوهم کان دل ۾ مٺي مٺي محبت! تو ان وقت ڳاتو هو، ”آبي اڀاريام، نڪت سڀ نئي ويا“ ۽ پوءِ شاه جي شعر جو سوز، تنهنجي آواز جي درد ڀري لهر، ماحول جو جادو، سمنڊ جو سريلو شور ۽ جذبات جو بي پناهه چوهم سڀ

ملي ويا هئا ۽ دنيا هڪ نفيس هستيءَ ۾ ڇڏي لٽڪي ٿي ويئي ۽ آخر ايترو ته ان روحاني رنگ ۾ گڏجي وئي جو اسان کي پنهنجي جدا وجود جو انيو نه رهيو هو. تنهنجا ڊگها ڪارا وار پاڻيءَ تي لهريون کائي رهيا هئا ۽ تون هڪ سامونڊي حور ٿي لڳينءَ. مان راڳ جي ميناڄ ۾ پنهنجي هستي وساري ڄڻ تنهنجي پرستش ڪري رهيو هوس. اها رات مون کان ڪڏهن نه وسرندي!

”هڪ ميو پيو مينڌرو، رات سڄي ساريام.“

اڄ به اها ست منهنجي ڪنن ۾ ڪتڪائون ڪري رهي آهي ۽ مان توکي ساري رهيو آهيان.

موتي آءُ منهنجي محبوبه! اهو فرار چار گهڙيون هو اڄ تنهنجي آواز ۾ آڱ پري آهي، توکي بغاوتي ترانه گائي سنڌ جي ستل عوام کي بيدار ڪرڻو آهي. موتي آءُ! ته تنهنجو اهو منو آواز پيانو ۽ ستار جو نذرانو نه ٿي وڃي، تنهنجي دلنواز سنگيت چئن خوش پوش سرمائيدارن جي مهمانن کي وندرائڻ ۾ نه ختم ٿي وڃي!

توڪي ياد هوندو ته اسين روز رسيس ۾ برنس باغ ۾ هلندا هئاسين. ناريل جون پڇڙيون هوا ۾ ڦڙ ڦڙ ڪنديون هيون، ڊاڪ جي منهن ۾ چڱا ائين لڙڪندا هئا، جئن اسان جي دل ۾ خوشگوار مستقبل جو تصور!

ڄمون کائيندي اسين زندگيءَ جي هر مسئلي تي بحث ڪندا هئاسين. سياست، مذهب، اخلاقي قدر، نظير جا شعر، شيلا جا چتر، انگريڊ برگمن جي بهترين نظم، محبت، ڪاليج جي لئبرري، هندو لا، مئڪروب (جيوڙا) مطلب ته ڪٿان جو ڪٿي وڃي پهچندا هئاسين. اسانجي رفاقت محبت جي صورت وٺندي هئي يا ته محبت رفاقت جي. تون منهنجي محبوب هئينءَ يا رفيق يا ٻئي؛ پر مان توکي رفيق چوڻ پسند ڪندو هوس. ان رفيق لفظ ۾ هزار اميدون ۽ آسرا هئا، هزار آئيندي جا تعميري خيال هئا. اسين عوام جي انقلاب ۾ حصو وٺندا هئاسين. اسانجي هٿ ۾ لال جهنڊو ڦڙڪندو ۽ اسين بغاوت جا ترانا ڳائيندا اڳتي وڌندا هئاسين. ڪڏهن پورٽ ترست تي اسٽرائيڪ هوندي ته ڪڏهن سيمينٽ جي ڪارخاني تي. ڪڏهن عيدگاه ميدان تي تقرير هوندي ته ڪڏهن جيل ۾ ملاقات! منهنجو قدم اڃا به ثابت آهي، منهنجي همت اڃا به برقرار آهي. پر توکي ڇا ٿي ويو آهي؟ تون پ...

سان شادي ڪري رهي آهين؟ ڇا لاءِ ته هو دولت مند آهي، هو موجوده سماج جو هڪ بيٺل فرد آهي. تنهنجي بغاوت آسانيءَ ۾ تبديل ٿي ويندي؟ تون اهو نه ٿي سمجهين ڇا ته اهو شخص جنهن سان تون شادي ڪري رهي آهين هو ان نظام جو زبردست حامي آهي، جنهن نظام تنهنجي روح کي مفلسيءَ ۾ ڌڪيو هو، تنهنجي همت تي پاڻي هاريو هو، توتي لعنت ملامت ڪئي هئي؟ هو ان سماج جو حامي آهي، جنهن ۾ عوام جي زندگي کي ڦٽو ڦولڻ جو وجهه نه ٿو ڏنو وڃي، سندن رت نست جي ڪمائي چئن سرمايدارن جو نذرانو ٿي ٿئي، سندن بغاوت کي وهمي ريتيون روايتون همٿائي، رجعتي نعرو هڻي دٻايو ٿو وڃي؟

موتِي آءُ، هتي توکي دولت ملندي، محبت نه ملندي، نفس پرستي ملندي حسن پرستي نه ملندي. رنگين حيوانيت ملندي بي رنگ سادي انسانيت نه ملندي. مون غريب شاعر وٽ ڪجهه نه آهي سواءِ هڪ باغي جذبي جي. اهو جذبو توکي انسانيت سيڪاريندو، تون پنهنجي خودڪشي نه ڪر، پنهنجا احساس دولت جي پيٽ نه ڇاڙه، پنهنجي باغي روح کي جسر جي لذتن ۾ نه دفن. موتِي آءُ، منهنجي رفاقت تولا ٻانهون ڊگهيري رهي آهي، اس ۽ گس ۾ دريدر زندگي توکي ڪوئي رهي آهي. اتي توکي دل جي تسڪين ملندي. ان جدوجهد واري انقلابي حياتي ۾ توکي چين نصيب ٿيندو. هي اوچا اوچا محل، هي بال روم ناچ، هي نفيس لباس، هي ڏيک ويڪ جي جيوٽ تنهنجي انسانيت کي نهوڙي نيندي، تنهنجي اصليت کي نهوڙي ڇڏيندي.

تنهن ڪري منهنجي معصوم محبوبه موتِي آءُ.... موتِي آءُ....

اسانجي سنڌ

اڄ اسين زندگي ۽ موت جي چؤواڻي تي بيٺا آهيون. ممڪن آهي ته موجوده فرقيوار ڪشمڪش ۾ اسانجي علحدي تهذيب، الڳ قوميت، ٻولي، ادب، آرٽ، اقتصادي (Economic) ترقي، مطلب ته جدا شخصيت مٽجي وڃي. انڪان ته انڪار نه ڪري سگهيو ته اسين سنڌي هڪ جدا قوم آهيون. اسانجي زندگيءَ جي طرز، رهڻي ڪهڻي، اٺ ويهه، خوراڪ پوشاڪ، ٻول چال، وهه وسوسا، امنگ آڌما، ريتيون روايتون، مشغوليون مصروفيتون سڀ هڪ جدا رنگ ڍنگ رکن ٿيون. سنڌوءَ تي خاص دارو مدار اسانجو آهي. مليل جو چولو ۽ گوڏ اسانجو مخصوص لباس آهي. ٻلهارو ۽ ونجهه وڻي اسانجي ئي راند آهي. دلو فقط سنڌ جو سادو ساز آهي، ڪافي رڳو اسانجي ڪلام ۾ ملندي، مومل راڻو، سسئي پنهنون، راءِ ڏياچ فقط اسان جي ڏند ڪٿائن (Mythology) جو حصو آهن. نه رڳو ايترو پر اسانجون ملڪي حدون ۽ ٻولي به جدا آهن. ان مان ثابت آهي ته اسين سنڌي هڪ جدا قوم آهيون، اسان کي هڪ الڳ شخصيت آهي.

ان ۾ شڪ نه آهي ته دنيا بين الاقواميت ڏانهن وڌي رهي آهي، پر اها بين الاقواميت ڪهڙي جنهن ۾ قوميت صفا مٽجي وڃي؟ دنيا جا مزدور هڪ نظام لاءِ لڙي رهيا آهن، پر ان جي معنيٰ اها نه آهي ته هو هڪ قوم آهن. انتر راشٽريه اتفاق ايندو ته به راشٽريه شخصيت گم نه ٿيندي.

نه وري مذهب ئي قوميت ۾ دخل اندازي ڪري سگهي ٿو. مون قبوليو ته سنڌي ۽ پنجابي مسلمان جو مذهب ساڳيو آهي؛ سنڌي هندو ۽ يو. پي جو

پڻيو، ساڳي ڌرم جي پوئلڳي ڪن ٿا. سنڌي مسلمان طهر، نڪاح، زڪوات، صدقي، عبادت ۽ موت ۽ نماز جي رسم ساڳي طرح ادا ٿو ڪري جهڙي طرح پنجابي مسلمان. سنڌي هندوءَ جو جتيو، وواھ، ڌيٽي لپيٽي مراد وغيره ڌرمي ريتيون روايتون هوبهو ساڳيون آهن، جهڙيون گجراتي هندوءَ جون. پر پوءِ ڇا؟ انگلينڊ ۽ جرمني ۾ پراڻيسٽنٽ فرقو زور آهي. ٻنهي جو مذهب، ولادت جي رسم (Baptism)، شاديءَ جو قاعدو (Lex Lori)، ڪفن دفن ساڳيو آهي. پر ڪوئي انگلينڊ ۽ جرمني کي هڪ قوم چئي سگهندو ڇا؟ پر جيڪي به شيڪسپيئر کي پنهنجو شاعر سمجهن ٿا، جي ٽيمس ندي ۽ انگريزي ڪاري کي پنهنجي رت ۾ ڇوليون ماريون ڏسن ٿا، جن ليڊس ۽ برمنگهام جي ڪاٿين ۾ جند جان گنواڻي آهي، سي بيشڪ هڪ جدا قوم آهن ۽ مذهب ڪنهن به ٻي قوم کي سندن قوميت ۾ شريڪ نه ٿو ڪري سگهي. ان ڪري ملڪي حدن، تهذيب، ٻولي، اقتصادي ۽ سماجي تعلقات کي نظر ۾ رکندي، رد ڪڍ جي خوف کان سواءِ چئي سگهجي ٿو ته اسين سنڌي هندو ۽ مسلمان هڪ علحدي قوم آهيون. قوميت جي لحاظ کان نه اسين هندستاني يا پاڪستاني آهيون ۽ نه هندو يا مسلمان. اسين صرف سنڌي آهيون.

هينئر اچو ته مٿئين سياسي نظريي (Political theory) کي خيال ۾ رکي سنڌ جي فضا جاچيون. سنڌ جي گهرج کان زياده زمين پنجابين ۽ بهارين کي ڏني ٿي وڃي ۽ ان لاءِ دليل اهو ٿو ڏنو وڃي ته هو اسانجا هر مذهب يائر آهن ۽ تنهن ڪري انهن جو اسانجي مال ملڪيت، زر زمين تي حق آهي. جي اها ڳالهه صحيح آهي ته پوءِ چيائين جو چيائين تي ظلم زبردستي ڇو ننديو وڃي؟ هو ٻئي ٻڌ ڌرم جا پوئلڳ آهن ۽ ساڳي وقت چين ۾ زرعي زمين به جامر آهي.

اسان سياسي طاقتن جي ڦڙتين گهرتين ۽ چالبازين، نعرن جي بلند آوازن ۽ بي معنيٰ واڪن جي ور چڙهي اهو وساري ويٺا آهيون ته ”اول خوڻيش پو دروڻيش.“ سياڻي سنڌ ۾ ترڻڪتر ڪم آندا وڃن ۽ معدني پاڻ وڌو وڃي ته اسان جو هاري هينئر کان چٽوڻي پنجوڻي زمين ڪيڙي سگهندو ۽ جي اسين هينئر پنهنجي زمين ائين خيرات ڪري ڇڏينداسين ته پوءِ پنهنجن سنڌي پاڻرن لاءِ ڪٿان آئينداسين؟ مسجد ۾ ڏيئو ۽ گهر ۾ اوندهه!

پنجابين ته اسان جي سنڌ کي هڪ گند جو دٻو کڻي بڻايو آهي. پنجابي رنڊيون سنڌ ۾، پنجابي نيمر حڪيم به سنڌ ۾، پنجابي ڪوڙهيا ڪشتا، ڪمبخت، ڪم فهمر سڀ سنڌ ۾! شل نه ڪنهن سنڌي مسلمان جو پنجابي مسلمان سان ڪم پئي! پتو پئجي ويندس ته سندس هر مذهب پيءُ کي ڪانس ڪيتري نفرت آهي ۽ هو ڪيتري نه ڪر فر، رعب داب سان ٿو هلي! سنڌ جو قديم پهاڪو آهي ته ”پنجابي ايڪ ته پائين ڏون، جي ڏون ته هي جهڳا هي تون!“

اڄ سچ پچ پنجابين اسانجي جهڳي ۾ اک وڌي آهي. نه رڳو ايترو پر اسانجي ٻولي به اردو ۽ هندي جي جهڳڙي جو شڪار ٿي رهي آهي. اردوءَ جو سنڌيءَ تي قبضو، پنجابيءَ جو سنڌ ۾ زور.

هوڏانهن وري گجراتي بنيو سڄي ڪراچيءَ جي واپار ۽ ڪانگريس تي قبضو ڪري ويٺو آهي. ملڪ اسانجو، زرخيز زمينون، بندرگاهه، ڪارخانا اسان جا، مزدور هاري اسان جا، باقي ٿاڻو وٺي گجراتي بنيو!

اي سنڌي مسلمان! ذرا اک پٽ. مذهب جي تڪي وهه ۾ لڙهي نه وڃ. ڇا اهي پنجابي ۽ بهاري مسلمان جن سان تنهنجو ڪو خاص رشتو ناتو نه آهي، جن جي ٻولي تولا ۽ ڏٻي ۾ لڪريون آهي، جنجي خوراڪ ڏسي توکي قيءَ اچي وڃي، جنجي پوشاڪ تي تون کلي کلي ڪيرو ٿين، جن جي نس نس ۾ تنهنجي خلاف نفرت ۽ بي پرواهي جا جذبا دورو ڪري رهيا آهن، جي سنڌي لفظ کي حقير، جاهل، ڪمزور جي معنيٰ سان ڪم ٿا آڻين، تن کي تون پنهنجي عزيز وطنين سنڌي هندن کان وڌيڪ پسند ڪندين؟ غور ڪر! پنهنجي پير تي پاڻ ڪهاڙو نه هن! سنڌي هندو ته توسان بچين ۾ گڏ ڪيڏيا آهن، هو رنگ روپ، شڪل شبيهه، ڪيڙي ٿي کاڌي پيئي ۽ سڀ کان وڌيڪ ٻوليءَ ۾ تو جهڙا آهن.

ڇا تون پنهنجي محبتي شاعر شاهه جي ڪلام بدران وارث شاه جو هير رانجهو وڌيڪ پسند ڪندين؟ ڇو ٿو نانگ کي کير پيارين؟ اهي پنجابي ۽ بهاري تنهنجو آن، زمينون، نوڪريون، واپار، تهذيب، قوميت، ٻولي سڀ ڪسي وٺندا. هي هسو توسان ساڳي ڏاڻي پائي، اُبهوا، واڄ، مينهن ڏينهن رات ۾ پليا آهن. هي تنهنجي تهذيب، قوميت ۽ ٻولي جو هڪ اٿوٿ عنصر

آهن. پنهنجن سان چيني پراون سان نه گڏج! ڪجهه ساڃهه سڪ.

اي سنڌي هندو! تنهنجون وايون ڇو بطلال ٿيون آهن، تون هراسجي ڇو ويو آهين! ٻڌتر ۾ نه پيو، ڪجهه سمجهه سوچ کان ڪم وٺ، ڪجهه همت ڌارا! تون جئپور، آڏيپور مطلب ته سنڌ کان ٻاهر وڃي پنهنجو آپ گهات ڪري رهيو آهين. جن سان تنهنجي ڏيٺ ويٺ ۽ ساز سلوڪ نه آهي، جنجي ٻولي ۽ تهذيب تولا ۽ صفا ڌاري آهي، تن ۾ رهڻ آپ- گهات نه آهي ته ڇا آهي؟ جتي زندگي کي ڦٽڻ ڦولڻ لاءِ فضا نه هجي، جتي جذبا ۽ احساس ٻيا رهن، جتي دوستي ۽ جو دم نه ڀرجي، جتي ڌاريائپ ۽ ڌڪا هجن، اتي حياتي موت کان به بدتر آهي. ڇا انهيءَ سياسي ۽ سماجي آپ گهات کان تون پنهنجي هر قوم پائڻ هٿان مرڻ وڌيڪ پسند نه ڪندين؟ مرڻو به هن ديس ۾ آهي، جيئڻو به اتيئي آهي. تو شاهه جو سنيهو ڪيئن وساريو آهي:

مون مارن سين لڏيون، لونيءَ ۾ لائون،

سون برابر سڳڙا، مونکي ٻانهن ٻڌائون،

عمر جو ائون، پت ڪئن پهريان سومرا!

پر توکي چيو ڪنهن آهي ته هتي فساد ٿيندا جو تون لڏپلاڻ جا خيال پيو ڪرين؟ هيءَ صوفين جي سنڌڙي، هي شاهه ۽ سامي، دلپت ۽ روحل جي سنڌڙي، جتي اسين کير ڪنڊ ٿي رهيا آهيون، اتي ڇا جا فتنو فساد، جهيڙا جهيڙا؟ تون صرف پوءِ ۾ وٺ نه وڃ. تنهنجا مسلمان پائڻ گهڻائيءَ ۾ آهن ۽ جيستائين فرقيوار چونڊون آهن تيستائين مسلم ليگ جو راڄ آهي. پر پوءِ ڇا؟ ڀلي مسلمان حاڪم هجن. ڇڻ مير مسلمان نه ها! توسان بي انصافي ٿئي ته ائين ڦرئي وائڻي وانگر رڙيون نه ڪر. پنهنجا حق طلب، پر مٿ محبت حب هجت سان! ائين هاءِ گهوڙا مچائڻ مان ته توکي ڪجهه به هٿ نه لڳندو. اٽو ترشي وڌندي. ”سو سهي سواڻي نه سهي“ جو مثال نه ٿي. سنڌ کان ٻاهر وڃي ڪڇين ۽ پٺين جي وچ ۾ تنهنجي هستي ۽ وجود مٽجي ويندو، تنهنجي سڀيتا ۽ ستنرتا ناس ٿي ويندي. آءُ ۽ پنهنجا صلح سانت سان حق طلب. ڪس ڪٿر جو هروڀرو ايترو خيال نه رک.

هيءَ تنگدلي يا تنگ نظري نه آهي. هيءَ وطن دوستي ۽ قومي پرستي، فئسزم نه آهي. اڄ ئي اسين پنهنجي سنڌڙيءَ جي نرالي هستيءَ کي برقرار

۽ تمدن، ٻولي ۽ ادب جي حفاظت لاءِ قسم کائون ٿا ته اسين سنڌ کي هندستان- پاڪستان، هندو- مسلم جي چڪتاڻ ۾ نقصان نه پهچائينداسين. هندو- مسلم عوام کي متحد ٿي جاگيرداري ۽ سرمائيداري قوتن جو مقابلو ڪرڻو آهي. هر ۽ هٿوڙو زمين تي راڄ ڪندو ۽ ان جهنڊي جي سلامي سنڌي هندو- مسلمان گڏجي ڪندا. اڄ درجا ته ٿڙڙوٽ وڃهندا جئن هو پنهنجي من ماني مائيندا رهن پر عوام لاءِ اتفاق ضروري آهي. هي آکاڻيون انهيءَ محبت، اتفاق، حب الوطني ۽ بغاوت جو نتيجو آهن. اڄ اسين ترقي پسند اديب هن سماج جي جهوني تصور ۽ رجعت پسند خيالات سان تڪر ڪائي رهيا آهيون. جو سياست حل ڪرڻ ۾ ناڪامياب ٿي آهي تنهن کي ساهتيه سمجهائڻ لاءِ نڪتي آهي. اميد ته اسانجي هيءَ ڪوشش وڻڻ نه ويندي ۽ نئين زندگي ۽ نئون نظريو پيدا ڪندي.

شيخ اياز

جون ۱۹۴۷

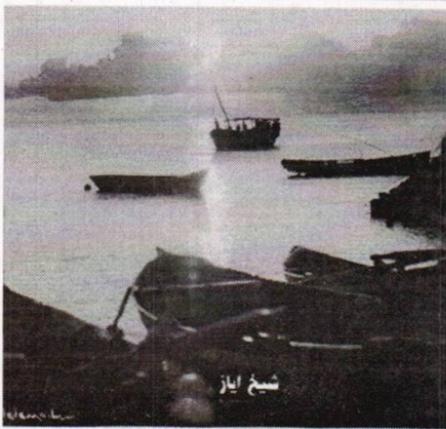
۱۱

شيخ اياز

کتي نم پڄوٽ مسافر

آتر ڪهاڻي جا ڪوٽ لکيون

سانجهي سمنڊ سپرون

شيخ اياز

سند ادبي اڪيڊمي - ڪراچي

کٽين ڪر موڙيا جڏهن

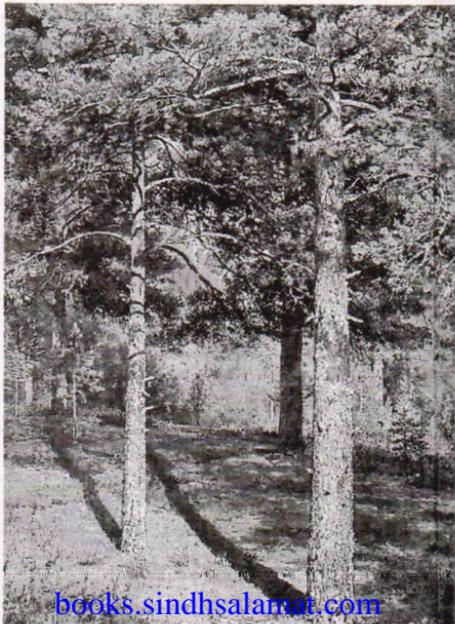
ڀاڱو - 3

ليکڪ

شيخ اياز

وڏا وڻ وٽڪار جا

شيخ اياز ۽ تاجل بيگم

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پرنڌڙ، چرنڌڙ، ڪرنڌڙ، اوسيئڙو ڪنڌڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي گولي سهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

The Reading Generation پڙهندڙ نسل . پ ن

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتِي non-commercial رهندا. پنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پنن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پن The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پتاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڏين ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڏين ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گُلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پنن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پنن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پن سڀني کي **چو، ڇالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پنن پنن جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پنن The Reading Generation

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانهاو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻو ڏيڻ ڪرڻ آسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پر پور لاپ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻو ڏيو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>